

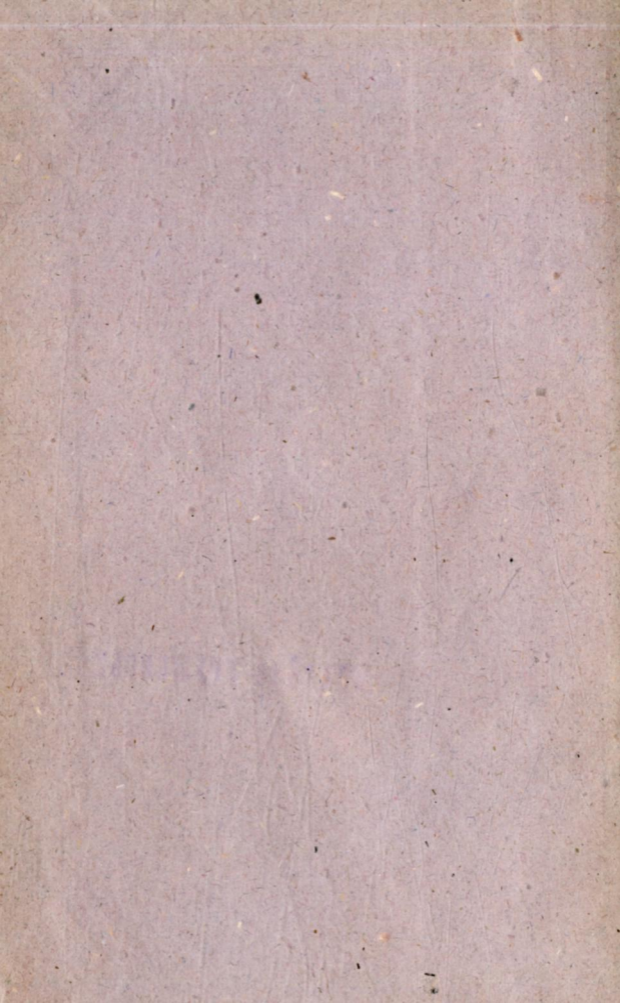
ЛННБ України ім.В.Стефаника

01148250 (L)

2012

ИТХАЙ АС ТУМБЕСЛЕНА

Цѣна

40 кр.

РУССКО-УКРАИНСКА БИБЛИОТЕКА

7—10

ЮРІЙ ГОРОВЕНКО

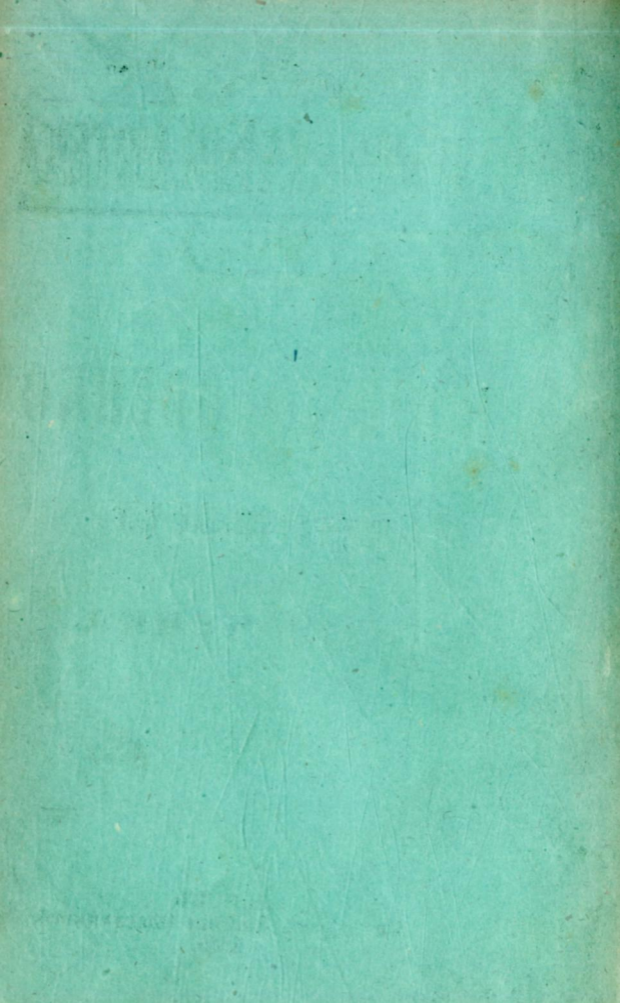
ХРОНІКА ЗЪ СМУТНОГО ЧАСУ

КРАСЮЧЕНКА.

ЛВѢВЪ

Накладомъ Евгенія Олесницкого.
1885.

КОЖАБЫЙ ПОДАКЪ
НОКІЙ ВЫПУСКЪ
КОШТУЄ 10 КР.

В. 1592

ЮРІЙ ГОРОВЕНКО :

хроніка зъ смутного часу

К Р А С Ю Ч Е Н К А .

ЛВѢВЪ

Накладомъ Евгенія Олесницкаго.
1885.

2р

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА

АН УРСР

№ И- 35808

И. 23694

Зъ друкарнѣ Товариства им. Шевченка
підъ зарядомъ К. Беднарского.

ЧАСТИНА ПЕРША

I.

Першій дни цвѣтня 1879 р. Весна стоить во всѣй своѣй красѣ и пышнотѣ: сады вже одцвили; море зелени покрыло луги, нивы, гаѣ, сады и города. Невеличка и не широка, але быстра и глибока рѣчка Ломаковка сизо-блакитнымъ поясомъ пѣдперезала невеличке украинське мѣсце Ломаковѣ. Мѣсце стоить на высокѣй кручи. Дивный краезѣръ самъ проситья въ вѣчи зѣ тѣей кручи на той бѣкъ Ломаковки: заразъ надъ берегомъ помѣжь зелеными чагарами дубины, золотомъ вылыскуються проти сонця прогалины жовтого пѣску. Далѣй за чагарниками розѣслався оксамітомъ широкій, зелений лугъ; на лузѣ де-негде невеличкѣй озерця, останки весняной воды блищать мовъ краплѣ живого срѣбла.. надъ лугомъ вѣються чайки, шумлять крыльцями качки.. далѣй лугъ пѣднимаеться, нѣбы той велитень хоче встати, пѣдвѣвся до половини, и вперся головою въ темно-зеленый сосновый бѣръ. За боромъ тѣлько синѣе небесный краезѣръ.

На сѣмъ боцѣ въ Ломаковѣ инша картина: душно, людей не видко, наче все спить або вымерло; тѣлько на улицѣ бѣля гѣмназѣй стоить чимала купка гѣмназистѣвъ дѣтъ 10—13. Всѣ

вони мовчки дивляться на гімназію, нѣбы ждуть, що отъ-отъ вийде вѣдѣль що незвичайне, покажется якась дивовижа. Замѣсто неї показався сивый педель, — старый инвалідъ.

„Чого вы тутъ баньки повиытрѣщали!“ гукнувъ вѣнь на дѣтей: чого не бачили? гавы ловите, чи що? Бачь, коли свято выдумали: завтра экзамены; сидѣть бы дома, та вчитися, а вони байдакують, пыль мѣсять, та начальство сердять. Идѣть заразъ до дому.. Чуете?“

„Якъ разъ“.. озвався хтось зъ хлопцѣвъ.

„А не розбѣдетесь, лозиною розжену якъ тыхъ ягнятъ“....

„Ану, ну, попробуй“..

„Думаєте нѣ! Ось я васъ“.. Тутъ почавъ спускаться зъ рундука; хлопцѣ подались назадъ. Педель ступивъ разѣвъ три и ставъ, хлопцѣ и собѣ стали ..

— „Ану, дѣду! ну! дожени, дожени! ану! чи вмѣнешь бѣгать?“ — дратували старого педеля.

— „Я и не бѣгаючи такъ опережу тебе лозиною, що ажъ пѣдскочишь,“ гримавъ старый не подаючись зъ мѣста...

— „Нѣ, нѣ, не дражниѣть дѣда.“ заговоривъ другій гімназистъ: „мы дѣду заразъ розбѣдемось, тѣлько скажѣтъ намъ що зробили Шпаченку?“

— „Нѣчого ще не зробили, ще не судили, не всѣ ще вчителѣ“ вѣдповѣвъ педель.

— „А що ему зроблять дѣду?“

— „Хиба я знаю; по головцѣ не поглядять.. теперъ така пора, що може по старинному пѣдѣ сорочку заглянуть“.

— „Фю, фю,! дожидай! теперъ не можна сего“..

Дверѣ зъ гѣмназіѣ вѣдчинились, на рундуцѣ появився надзиратель :

— „Чого вы тутъ стирчите?“ гримнувъ вѣнъ на гѣмназистѣвъ Дѣтворѣ миттю розсыпалась по улицѣ.

— „Не давай имъ збиратись тутъ,“ — повернувся надзиратель до недѣля и пѣшовъ вѣ гѣмназію. Тамъ творилась незвычайна рѣчь. Директоръ скликавъ якъ разъ на пѣвъ дня педагогичну раду — судити 10-лѣтнього хлопця Шпаченка за велику політичну провиннѣсть: Позавчора Шпаченко идучи вѣ ранцѣ вѣ гѣмназію, зустрѣвъ якогось прохожого, котрый всунувъ ему вѣ руку якусь невеличку книжечку и порадивъ прочитати вѣ класѣ Прійшовши вѣ класу, хлопця справдѣ принялось читати подаровану прохожимъ книжечку. Книжечка була нѣ що инше, якъ Шевченкѣвъ „Сонъ“. Товариство обступило Шпаченка и слухало, якъ вѣнъ вычитувавъ. Дѣтворѣ такъ заслухалась, що и не счулась, коли продзвонено на уроки и коли ввѣйшовъ вѣ класу вчитель латинськой мовы „братъ-словянинъ“ Бурбанъ. Постоявши и послухавши кѣлька хвилинь Бурбанъ пѣдкрався

зъ заду до Шпаченка, наче кѣтъ до мышеняти, и выхопивши книжечку понѣсъ ѣѣ и повѣвъ Шпаченка до директора.

— На перемѣнѣ по гѣмназіѣ тѣлько и розмовляли про те, що Бурбанъ пѣймавъ „нити“ великого зла, революціѣ и соціалізму, котре мовъ гадина пролѣзло въ гѣмназію и котре треба заразъ-же выкоренити, выкурити Шпаченка посадили въ карцеръ. Директоръ побѣгъ до жандарма, инспекторъ до поліцій-майстера и черезъ годину чи двѣ, два жандармы вели десятилѣтнього „преступника“ до єго на квартиру, де дожидала вже поліція зъ жандармськимъ офіцеромъ и директоромъ гѣмназіѣ, щобъ потрусити у Шпаченка скриньку. Потрусили, нѣчого не вытрусили, замкнули зновъ „преступника“ въ карцеръ. А на суботу о пѣвдни щобъ не тратити учебного часу, директоръ скликавъ раду вчителѣвъ, щобъ рѣшити велике „політичне“ пытанє: „що дѣяти зъ Шпаченкомъ?“...

Отсей то случай, и ся незвычайна рада и збѣрали бѣля гѣмназіѣ тихъ гѣмназистѣвъ, що розганявъ педель и розбѣгнавъ надзиратель.

О пѣвдни почалась рада и тяглась бѣльше двохъ годинѣ. Що тамъ и хто зъ учителѣвъ говоривъ, не чути було. Дверѣ були сильно причиненѣ. Першимъ выйшовъ зъ рады вчитель Юрій Горovenко; чоловѣкъ лѣтъ сорока. Швидко вѣнъ перейшовъ черезъ корридоръ,

швидко спустився въ низъ, схопивъ свое пальто, шапку, грушевый, суковатый цѣпокъ и ще швидше пошовъ до дому. Тамъ вѣнь не то що ходивъ а прямо бѣгавъ зъ одного въ другій кутокъ свѣтлой, простѣрной, пообставленои квѣтками, кѣмнаты. Насупившись, заложивши праву руку въ кишеню, всю пятерню лѣвои руки вѣнь запустивъ у свою довгу, широку и густу, чорну бороду и крутивъ фѣ на всѣ боки, якоесь нервно, сердито, наче скубъ фѣ, наче хотѣвъ выместити на фѣ свою злѣсть, зѣрвати свое сердце.

— „Отъ до чого дожили!... отъ яка пора настала!. такой ще и не було. Дитину выганяють зъ гѣмназіѣ за те, що принесла книжку, котрой и не розумѣе добре. Ну вже коли на те пошло, щобъ показати, що мы не спимо, вартуємо, посадили-бъ хлопця въ карцеръ и годѣ... а то выгнать!.. Но-но, бачъ по ихнему: хлопець запирається, бреше, не хоче по правдѣ признатися, де запонавъ книжку!.. значить — хлопець вже скалѣченный, нѣкчемный, псоватиме своихъ товаришѣвъ.. держати его въ гѣмназіѣ не можно!. нехай иде собѣ вѣдъ насъ“. Ба, кудижь оно поде теперь?.. Ажь вы тымъ самымъ напутили его на ту стежку, по котроѣ якъ не иди, а якъ разъ прѣйдешъ въ саму тюрму, або ще и гѣршь!. Охъ вы педагоги, педагоги! Вы першь усякого соціалиста и гѣршь подрываете „основы.. „Тфу!“...

Горовенко сплюнувъ и ще нервиѣй ставъ бѣгати и скубти свою бороду.

— „Юрасю! а иди обѣдати, борщъ на столѣ — ;“ оббѣзвалася до Горовенка его стара мати, просунувши голову зъ другои хаты въ прочиненій до половины дверѣ.

— „Обѣдайте матусю самі; я не хочу,“ вѣдповѣвъ Горовенко.

— „Чому? хиба обѣдавъ де“?

— „Нѣ, не обѣдавъ, та не хочу! не до ѣжи менѣ. Обѣдайте матусю, а то страва прохолоне“.

— Чомъ же ты не хочешъ? Може не здужаешъ або втомився; такъ я пѣдожду, поки спочинешъ? добре?!“

— „Нѣ, нѣ, не треба; не ждѣть, обѣдайте“.

Стара пѣдѣйшла до сына и глянувши ему въ лице промовила трѣвножно: „Ой-ой, якій ты блѣдый! а очи якъ горять. Та ты не здужавшь Юрасю?... ану, голова?“ — Вона приложила стару руку до сынового чола: „нѣ не горяча“.

— „Та не турбуйтеся, нене! Кажу-жь вамъ, що я здоровѣсенъкій; а такъ на душѣ погано... розсердився“.

— „На кого —“?

— „На всѣхъ, на все, а бѣльшь самъ на себе“.

— „За що?“

— „За те, що всѣ мы лакеѣ, смѣте зъ постола,“... Була въ насъ, бачте, рада въ гѣмна-

зіб;... бодай такои рады до вѣку — до суду бѣльшь не бувало.“

— „Ну? — перебила его мати, и вылась въ его очи своимъ добрымъ, мягкимъ, ласкавымъ але тревожнымъ поглядомъ матери.

— „Судили, бачте школяра „преступника“ десятилѣтнего соціяліста“.

— „Иги! що ты говоришь?“

— „Ей же Богу, правда. Слушайте“. Юрій розповѣвъ матери усю подробности. „И чого вже я не казавъ, якъ не высвѣщувавъ, иѣчого не помогло; наче зятались на одному „треба выкурити духъ, выгнати соціяліста“..

— „И выженуть?“

— „Певно, що выженуть... Хиба може Господь Богъ розкрые очи попечителю, одверне его сердце вѣдъ такого паскудного дѣла“.

— „А попечитель вже знае про се?“

— „Якже! ще позавчора директоръ пѣславъ ему телеграмъ. Та крѣмъ того подамъ вѣдъ себе уваги; я не згодився зъ радою; дѣло му-сить ити на судъ до попечителя“.

— „Ну такъ чогожь тутъ турбоватись? ще може переменеться.. Не все переймай, що по водѣ плыве.. Самъ знаешь, якій теперь тяжкій часъ: скрѣзь таке дѣється, що ажъ волосе дубомъ став.. онъ у Киѣвѣ вѣшають“..

— „Знаю, мати, знаю, перебивъ ѣѣ сынъ; а все таки не слѣдъ иѣвечити дитину; колыбъ вона и справдѣ спѣткнулась, такъ треба ѣѣ пѣд-

вести, напутити, а не кидати фѣ въ болото, та ще и зверху колодою придавливати“...

— „Така вже наша вдача, сынку!.. охъ.. охъ.. Помылуй насъ Владичице... А все таки фѣсти треба.. ходѣмо сыну ...“

— „Та спасибѣгъ вамъ: кажу — не хочу“.

— „Та хочь помовь зѣ мною, и менѣ буде веселѣй фѣсти, и самъ може трохи вѣдѣйдешь.. ходѣмо“.

Юрко не отягався бѣльшь.

II.

Вчитель исторіѣ Юрій Горovenко бувъ сыномъ замѣжененького панка. Батько его живъ своимъ хуторомъ пѣдъ самымъ мѣсцемъ Глуповомъ. Хуторъ его бувъ добрящій, триста десятинь глубокого чернозему: въ рукахъ настоящего господаря зѣ досвѣдомъ, зѣ такого хутора можна-бѣ жить та Бога хвалить; такъ колижь старый Горovenко зовсѣмъ не вмѣвъ господарювати. Чоловѣкъ зѣ освѣтою кадета, прослуживши кѣлька лѣтъ въ конницѣ, вышовъ вѣнъ ротмистромъ въ отставку, заразъ пѣсля смерти родителейъ, помершихъ въ одно лѣто зѣ холеры, и принявѣя господарювати; але всѣ свой уваги вѣнъ звернувъ на садовину и якъ почавъ розводити садъ, та до того дорозводився, що нѣ — тиру, нѣ-ну.

Не жалѣвъ вѣнъ на садъ выдаткѣвъ, державъ дорогого садовника нѣмця, выписувавъ дорогіи дерева; не ставало своихъ грошій, позичавъ и залазивъ до жидѣвъ у лапы. А до того ще любивъ пополювати и якъ водиться „муху вбити“. За чотиры роки до смерти вѣнъ одружився зъ убогою але красивою дѣвчиною Ольгою Переходкѣвною, дочкою якогось свого старого ще по полку знаемого. Ольга ще бѣльш нѣчогосежко не тямла въ господарствѣ. На девятому лѣтъ вѣ сироту — взяли въ институтъ, продержали тамъ сѣмъ лѣтъ, навчили по французки, по нѣмецки... Прямо зъ институту вѣ взявъ за гувернантку предводитель глуповськихъ дворянъ. Тутъ стрѣвся зъ нею Горovenко, закохався и посватався. Не по лѣтамъ вѣнъ бувъ вѣй, трохи чи не въ батьки-бѣ вѣй годився, але молода дѣвчина, та ще гувернантка, людина пѣдневѣльна, рада була вырватись на волю и зажити самостѣйнымъ житемъ. До тогожъ вѣй здавалось, що й вона полюбила Горovenка... Одружились !...

Якъ же можна не показати людямъ своей молодой дружины — красавицѣ? Пѣшли у Горovenка гостѣ, бенкеты, зъ ними довги, а тамъ неспѣдѣвано застигла и смерть.. Зосталася молода вдова зъ двохлаѣткомъ сыномъ Юркомъ. Рокѣвъ зо три ще такъ сякъ перебивалася вона, поки не пѣдступили жиды и не продали усѣи худобы за довги.. лишилося тѣлько дворище зъ

будинкомъ, та садомъ и десятинь сѣмъ тютюновихъ плантацій. — Зъ чого тутъ жити, чимъ тутъ перебиватися Радилі люде спродати и дворище и плантаціѣ. Горовенчиха на се не пошла: на дворище — на садъ, де була и могила покѣйного, вона глядѣла якъ на святе мѣсто, въ котрому провела щасливихъ, — по своему — чотиры роки. Продала вона плантаціѣ и на тѣ грошѣ завела въ Глуповѣ училище за для дворянськихъ дѣвчатъ. Школа вдалася... Юрко подрѣсъ, часъ вчити его. Ольга думала спершу сама вчити его, але скоро зацевнилась, що на се нема у неѣ часу и оддала до повѣтового училища, а тымъ часомъ дворяне взялись выхлопотати, щобъ приняли Юрка на казенный коштъ въ кадетскій корпусъ. Мати не суперечила, знаючи, що у неѣ не буде достаткѣвъ содержати сына въ губерньскому мѣстѣ въ гимназіѣ.

Ходить Юрко въ училище. Горе и бѣдуванє матери, еи убожество и праця, еи журливѣсть лягли и на молоде Юркове серце. Зъ тыхъ поръ, якъ мати навчила его читати, вѣнъ не мавъ другихъ играшокъ, кромѣ книжокъ. Одъ книжки, було, не одѣрветься дитина: то вѣнъ перелистує букварь и по своему, якъ розумѣе, самъ собѣ въ голосъ розказує про малюнки, то вѣзьме клаптикъ паперу и списує тѣ малюнки Частѣйшь всего вѣнъ списувавъ роспятого Христа.

— „Мамо! Христосъ добру вчивъ,“ — спи-

тав — „за щожь вго отакъ замучили?... А те-
перь, мамо, такъ не мучать?“

— „Нѣ, синочку“.

— „Ну, добре коли нѣ; а то я боюся“.

— „Чого Юрасю?“

— „Щобы тебе не замучили. И ты-жь добру
навчаешь..“

Притисне Горовенчиха сына до сердца, по-
цѣлуе и силкується одѣрвати вго одъ книжки,
выпроводити погуляти.

— „Не здорово, сынку, такъ подовгу въ
хатѣ сидѣти; бѣжи, погуляй на дворѣ“.

— „И вамъ, мамо, нездорово, а вы сидите“.

— „Менѣ нѣколи гуляти, у мене дѣло є.“

— „И въ мене є воно“ — и зновъ до книжки“.

А й книжокъ тыхъ у Юрася було, якъ ка-
жуть, двѣ, безъ одной“. — Добути було нѣ въ
кого, а хочъ бы мати й бажала купити, такъ
нѣгде. Тодѣ, въ часъ найгѣршой миколаївської
реакціѣ, пѣсля справи Петрушевського, кни-
жокъ въ Россіѣ треба було шукати и середъ
дня зъ свѣтломъ, а про книжки дотепнѣ до
дѣтського вихованя тодѣ чи и гадавъ хто!...
Книгарень не було не то що въ якому будь
повѣтовому Глуповѣ, а навѣть и въ нишихъ
губернськихъ мѣсяцяхъ, якъ примѣромъ Полта-
ва, Катеринославъ, Херсонъ. Псалтирь, моли-
товники, акафистники, що выдавала Киѣво-Пе-
черська Лавра; казки про Бову Королевича,
про Ёруслана, що komponувала Москва — отъ

и ся духовна пища за для дѣтей. — Навѣть казка Ершова „Конекъ Горбунокъ“ и та тодѣ була заборонена.

Старый Горовенко бувъ не вельми то охочій до книжокъ. Одначе коли траплялась „добра“ книжка вѣнъ купувавъ фѣ, прочитувавъ. Зѣбралось у его зъ десятокъ книжокъ и мѣжь ними Гребѣнина „Ластѣвка“, подарована самымъ Гребѣнкою; перше выдане Шевченкового „Кобзаря“ и двѣ- три книжки „Молодика“. — Якъ скуевдилась завирюха зъ за Кирило — Меодіевського брацтва, якъ заслали Шевченка, тодѣ великій пѣшовъ переполохъ на Украинѣ. Горовенко зѣбравъ усѣ книжки свои, завернувъ ихъ въ ряднину, завязавъ мотузкомъ и кинувъ на полицю въ коморѣ. Тамъ вони и лежали, ажъ поки Горовенчиха, перебравшись вже въ мѣсто, не стала спродавати зъ коморы непотрѣбну дня неі старовину; знайшовши книжки, вона отдала ихъ синові. Юркови то була незвычайна знаходка, вѣнъ такъ и впився въ книжки. — Абы вивчивъ на завтра уроки, Юрко примоститься бѣля матери: вона гаптує, а вѣнъ читає; трохи не слово въ слово повучувавъ вѣнъ украинськѣ книжки... Тьмяно горить лѣва свѣчка, а ему байдуже, вѣнъ тѣлько для блихтру перекидує листки, а читає по памяти. Якъ почне „Наймичку“, або „Гайдамакѣвъ“ такъ до сам-кѣнця нѣгде нѣ словомъ не помилиться.

— „Хто се мамо, пытае, були Залѣзнякъ и Гонта?“

— „Гайдамаки сынку“.

— „А Гайдамаки хто?“

— Не скажу, не знаю.“

— „А хтожь знае? Нашъ вчитель знае? Я у его спытаю... можна?“

— „Краще не пытай. — Може се такі люде були, що про ихъ не слѣдъ й знати“.

— „А на щожъ про ихъ въ книжцѣ написано?.. Я мамо спытаю про Гайдамакѣвъ у черницѣ Мавры? Можна?“

— „У черницѣ?! сѣлькись.. пытай?“

Черниця Мавра — зъ сусѣдного панянського монастира, буваючи у Глуповѣ нѣколи не минала Ольги: вона знала Горovenка ще парубкомъ и памятувала, якъ щедро надѣлювавъ вѣнъ садовиною и ѣб и матѣрь игуменію. Отсе було въ осени, цѣлый вѣзъ прише вѣнъ въ монастирь склянокъ, солѣнокъ, опортѣвъ. Насушати, насолять черницѣ на всю зиму и на узваръ и на пироги.. Ђдять, смакують, та дякують Горovenкови. А вже було въ лѣтку якъ поспѣють вишнѣ, малины, порѣчки, та якъ забереться до Горovenка въ садъ Мавра зъ „сестрою“ Ориною, такъ Горovenко ублаготворить ихъ до схочу, ще и на дорогу повный глечикъ накладе. Черницѣ ласѣ до ягодъ; за доброго врожаю такъ було вѣдрами несуть ихъ ѣдъ Горovenка въ монастирь! абы було кому рвати: а

на се дѣло — у монастирѣ гулящего народу хочь греблѣ гати! Отъ и велить мати игуменя Маврѣ взяти двоухъ нерософорныхъ, та по малину до Горовенка.. Черниця Мавра хочь и молада тодѣ була, лѣтъ 26, але людина степенна не пустоватиме сама и „сестрамъ“ не дасть... Заведе Горовенко „сестеръ“ въ малину по сей бѣкъ клунѣ, а Мавру проведе въ другій кѣнець саду, щобъ на выбѣръ нарвала малинѣ за для самой матушки — игуменѣ... И вже було и навбирае Мавра: зерно въ зерно, якъ буйнѣ коралѣ.. По смерти Горовенка Мавра неразъ ставала вдовѣ его въ добрѣй пригодѣ.

Не вмѣла черниця задовольнити Юркову цѣкавѣсть про Гонту и Залѣзняка; за те обѣцяла принести таку книжку, „де може про се й написане“.

Черничина обѣцянка цѣлый тиждень не давала Юркови спокою — спить воно и бачить ту книжку; абы пѣдвелося въ ранцѣ:

— „Мамо! не було черницѣ?“ — „Нѣ“ —.

— „А книжки не присилала?“.

— „Нѣ —“ та зъ кимъ же-бѣ вона и переслала, слугъ у неѣ нема, а монастирѣ не близько. Стрѣвай — трохи, прѣйде въ недѣлю на мѣсто базарувати, такъ и привезе.

Въ недѣлю — не свѣтъ, не зоря Юрко стоявѣ вже за воротьми и вызиравѣ черницю.. Довго вызиравѣ.. ажъ ось люде вже зъ раннои повер-

нули а черницѣ не видно... „Мабуть не буде“ думає дитина, ковтаючи слезы.

Иде, иде, иде!.. скрикнувъ Юрко, вгледѣвши черничку и стрелою метнувся до неї на встрѣчу. Мавра принесла одну книжку исторіѣ Бантиша. Юрко три дни просидѣвъ надъ книжкою „й тутъ про Гонту нѣчого нема“. — И зновъ занудило его спытати въ учителя; такъ нѣяково-жь пытати, коли мати не радить...

III.

Юрко любивъ вчитися и вчився гарно. Одно не подобалося ему въ училищи: товаришѣ дратували его, продражняли „чистюкомъ, бѣлоручкою и глузували, що вѣнъ такій мудрый, все за книжками, нѣколи не хоче грати нѣ въ пилку нѣ въ пацы. Справдѣ мати чистенько, огрядненько, хочъ и вбого водила Юрка; а въ школѣ були всякѣ, бѣльшь такихъ, що въ матѣрокъ не було часу вмывати та зачѣсувати. Въ школѣ иншій пустотливый хлопецъ пѣдкрасться тихенько до Юрка, посадить ему на лиці — сажою або черниломъ пляму, а Юрко такій замысленый — и не примѣтить, байдуже, и сидить „зъ печаткою“, поки не зверне хто зъ вчителѣвъ на се уваги. Обѣтреться Юрко и не розсердиться.

„Чистюкъ, чистюкъ!“ — дратують его школярѣ, а вѣнъ буцѣмъ и не чує. Вщипне хто,

або штовхне — „ну, ну дурню!“ — озветься Юрко и вѣдступиться въ друге мѣсто. Нема и тутъ покою, и тутъ хтось вщипнувъ, — поки Юрко збереться озирнуться назадъ, — виноватого вже и вода вмыла!.. втѣкъ, та зъ далеку й регоче, добре знаючи, що Горовенко не поженеться за нимъ. Незабавомъ прійшла звѣстка, що Горовенка записали въ кадеты въ корпусъ въ Отавѣ, и щобъ мати привезла его туды до першого Снаса.

Цѣлкомъ нове житя пѣшло Юркови у корпусѣ: новый свѣтъ, новыхъ товаришѣвъ побачивъ вѣнѣ. У Глуповѣ домики низенькѣ, невеличкѣ, на улицахъ курява, а въ Отавѣ великѣ будѣвлѣ, та все камяницѣ зъ залѣзными зелеными дахами; улицѣ вымощенѣ камѣнемъ; гуркотня, стукотня наче въ пеклѣ.. У Глуповѣ вчилище — невеличкѣй домикъ, а тутъ корпусъ страшена озія на чотиры етажи. Тамъ школярѣ ходили, хто въ чѣмъ попавъ, були и босѣ, а тутъ усѣ кадеты якъ одинъ обстриженѣ, обмытѣ, на всѣхъ однакова одежина... У Глуповѣ пѣсля школы Юрко йшовъ до дому и що хотѣвъ те й робивъ; а тутъ нѣ! тутъ усє по барабану! по барабану-вставай, молись, учись; по барану-обѣдай, иди на муштру, — зновъ учись, вечеряй, молись; — пробивъ барабанъ „зорю“ — лягай; чи спи чи не спи а лежи мовчки.. таке розмѣране житє въ запертѣ зпершу нудило Юрка, але швидко вѣнѣ зрозумѣвъ, що

нічого не вдѣшь и черезъ два-три мѣсяць навикъ до корпусныхъ вѣйсковыхъ порядкѣвъ; обжився вѣнь, помирился зъ муштрою. Спокойна, рѣвна натура его, стала ще спокойнѣй..

Одна тѣлько туга за матѣрю довго-довго не покидала его: тымъ тѣлько и вѣвшався вѣнь, що въ корпусѣ було що читати, були якѣ-такѣ книжочки. Швидко однакже Юрко закримѣтивъ, що до сихъ книжокъ не тягне его такъ, якъ тягло дома до „Ластѣвки“ та до „Кобзаря“... „Ехъ! якъ бы отсе тутъ Кобзарь бувъ!“ — подумавъ бувало Юрко, и тѣлько нишечкомъ зѣтхне... Въ корпусѣ сихъ книжокъ нема, и роздобути не можна, не можна ихъ и держати тутъ, не можна по украинськи й слова промовити. — Що дня коли не ротный, такъ фитѣфбель, або „дядько“ твердятъ ему: „Горovenковъ! избѣгайте хохлацкихъ словъ, пора ужъ научитися правильно говорити.“

— „Чому не можна тутъ говорити такъ, якъ говоривъ я у Глуповѣ? — пытавъ самъ себе Горovenко. „Черезъ що тутъ ставъ я Горovenковымъ и не Юрѣмъ, а Єгоромъ?“

— И не вмѣвъ вѣнь дати собѣ одповѣди..

Не по лѣтамъ стававъ Юрко замысленнымъ. Товаришѣ и тутъ дали ему призвище „фѣльозофа“. На насмѣшки кадетѣвъ Юрко, такъ само якъ и въ школѣ, або мовчавъ, або вѣдповѣдавъ такъ кротко и розумно, що насмѣшнику ставало соромно. Були, одначе, помѣжь товари-

шами и такї, що не засоромишь ихъ словомъ, не усовѣстишь ихъ, не одмовчишься: пристане воно, якъ реняхъ, лѣзе тай лѣзе въ вѣчи Юрко одъучивъ и такихъ Разъ пять кадетѣвъ доти драговали Юрка, доки вѣнъ не розсердився. Ставь ихъ усовѣщати, не слухають; регочуть, лѣзуть ще бѣльшь.

„Такъ зарегочи-жь ты на кутиї!“ — скрикнувъ вѣнъ, захопивши заводчика за шивороты; глимезнувъ его на долѣвку, сѣвъ верхи на его и принявся духопелити.

— „Теперь годѣ! иди жалѣйся!“ — промовивъ Юрко и такимъ звѣремъ глянувъ округъ себе, що товаришѣ заводчика подались назадъ. Побитый кадетъ, вставши, кинувся на Юрка; Юрко не пѣдпустивъ его, захопивъ за груди, пѣднявъ въ гору; трусячи его и скрегочучи зубами“ вѣнъ, дрожачи всѣмъ тѣломъ, промовивъ: „Хочешь — такъ за вѣкно й швиру?! Коли тобѣ не накучило жити, такъ геть вѣдъ мене!“ — и опутивъ кадета зъ такою силою на долѣвку, що той ставъ навколѣшки.

— „Просиесь! побожись, що бѣльше не будешь!“ — гримѣвъ Юрко; а товаришѣ стояли мовчки, блѣдї наче крейда. Вони злякались Юрка, боялись пѣдѣйти до его, промовити слово.

— „Пусти! пусти! ей Богу нѣколи не займатиму тебе...“

Горovenко выпустивъ и „хоробрый“ завод-

чикъ пѣшовъ похнюпившись, наче хто его холодною водою обливъ.

Юрко сѣвъ, пѣдперъ голову обома руками. Въ вискахъ у его стукало; груди важко ди-хали... Звуть его вечерати, а вѣнъ не зъ мѣста, наче прикипѣвъ: нечуе. Пѣдѣшовъ „дядько“, покликавъ — мовчить; потрясъ за плечѣ. — „Га? що? хто се? вѣдчепись, не вяжнись ся, а то выкину за вѣкно!...“ „Дядько“ взявъ хлопця на руки и вѣднѣсь въ больницу.. Инакше зъ тыхъ поръ стали товаришѣ вважати Горовенка: нѣ въ одного вже неповернувь языкъ дражнити его: однѣ бояли ся его за силу, другѣ спершу инстинктивно, а далѣй и розумомъ постигли, що Горовенко не тѣлько ф. зична, але и моральна сила и полюбили его. Горовенко ставъ авторитетомъ въ своѣй ротѣ. И не диво: учився красше всѣхъ своихъ товаришѣвъ, знавъ бѣльше всѣхъ, сердце у его було добре, кротке, тепле, любляче; характеръ простой, честный, душа чиста. Нѣколи, жадному товаришеви вѣнъ не вѣдмовивъ въ запомозѣ и въ порадѣ.

Рѣсь, выроставъ Горовенко и все бѣльше и бѣльше звертавъ вѣнъ на себе уваги своихъ учителѣвъ, особливожь учителя исторіѣ и полѣтичнои економіи Дмитра Павловича Пучки, котрый швидко запримѣтивъ способности и охоту Горовенка вчити и знати исторію. Помѣжь корпусными педагогами Пучка дуже видѣлявся. Товаришъ по університету Кулѣша, Бѣлозерьского,

Навроцького, Опанаса Маркевича; добрый зна- емый Костомарова и Шевченка — Пучка на- пився зъ одного зъ ними ключа тои живучои воды, котра розкрыває духовнїи очи людямъ и пѣднйавши ихъ выше щоденного звычайного житя, не дає вже спуститися до долу въ ту калюжу, що зоветься „абы день до вечора“. Пучка наливъ въ свое сердце, повно до самого верху, непохибнои любви до Украины и еи народу; въ головѣ у его лежавъ великій скарбъ знаня исторїѣ, археологїѣ и политичнои еконо- мїѣ. Непоказный зъ себе, Пучка говоривъ — мовъ соловѣй спѣвавъ; рѣчь его лилась разомъ зъ розуму и сердца; лилась тою тихою, теплою, розмовою - пѣнею, котру слухаючи, бажаєшь, щобъ еи нїколи не було кѣнця. На лихо каде- тѣвъ, не всѣмъ имъ доводилось однаково кори- стуватися цѣннимъ скарбомъ, зложенымъ у Пуччинѣй головѣ! Арештованє, далѣй засланє Шевченка и товаришѣвъ его, справа Петра- шевського, Достоевського и иншихъ; сурова, хижа реакція, а зъ нею своевольство адміні- страціѣ, безсуднѣсть и обгорнувша всю Россїю панїка, примусили Пучку до великои обереж- ности въ словѣ; а до того и начальство разъ- поразъ наминало учителямъ: „отъ программы ни на іоту не отступать“. Въ клясахъ на Пуч- чинихъ врокахъ рѣдкїй день не сидѣвъ назир- цемъ коли не самъ директоръ, такъ инспек- торъ, або его помочникъ. И Пучка мусѣвъ да-

вати своимъ слухачамъ ту „історію“, що подали въ своихъ учебникахъ Кайдановъ та Смарагдовъ.

Кѣнець сороковихъ и початокъ пятьдесятихъ рокѣвъ були тяжкимъ часомъ въ Россіѣ. Жите людей, особливо въ такихъ глухихъ мѣстахъ, якъ Отава, походило не на жите живыхъ людей, а на якусь тишу могилокъ, або хаты, въ котрѣй чума выморила людей и хата спустѣла. Що дня въ громадѣ становилось темнѣй, страшнѣй и журливѣй: одинь боявсь другого, люде силкувались мовчати, нѣ про що неофіціяльне неговорити, щобъ часомъ, привязана пѣдъ языкомъ думка, не зѣрвалася зъ привязи и не наробила лиха за невинне слово... Люде стали жахатись самі своихъ гадокъ, не зустрѣчатись зъ знаємыми.

Людымъ зъ освѣтою, людымъ у котрыхъ, крѣмъ офіціяльныхъ прапорѣвъ зѣ словами: „Богъ, царь, отечество“, були инчі прапоры, выгодовані наукою, моральностію и роботою думки, такимъ людымъ тодѣ нѣчого було робити въ Россіѣ; нѣчого було працювати, за для нихъ не було жадной публичной ливы: вони мусѣли одрѣжнитись, притаитись въ затишкахъ, засѣти самотою, и спасати свое духовне „я“, наче ченцѣ въ монастиряхъ спасають „своѣ душы.“ Россія походила тогдѣ на великій монастирь, въ котрому ченцѣ замѣсто рясы ходили въ мундурахъ, зѣ двоголовыми орлами.

Пучка добре се зрозумѣвъ...

Тымчасомъ розпочалась крымска вѣйна: не-
удача походу за Дунай, ще бѣльшій неудачѣ въ
Крыму; пановане крадѣжи, недостача зброѣ,
недостача корму людямъ, недостача розумныхъ
полководцѣвъ, починали колоти громаду и до-
скулювати навѣтъ черезъ ту дубову кору бю-
рократичного патріотизму, котрымъ обросли лю-
де за царюваня Миколи.

Чуе чоловѣкъ, що єго щось коле, щось му-
чить, десь болить, не смѣе слова промовити
про бѣль; бо округъ єго бованѣють страшнїй
манїѣ адміністративного своевольства; неправ-
ды и хабарѣвъ въ судахъ; народнои темноты
и крѣпацтва; паньского распутства и загальнои
деморалізаціѣ.

Стукнуло 18. лютого 1855 р. Упавъ Сева-
стополь... Люде прокинулись!... Стала потроху
прочунувати громадска думка... стало лекше
дихати, на стѣлько лекше, якъ пѣсля великого
чаду полегшає, коли вийдешъ на свѣже повѣ-
тре и чуешъ, якъ воно цѣлющою цѣвкою само
вливається въ груди, надає новои силы, выга-
няє чадъ, освѣжає и укрѣпляє твой нервы; увесь
твѣй организмъ.

Ставъ и Пучка спершу потроху а далѣй
бѣльшъ и бѣльшъ вѣдступати вѣдъ учебникѣвъ
и хочъ рѣдко показувати въ клясѣ своимъ слу-
хачамъ яснїй зѣрки зъ пѣдъ темрявы офіціаль-
нои исторїѣ. Помѣжъ старшими кадетами вѣнъ
запримѣчавъ талановитыхъ, бравъ ихъ зъ кор-

пусу на свята до себе и тутъ додавъ имъ те, чого не можна було сказати въ клясѣ. Горovenко стоявъ у его першимъ. Въ бесѣдахъ дома Пучка вже не походивъ на сухого учителя въ клясѣ; дома вѣнъ бувъ кадетамъ товаришь, другъ, помѣчникъ, старшій лѣтами, богатшій знанямъ и досвѣдомъ. Вѣнъ розгортывавъ дома настоящу исторію народного житя въ Европѣ, а особливо на Украинѣ. Але Пучка не зразу всю розгортывавъ исторію; а потроху — день за днемъ, рѣкъ за рокомъ, вѣдповѣдно тому, якъ его молоді слухачѣ розвивалися и росли духовно, якъ ширився ихъ крытычний поглядъ. О тогдѣ то Горovenко настояще спѣзнавъ, хто такі були Гайдамаки, хто Гонта, хто Залѣзнякъ, чого „бунтувалися“ крепаки на Украинѣ; чого вставали зъ народу такі велитиѣ, якъ Рязинѣ, Пугачовѣ. Зъ Пуччиныхъ устѣ выходили живыми образами дѣячѣ Украиньскои минувшины и стоячи передъ очима молодого парубка бѣльшь и бѣльшь тягли его до науки; якъ магнитъ тягне залѣзо. Розпѣзнавши добре Горovenкову натуру, Пучка дававъ ему читати такі книжки, якихъ у корпусѣ не можна було добути. Крѣмъ историчныхъ творѣвъ — Юрко читавъ Руссо, Жоржъ - Занда, Текерая, Дикенса; доводилось гдещо прочитати и зъ Вольтера и зъ Лорона и зъ Бюхнера и Фейербаха. Важнѣй у сего и користнѣй для его було те, що читаючи вѣнъ, мавъ зъ кимъ подѣлитися своими гадками, пе-

ревѣрити ихъ, особливо вшивався вѣнъ тво-рами Бѣлинського, Грановського, Костомарова. Въ исторію и письменство Юрко такъ закохався, що товаришѣ кадеты часомъ дорѣкали ему „педантизмомъ“, але у Юрка и похожего на „педантизмъ“ нѣчого не було. Исторія и письменство стали ему тымъ народнымъ убранемъ, пѣдъ котрымъ вѣнъ вбачавъ минувшину; а минувшіе жите народѣвъ, особливо Украины вѣнъ розглядувавъ такъ любовно; минувшина-жь Украины ще любовнѣй горнула Юрка до свого лона, пригортала его такъ, наче колибъ горнула его до лона рѣдна неня. Исторія и письменство стали Горовенкови крыницею, зъ котрой вѣнъ пивъ живу воду, и на днѣ котрой читавъ будущину украинського народу. Въ стару матѣрь нашего знаня Юрко закохався такъ горячо, якъ закохується першимъ коханемъ молодой паробокъ въ дѣвчину: тѣлько его кохане, при Пуччинѣй запомозѣ не выключало и критичного погляду; его кохане було мѣцнѣйше и глибше, нѣжь кохане до дѣвчины.. Дѣвоче кохане минає, проходить, часомъ замѣсто его лишаются гѣркѣй плоды дѣвочої зрады, а наука, знане нѣколи не зраждать. Передъ народно-историчными дѣячами, передъ народнымъ стражданемъ, передъ великими свѣточами письменства, якъ: Шекспиръ, Гете, Данте, Гейне, Мицкевичъ, Байронъ, Пушкинъ, Шевченко, вѣнъ молився, молився благовѣйно, не якъ молитися слѣпый передъ художественнымъ

образомъ Мадонны, але якъ молитися зрячій, розумный чоловѣкъ, дивлячись на хрестъ, — на котрому бувъ розпятий великій, народный Свѣточъ: вѣнъ молитися и бѣе головою передъ его вченемъ, идеями и высшими словами высокои любви

Разъ, незабавомъ вже передъ тымъ, якъ скѣнчити корпусъ, Горovenко трохи, трохи не поплатився усѣю своєю будущею за Шевченкѣвъ „Кавказъ“. Се було зимою 1859 р. Зайшовши якось зъ своимъ товаришемъ Ганжою до своего пріятели-письменника — вони выпросили у его, щобъ переписати собѣ „Кавказъ“. Вернувшись у корпусъ, Горovenко не запримѣтивъ, що рукопись до половины высунула у его зъ кишенѣ. Пѣднимався въ гору на другій этажъ Горovenко, перескакуючи зъ одного ступня на другій. Рукопись выпала до долу; слѣдомъ за Горovenкомъ ишовъ ротный дижурный офіцеръ: вѣнъ пѣднявъ рукопись и глянувши на ню злякався... Горovenко бувъ зъ его роты.. Не довго думавши понѣсъ вѣнъ рукопись до директора. Старый генераль скривився и глянувши на ротного, спытавъ (звычайно по великоруски) — „Що якъ вы ишли до мене, не бачили по дорозѣ-де въ корридорѣ-грубы?..“ Офіцеръ зрозумѣвъ пытане и мовчавъ. — „Покличте до мене Горovenка и Ганжу“ сказавъ генераль..

-- „Се чіе?“ спытавъ генераль, показуючи „Кавказъ“.

„Моє“, повинився Горовенко.

— „Въ кого вы взяли?“

— „Сего не скажу...“

— „А чи знаєте, що за се може бути?“ строго говоривъ генераль, „за се васъ можна заперти въ гарнизу у Вятку, або ще дальше, а вы на дорозѣ въ гвардію. Черезъ пѣвъ року — вы офіцеръ.. Хиба вамъ не важко свои будущины?... Признайтесь — хто вамъ давъ?“

— „Якъ честный чоловікъ, не можу..“

— „Вамъ буде гѣрше...“

— „Воля ваша, самъ хочъ чимъ одвѣчу, а другого не видамъ... себѣ було не честно“.

Генераль задумався... кадеты мовчали..

— „Признайтесь“, допытувавсь генераль, „вы читали сю рукопись?“

— „Читали“.

— „Зѣ якою думкою вы принесли ѣѣ въ корпусъ?“

— „Щобъ перечитати для себе..“

— „Показували кому въ корпусѣ?“

— „Нѣ..“

— „Знае хто зѣ товаришѣвъ, що вы читали сю штуку, що принесли въ корпусъ?“

— „Нѣ, нѣхто не знае..“

Генераль замовкѣ и ставъ ходити по хатѣ. По лицю его видно було, яке бороте ишло педагога, чоловіка — зѣ войськовими формальными порядками корпуса.

— „Я вамъ вѣрю“, промовивъ генераль. „Я

уважаю васъ за честныхъ людей!... Я сподѣюсь, что вамъ, яко людямъ молодымъ, дорожше всего честь и честне слово. Тожь отже якъ: спытайте себе и скажѣтъ, чи можете вы добровольно звязати себе словомъ честнымъ, що поки вы у корпусѣ, вы вдруге не принесете сюди нѣякои подѣбнои рукописи, або забороненои книжки? що поки въ корпусѣ, вы нѣкому нѣ слова не скажете про те, що приносили „Кавказъ“, про те, що згубили его, про те, що чули вѣдъ мене? Обѣцяете — чи нѣ?“

Горовенко и Ганжа обѣцали. Генеральъ кинувъ рукопись у коминь, запаливъ и промовивъ: „зъ отсимъ дымомъ зникла зъ мои памяти и ся исторія. . Глядѣтъ же не нагадуйте менѣ про неѣ.. идѣтъ собѣ; — а вы, обернувся вѣнъ до ротного, нѣякои рукописи не находили и менѣ не показували... Чуєте?“

— „Чую...“

IV.

За тыждень по выпуску зъ корпуса выпускнй кадеты, а зъ ними и Горовенко, справляли „прощаня“ и радились, куди хто поверне теперь? „Я пѣйду до академій“, говоривъ одинъ, „добюсь высокихъ чинѣвъ; тодѣ въ мене буде широка нива, де орати и сѣяти правду, волю и добро; а то такъ що! пѣйдешъ въ войско, трапиться вѣйна, самъ иди и людей веди на убѣй;

убивай другихъ — поки тебе не убьютъ... Безъ вѣины, загрузнешь десь ротнымъ, або баталіоннымъ... а вже щобъ дѣждати, що тобѣ полкъ дадутъ -- на се треба великого талану... а коли и зроблять тебе полковымъ, такъ тодѣ, якъ вже зовсѣмъ пѣддопчешся, якъ вже кромѣ муштры та спочину пѣсля неї нѣщо тобѣ и въ голову не полѣзе“.

— „А я прямо въ гузары“, говоривъ другій, „рокѣвъ зо три побасую, абы до ротмистра, а тодѣ — цуръ ему всему; заберусь на село, заведу своє кубло, та господароватиму...“

— „Богато толку“, перебивъ третій, я на мѣтивъ собѣ инжинѣрство, теперъ на те иде, що будуватимуть залѣзницѣ, инжинѣрѣвъ треба буде разъ у разъ.. ну, а ты куды Гаижа?

— „Я? мене на село тягне; та тѣлько, що я тамъ робитиму?...“

— „Муштроватимешь парубкѣвъ..“

— „А вѣсти му що?“

— „Щожъ ось Горовенко! ты мовчишь, нѣчого не кажешъ про себе: куды ты?“

— „Я ще про се не думавъ“.

— „Тебе въ гвардію выпишеють...“

— „Не пѣйду... нѣ въ яку войськову службу, не пѣйду...“

— „Такъ нѣчого було и въ кадеты ити“.

— „Я не ишовъ, мене вѣддали дитиною, не пытаючи, чи хочу, чи нѣ?“

Товаришѣ розбѣшлись спати; лягъ и Горо-

венко, але не спалося єму: въ перше передъ нимъ стояла думка: „куди теперь?“ „Де моя стежка?“, думавъ вѣнъ: „чи вже менѣ йти тою стежкою, котру протоптала корпусна муштра? Нѣ, не пѣйду... а кудижь? Часъ же и про матѣрь погадати, часъ бы заспокоити єи руки!..“

Другого дня директоръ зѣбравъ выпускныхъ кадетѣвъ, сказавъ хто зъ нихъ выпускається въ пѣхоту, хто въ кѣницію, хто въ гвардію, и спытавъ, хто въ якій полкъ бажає? Кадеты выбрали полки а Горовенко стоявъ мовчки бѣля вѣкна.

— „А вы Горовенко въ якій полкъ?“ спытали єго.

— „Нѣ въ якій... я пораджусь ще зъ матѣрю“.

Але до матери було далеко. Горовенко пѣйшовъ на пораду до Пучки.

— „Въ університетѣ тягне мене“, говоривъ вѣнъ Пучцѣ: „якъ порадите?“

— „Обома руками благословлю“, вѣдповѣвъ Пучка и обнявши поцѣлувавъ Юрка „Тѣлько знаєте, що зъ тымъ, що давъ вамъ корпусъ — не можна въ університетѣ... Треба ще допильнувати, треба экзамень здавати“.

— „Се менѣ байдуже! пѣвъ року, рѣкъ попрацію надъ латинянами..“

— „Добре, добре робите, що не закопуете своихъ талантѣвъ“, говоривъ Пучка — а тамъ зъ

університету широкій шляхъ!.. Зъ васъ професоръ буде добрый..“

— „Нѣ, про се я не гадаю, Дмитро Павловичъ!“

— „Чому? самі посудіть, дежъ и якъ краще, якъ не на катедрѣ, можна вливати живе слово въ цѣлї верствы молодого поколѣня? Дежъ чоловѣкъ зъ освѣтою, розумомъ може бѣльше принести користи якъ не на професорствѣ?..“

— „Тажъ то оно такъ; добра рѣчь переливати въ молодї душѣ все те, що самъ знаєшь, що любишь, чому вѣришь... Творити живыхъ и мѣцныхъ ратаѣвъ на нивѣ нового житя!.. а для самого то скѣлько утѣхи, скѣлько користи въ університетѣ: книжки, архивы, товариства, можна за границу — въ Гейдельбергъ, Камбриджъ.. Але се таке щастѣ, на яке я не сподѣвався.. нѣ! я не ставлю своєю задачею професорство, я беру меншу ниву... беру цѣлину отъ примѣромъ таку цѣлину, яку вы орете, тѣлько не въ корпусѣ, а въ лімназіѣ, де въ невеличкому мѣстѣ, якъ отъ: Нѣжинѣ, Катеринослави... Вчительство на мѣй поглядъ важнѣй професорства“. — Пучка не перебивавъ и пильно слухавъ горячу рѣчь молодого парубка, якъ вѣнъ выкладувавъ задачу вчителя, его працю, его впливъ на нескалѣчену ще дѣтвору.. Пучѣ здавалось, що Горovenковими устами говорить

вѣнъ самъ; але вѣнъ не хотѣвъ сказати сего и умысле ставъ зъ легка суперечити Юркови.

— „Отъ, отъ говоривъ Юрко, выйде вызволене крепакѣвъ; настане велика потреба на интеллигентныхъ людей, на проводаторѣвъ народныхъ... комужъ якъ не интеллигенціи вести свѣй народъ на пути освѣты и пѣднесеня его добробыту, пѣднѣтя цѣлого краю? Отже нѣгде въ свѣтѣ мѣжъ народомъ и интеллигенціею не лежитъ така безодня, якъ у насъ на Украинѣ; нѣгде въ свѣтѣ нема такого безпомощного народу, якъ у насъ... а черезъ що? черезъ те, що у насъ на Украинѣ зовсѣмъ нема національной интеллигенціѣ... треба ѣѣ сотворити... треба перекинути черезъ оту безодню мѣсть и по селу звести панѣвъ зъ людьми... людей зъ панами. Треба, щобъ у насъ були такі освѣчені люде, для котрыхъ народна мова була-бъ рѣдною мовою; для котрыхъ народні звычаѣ, народні нужды, — потребности были-бъ святынею... Украинѣ треба такой украинскѣи интеллигенціѣ, котра-бъ пильнувала про народні духовні и матеріальні потребности, признаючи, — що поти усѣмъ буде жити погано, пока народу не стане жити красше...“

— „Такъ, такъ“ — промовивъ Пучка и все лице его сіяло... такъ сіяе лице батька, котрый слухае розумну пораду своего сына...

— „Де твориться интеллигенція? де треба класти пѣдвалины такой просвѣты? певно що не въ университетѣ! въ университетѣ тѣлько му-

ситъ гартуватись те, що выкувала гімназія. Въ гімназіѣ треба сѣяти першій зерна“.

— „Въ семѣ, починаючи зъ колыски“, перебивъ Пучка.

— „Запевно що такъ; алежь въ нашъ часъ наврядъ чи є ще такій семѣ.. Наврядъ чи є ще колыски, надъ котрыми „просвѣщена“ мати при-спѣвувала бѣ украинськѣй дитинѣ українську пѣсню. Отъ тутъ и виходить велика задача гімназіѣ: гімназія повинна стати такою колыскою...“

— „Колижь въ гімназію не пустять нашої мовы .“

— „Сегодня не пускають, а завтра може и пустять... Теперь не къ ночи иде, а на день повернуло... Та й те сказати: хиба зъ великорускою мовою не можна выховати Украинцемъ украинську дитину? сила не въ одній тѣлько мовѣ.. абы охота була въ учителѣвъ... Весѣле знайде сорочку... отъ тымъ то я и ставлю собѣ метою вчительство въ гімназіѣ“.

— „Боже вамъ поможи!“ промовивъ Пучка: голосъ его дрожавъ; слезы радости душили его. Вѣнь крѣпко обнявъ Юрка и додавъ: „Те, що вы говорили, свята правда.. поможи вамъ Боже! та памятайте, що се шляхъ трудный и тернистый“.

Цѣле лѣто Горovenko проживъ у матери: тутъ вѣнь спочивавъ, выдыхаючи, якъ самъ говоривъ, корпусный барабанъ“. — Мати спершу засмутилась, почувши вѣдь сына, що вѣнь не

хотѣвъ „стати на свої ноги“ и зъ офіцера иде въ студенты, а далѣй згодилась. „Вже коли ты схотѣвъ, коли вже розумнї люде такъ радять, значить, такъ оно Богу завгодно, нехай оно такъ и буде“, подумала Горовенчиха и заспокоилась.

— „Що Юрасю! скучно тобѣ у Глуповѣ?“ пытала мати.

— „Чого мамо скучно, нѣ..“

И справдѣ вѣнѣ не скучавъ; роздобувъ у когось рушницю, хорта, ходивъ на качокъ... Находившись — завертавъ въ батькѣвське дворище; тутъ посумує на могилѣ; полюбуеться садкомъ; вылежитья на травѣ и до дому. А дома — для єго материна ласка, материне приголублюванє; глубока, безконечна любовь. А въ вечерѣ Юрко веде зъ ненею розмову про свою будущину.

— „Отъ мамусю! якъ возьму я мѣсто вчителя, тодѣ вы свою школу по боку, та до мене. Я въ ранцѣ въ класѣ, а вы порядкуєте дома въ господѣ; а въ вечерѣ — отъ якъ и теперь, посидимо, порозмавляємо... потѣмъ вы до лѣжка на спочинѣ, я до столу, за роботу. Славно буде..“

— „Дай Боже! дай Боже! та коли то оно буде! Надопекло вже и менѣ на рѣзне жити. Отъ за якїй то часъ привѣвъ Господь до купы. та чи на довго-жь? и не вепѣшь озирнутись, якъ мине лѣто, зновъ поѣдешь..“

И лѣто швидко минуло. Передъ першою Пречистою стара Горовенчиха зновъ пиклувалася

коло своєї школи, а Юрко зновъ вертався въ Основу. Два мѣсяць перебивався вѣнъ въ великій нуждѣ, въ маленькій хатинцѣ на кѣнци мѣста, поки Пучка помѣгъ ему, добути уроковъ.

Наступила зима. Въ исторіѣ громадського розвою и народної освѣты не було въ Основѣ, та чи и буде швидко, другої такої дорогої зими. Послѣ довгого сну громадська думка выпутовавшись зъ кайданѣвъ — вийшла на роботу: громадське житє кипѣло. Скрозъ люде въ голосъ говорили те, що думали, мыслили, спорились, працювали. Тай буложь про що мыслити и спорити; було що робити, надъ чимъ працювати! Зѣ дня на день бажане и сподѣване вызволенє крепакѣвъ близилось стати реальнымъ фактомъ. Потреба народної освѣты, шкѣль, жѣноцьке питання, дѣвоча освѣта, потреба дѣвочихъ гѣмназій.. потреба новихъ судѣвъ и смерть канцелярської темноты и цензуры; потреба національного и економічного розвою.. Все те було на коши, все молодось. Выхѣдъ Кулѣшової „Хаты“, Шевченкового „Кобзаря“; сподѣване „Основы“... Отъ зъ пѣдъ сего то камѣня и сыпалося таке мливо, якъ недѣльнї школы зъ украинською мовою; дѣвоча гѣмназія въ Основѣ; літературнї вечеры зъ панованемъ на нихъ украинського слова; народнї лекціѣ, народна бесплатна читальня! Завелись кружки. Бѣля Пучки, якъ пчолы бѣля матки, вилася та молодѣжь, котра покутнымъ каменемъ громадсь-

кого добра ставила національний розвѣй. Въ Пуччинѣй хатѣ що суботы збиралася така молодѣжь и тутъ то ишла робота мысли и слова и вѣдѣль вже выходило слово зъ своими робѣтниками на безкористну громадську працю. Тутъ сходилися и судовики и вчителѣ и письменники и гѣмназисты и кадеты, котрѣ були вже на зростѣ. — Тутъ пѣдтоптаний вже Пучка розкрывавъ панораму вонючихъ, громадськихъ ранъ недавной минувшины, а молодѣжь горячими серцями и молодыми головами придумывала, чимъ гоѣти тѣ раны и мрѣла великими и недалекими надѣями.

— „Отъ-отъ не за горами, панове, політична свобода и автономія Украины... пять — шѣсть лѣтъ — не бѣльшь!“ клекотавъ молодой вчитель гѣмназіѣ Хоменко.

— „Ой якъ вы быстро идете! глядѣть, щобъ не пристали“, вѣдповѣдавъ Пучка.

— „Нѣ, нѣ! не на те воно йде, щобъ приставати. Отъ тѣлько крепацтво впаде нехай; за нимъ выступить політична свобода“ стоявъ на своему Хоменко.

— „А по моему — колибъ єи хочъ дѣти нашѣ дѣждали“.

— „Гай, гай! якъ вы далеко берете Дмитро Павловичъ!“

И пѣйшла горяча, жвава спѣрка помѣжь двоухъ учителѣвъ. Пучка яко чоловѣкъ зъ бѣльшимъ досвѣдомъ, стоячи на пѣдвалинахъ исто-

ріф Россіѣ, доводивъ, що не слѣдъ покладати великихъ надѣй на російській прогрессъ; що се тѣлько полумямъ вдарило зъ верху; полумя швидко скрѣється, а великі очереты гнилої соломы довго ще тлѣтимуть и чадѣтимуть, застиляючи дымомъ свѣтъ.

— „Молодой царъ втомиться борючись зъ ретроgrадами и бюрократами; треба довгого житя и великой силы — волѣ, щобъ побороти отого велитня неволѣ и рабства, котрого выгодувала московська бюрократія...“ доводивъ Пучка...

— „А самъ народъ!... народъ, молода интелігенція силою возьме політичну волю... якъ було въ Европѣ?...“ гомонѣвъ Хоменко..

— „То добродѣю въ Европѣ, а чи належить Москва до Европы?“ перебивъ Горovenko.

— „Е! се вы по Духинському?“ обертався до его Хоменко.

— „Не по Духинському, а по традиціямъ московського государства; по историчному житю великорусского народу..“

— „Народъ, — усюды народъ...“

— „Тѣлько не всеюды такъ его прикрѣпляли до деспотизма — якъ въ Россіѣ... на сковородахъ пѣджарували, на кострахъ смалили, поки приготовили его до смаку...“

Вмѣшувався Пучка и тихо спокѣйно фактами доводивъ якъ ретроgrады - паны и бюрократія, мовѣ гады шицѣли и ремствоvalи на

реформы нового царя. „Ось, побачите панове, якъ оно буде“, пророкувавъ Пучка: „теперь навѣтъ и губернаторъ и жандармъ либералами стали; на недѣльнѣй школы грошѣ даютъ, выхваляютъ украинскѣй книжки и разомъ зъ тымъ, на зорѣ вызволена людей зъ крѣпацтва, — посылають салдатѣвъ сѣкти крѣпакѣвъ — щобъ слухали панѣвъ... Чи давно сей самый губернаторъ покрывъ богатира Озерьского, що на смерть засѣкъ своего куховара? Богато ще будемо бачити и переживати тяжкихъ годинъ, поки и въ наше вѣконце засвѣтитъ настояще сонце“.

— „А щожь по вашому — теперѣшна свобода — нѣчого и не варта?“

— „Се не свобода, а тѣлько передишка“.

— „Такъ значить — зложить руки и чекати бѣля моря години?“ допытувався зъ иронією Хоменко.

— „Нѣ.. по моему навпаки! Именно теперь и часъ працювати, поки стоить на годинѣ; поки не насунули новѣ хмары.. Треба корыстуватись чимъ можна и де можна..“

— „Та годѣ про се, отъ лучше порадымось, якбы завести ще одну школу недѣльну“.

Неменьшъ жваво ишла рада про нову школу и дивись: тыждиѣвъ черезъ два, вѣдчинялась школа на краю мѣста.

На веснѣ Горовенко подався въ Кивѣвъ держати экзамень въ университетѣ.

V.

Про той клясицизмъ, якимъ теперъ муштрують въ російськихъ гімназіяхъ, въ той часъ нікому и на думку не впадало. Київською округою керувавъ тоді Пироговъ и здавалося, починало займатися на день свободной науки, замісто казенной, одміряной такими носителями темноти, якими були Бибииковъ и Юзефовичъ.

Невеликою працею стояло Горовенкови вступити въ університетъ. За те вельми трудно прийшлося ему, поки вінъ въ незнаемому мѣстѣ роздобувъ приватні уроки, котрими и муштровъ перебиватися.

Въ самому Київѣ, особливо поміжъ університетської молодѣжи — бѣльшъ ніжъ де инде очевидна була перемѣна. До 1859 р. на головнихъ мѣсцевыхъ улицахъ, въ неофіціальнихъ салонахъ, въ корридорахъ судѣвъ и університета панувала польска мова. Теперъ де-не-де прокидувалось українське слово, а въ недѣльныхъ школахъ оно панувало вже; українського руху не можъ було не замѣтити; на улицахъ, въ садахъ, въ кофейнахъ, въ театрѣ показувалася молодѣжь въ національному убраню. Заложився кружокъ Українофілѣвъ: до его приставала не тѣлько молодѣжь лѣвобережна, що приїздила до Київа, але деякі и ті молоді парубки зъ правобережя, котрі родились и хрестились въ католициствѣ, зросли середъ поль-

скои мовы и вважали себе за Полякѡвъ, але теперь зрѡши и освѣтившись знанями минушого житя правобережної України и сучасныхъ народныхъ нуждъ, зрозумѣли, що они — нѣщо инше, якъ дѣти українськихъ перевертиѣвъ и теперь розумъ и совѣсть вимагають одъ ихъ принести передъ рѡдною землею и народомъ каяте за грѣхи предкѡвъ, выпокутувати тѣ грѣхи, вернувшись до лона рѡднои нечѣ — України. — Поляки зрозумѣли, що українськїй духъ, се така жива сила, котра мѡцнѣй силы Бибикова и всѣхъ админістративныхъ мѣръ; що се та могуча сила, котра одержавши розвѣй и небудучи зъупинена другою силою въ своему ростѣ, швидко розростеться въ того народного велитня, котрый безъ огня и меча роздавить на вѣки всяку польщизну на Украинѣ. Треба було супротивъ новои силы выпустити якогось борця!.. Поляки хлопоманы гадали и радили, щобъ такимъ борцемъ явились послуги самихъ Полякѡвъ на освѣту и добро українського народу, але партїя хлопоманѡвъ, чи народникѡвъ була дуже невеличка, и голосу еи не хотѣла слухати бѡльшь численна партїя польско-шляхоцька. Отся то партїя и повела вѡйну супротивъ Украинѡфилѡвъ. Вѡйну вели хитро, мудро, а головна рѣчь — не своими руками. Пѡсля першого руху на улицахъ Варшавы, недобрымъ вѣтромъ повѣяло и въ Киѣвѣ: зъ Варшавы вѣяло повстанемъ, зъ Москвы реакцію, арештами и засла-

нями. Полякамъ у Киѣвѣ треба було — чимсь заслонити свої замѣры, показати киѣвскѣй и столичнѣй адміністраціѣ, що Поляки на Вкраинѣ сидять тихо, смирно, покѣрно; що урядови треба берегтись тои „грознои хмары“, котра нависає въ образѣ украинофильства. Якъ самѣ Поляки, такъ и ихъ пѣдкупленѣ агенты и органы не скупилися розпускати байки и нѣсенѣтницѣ про Украинофилѣвъ... Зъ Одессы першимъ гукнувъ про „грозу украинофильства“ — жиѣдовскѣй „Сіонъ“... Подѣльскѣй маршалки арештованѣ за написану до царя просьбу, щобъ Подѣле и всю правобережну Украину прилучити до царства польского, на слѣдствѣ выправдували себе, клеветуци на украинофильство.

— „Украиньска партія“, — говоривъ маршалокъ Радзѣвевскѣй, — „спершу бунтовала противъ панѣвъ - хлопство, а далѣй въ „Основѣ“ докоряє ихъ, що они зрелись своєи національности, стали перевертнями“.

— „Сего мало ще“, — додавъ Есиць Липковскѣй, — „въ Киѣвѣ почитателѣ Шевченка завели громаду зъ комуністичными задачами. Адміністрація гладить по головѣ хлопманѣвъ; а на Полякѣвъ нѣчимъ неповинныхъ дивиться осоружно“.

— „Та ще и те“ — промовивъ маршалокъ Собанскѣй: „добра нашѣ небезпечнѣ вѣдъ крестьянѣ, а мы повиннѣ мовчати; насѣ завѣгды вѣрныхъ слугъ царя, вважають за революціо-

неро́въ; а настоящихъ революціонеро́въ наче не бачуть“.

— „Може и справдѣ такъ“, — гадала київська адміністрація.. „Та чомъ же вы не вкажете намъ факто́въ?“ говорила она Полякамъ.

— „Се не наше дѣло“, — вѣдповѣдали польскій паны: „Полякъ нѣ во вѣкъ не поїде на доносъ — дивѣться самі, у васъ є поліція, жан-дармерія, ихъ дѣло выслѣдити“.

Началась облава на Українофило́въ ..

Помѣжъ урядниками одного київського адміністратора бувъ вихристь зъ жидо́въ — колись Мусій Апфельзонъ, а теперъ Миколай Яблуновській, чоловікъ незамѣтний, але зъ добрымъ розумомъ, и зъ великою жадобою грошей и наживы. До красивой, огрядной жѣнки Яблуновського, родомъ Польки — залицявся адміністраторъ, и за жѣнчину красу выводивъ по службѣ — чоловіка и вмовлявъ его „своею правою рукою“. Разъ Яблуновській сидѣли пѣдъ вечѣръ у двохъ и бѣдкались де-бѣ розжитися на грошѣ? Богъ давъ хлопця, треба позвати кумомъ адміністратора, свого патрона, треба було приняти его, на славу справити хрестины, а тутъ грошей въ обрѣзъ... Хтось постукавъ у дверѣ. Яблуновській вѣдчинивъ. Передъ нимъ стоявъ богатый панъ зъ Бердычевського повѣту Вацлавъ Кришцюльскій - Кноть, давний пріятель Яблуновського.

— „Пане Миколо!“ — заговоривъ по польски Кноть: „якъ ся маєшь, якъ живєшь?“

— „Ба, ба! панъ Вацлавъ! скѣлько лѣтъ, скѣлько лѣтъ“... пріятелѣ обнялись и поцѣлувались.

Пѣсля звичайной бесѣды Кноть принявся славити Яблуновського, якій то вѣнъ „толерантнѣй“ и освѣченѣй чоловѣкъ, якій у его великѣй розумъ, якъ вѣнъ зъумѣвъ выйти въ люде и т д...“

Кноть не жалѣвъ влестливыхъ слѣвъ, а Яблуновскѣй слухавъ, всмѣхався, радѣвъ и дякувавъ Бога и добрыхъ людей.

— „А хто були тѣ добрѣ люде?“ пытавъ Кноть: „певно не Москалѣ?“

— „А вжежъ нѣхто, якъ нашѣ милостивѣй и вельможнѣй паны Полякѣ“.

Кноть похваливъ Яблуновського за то, що вѣнъ ставши „великою особою“ не забудъ, хто его вывѣвъ на шляхъ.

— „И поки живъ не забуду“, перебивъ его Яблуновскѣй; „силю и думаю — колибъ Мати Божя помогла менѣ, хочъ чимъ небудъ вывдячитись, то буде щасливѣйша година мого житя; але чи прѣйде она коли?..“ вѣнъ зѣтхнувъ.

— „Она вже прѣйшла“, вѣдповѣвъ Кноть.

— „Якъ то? стрепенувся Яблуновскѣй.

— „Такъ.. прѣйшовъ часъ, що панъ може вѣдвдячити цѣлому краю, родинѣ, Польщѣ... Певно не вѣдмовишь?“

— „О Боже мѣй! Обѣручь, колыбѣ тѣлько знавѣ чимѣ, де и якѣ...“

— „Заразѣ скажу; за симѣ умысне мене и прислано...“

— „Вѣдѣ кого?“

— „Вѣдѣ Польци, пане Миколо! Польца пѣслала... Рѣчь-посполита вымагаѣ твоѣи послуги..“

Яблунувскѣй вытягѣ въ гору: цѣкавѣсть свѣтилась въ ѣго лицѣ и очахѣ.

— „Панѣ знаѣ, що дѣѣться на Подѣлю зѣ маршалками?“

Яблунувскѣй кивнувѣ головою и зѣтхнувѣ.

— „Знаѣ панѣ и те, що дѣѣться у Киѣвѣ, що вытворѣють хлопоманы — Украинѣфилѣ, Шевченковцѣ?... комунау завѣли.. панѣвѣ збираються вырѣзати... Замѣсто Шевченкового тѣла закопали пѣдѣ Каневомѣ зброю... швидко мусять роздавати ѣѣ хлопамѣ! Охѣ, охѣ, охѣ!... Мати Божа!...“ Кнѣть зѣтхнувѣ глубоко.

— „Дивный часѣ, дивный“, промовивѣ Яблунувскѣй.

— „Не що дывный, якѣ страшный!... пѣднимѣться хлопство, пѣйде гайдамаччина!... полѣться шляхецька, благородна кровь... страшно и нагадати... а ще страшнѣй те, що киѣвська адмѣнистрацѣя буцѣмѣ нѣчого сѣго не знаѣ — не вѣдаѣ, и начѣ на руку отыхѣ комунарѣвѣ — душить Полякѣвѣ; наводитѣ на насѣ такѣ, що бридко и казати!...“

Яблуновській мовчавъ и зѣтхавъ: его мудра голова заразъ постигла, до чого Кноть веде свою рѣчь.

— „Такъ отъ пане Миколо! треба, щобъ хтось зъ людей вѣрнихъ вѣдкривъ очи адміністраціѣ; показавъ ѣй, де збирається вульканична сила, котра може пожерти и Полякѣвъ и Москалѣвъ и саму адміністрацію. Нѣхто тутъ у Киѣвъ не стоить такъ близько бѣля адміністраціѣ, якъ панъ; и нѣкому она такъ не вѣрить — якъ панови. Отутъ то панъ и може стати въ великѣй пригодѣ всему шляхотству...“ скѣнчивъ Кноть впившись поглядомъ въ лице Яблуновського...

— „Чимъ же тутъ я можу?“ — спытавъ Яблуновській, нѣбы нерозумѣючи.

— „Однимъ своимъ словомъ!... Абы схотѣвъ панъ розказати про замѣры Украинѣлѣвъ...“

— „Розказати не штука, але требажь и доказати...“

— „Такъ хѣба панъ того не зѣумѣе? хѣба пану на те треба розуму позичати?..“

— „До розуму треба ще дечого... Доводѣвъ треба.. реальныхъ доводѣвъ“.

— „А нѣбы ихъ мало ще? Рильскій, Стояновъ, Бернадовичъ.. школы... рѣчи на похоронахъ псевдо-Шевченка... ножѣ въ могилѣ!... Та що и казати... Панъ и самъ добре знае. Тѣлько видима рѣчь, що въ такѣмъ разѣ треба

все въ свѣй часъ, въ своему мѣси и на се тре-
ба выдѣткѣвъ!..“

— „То то и є..“

— „Се вже наше дѣло.. Наше шляхетство
на першій починъ и помогло панови..“ Зъ симъ
словомъ Кнотъ дѣставъ зъ за пазухи и положивъ
передъ Яблуневскимъ товсгый пакетъ зъ грѣ-
шми. Искры замигѣли въ очахъ Яблуневскаго ..
„Манну , подумавъ вѣнъ, „велику манну посы-
лає менѣ Бгова“. Одначе вѣнъ не доторкнувся
до грошей и промовивъ: „Не въ однихъ гро-
шахъ тутъ сила..и праця тутъ не велика, а тре-
ба вмѣючи... чи я зъумѣю?... що якъ нѣ?... а
гроши выдамъ“.

— „Охъ брешешъ ты собако!“ подумавъ
Кнотъ и вѣдповѣвъ: „Нехай тѣлько панъ по-
пробує, а тамъ дѣло пѣйде“.

Черезъ кѣлька хвилинь Кнотъ прощався зъ
Яблуневскимъ.

— „Ей! та що се: у пана квартира пустує?
спытавъ вѣнъ, запримѣтивши на дверахъ та-
бличку: „въ наємъ“.

— „Пустує, менѣ на лихо..“

— „Завтра пришлю квартиранта, своего при-
ятеля Задѣпрянця .. чоловіка вельми бога-
того.. чудный трохи... въ свитцѣ ходитъ; але
не ради хлопоманства“.

Другого дня въ вечерѣ поселився квати-
рантъ у Яблуневскаго, а сей принявся слу-

жити рідному краю и розкривати очі адміністраціѣ...

Що суботи въ нового кватиранта збирались „Украинцѣ“; читали заказані Шевченкові стихи, спѣвали українськї пѣсенѣ и вели гострї розмовы про панѠвъ и Москалѣвъ. Рѣзнею и кровю тхло вѠдѣ тыхъ вечерѠвъ. На третей четверѣ Яблуневського не було дома; а жѣнку его розважавъ адміністраторъ и слухавъ все, що твориться за стѣною у сусѣднѠй хатѣ у кватиранта... слухати и чути добре выпало, бо дверѣ въ ту хату щѣльно не причинялись. Вернувшись до дому адміністраторъ, заставъ у себе непѠдписану звѣстку, що въ домѣ Яблуневського збирається українська комуна. Заразъ пѠславъ вѠнѣ за жандармами, за поліцією и велѣвъ яко мога хуткѣй ити въ дѠмъ Яблуневського, потрусити кватиранта и арештовати всѣхъ, хто буде въ тѠй квартирѣ. — Приѣхала поліція зъ жандармами; але кватиранта вже и вода вмыла и слѣдъ прохоловъ... Принялись шукати по лѣвобережю.. шукати вѣтра въ поли. — Але кїѣвська адміністрація завѣрилася очевидячки, що въ Кїѣвѣ єсть українська „комуна“. котра замышляє вирѣзати панѠвъ и що треба ей стерегтись, выловити, выдушити ѣѣ. А до того на УкраинѠфилѠвъ пѠддавали жару кїѣвськї и московськї публіцисты.

ПѠйшла робота!.. недѣльнї школы зачинили; цензура стала заборонювати українськї книж-

ки; молодѣжъ за необережне слово стали арештувати, засылати на пѣвночь.. А тымъ часомъ у Киѣвѣ середъ мѣста публично на майданѣ польскій паничѣ вчилися ѣздити верхи, фехтовати; за мѣстомъ вчилися стрѣляти; въ костелѣ спѣвали: „Z dumem rozagów...“ Гулькѣ! выбухло польске повстанє! И въ Петербурзѣ и въ Киѣвѣ и въ Москвѣ и публицистамъ и админістраторамъ справдѣ розкрылися очи, та соромно було признатися, въ яке сѣльце они пѣймалися и они перестали цѣковати украинофильство, тѣлько взяли вже на другій гласъ и выгадали, що украинофильство — нѣщо инше, якъ „польска интрига..“ Админістрація хочъ и менше стала засылати Украиннофилѣвъ, але зъ украинського слова не знали путѣвъ.

Отъ въ отсю то пору Горовенко одержувавъ освѣту въ університетѣ Благовѣино, якъ въ ту „святую святыхъ“ вступавъ вѣнъ въ аудиторію на першу лекцію. „Туть“, гадавъ вѣнъ, живой чоловіккъ науки и мысли покаже той тихій „невечерный“ свѣтъ, котрого не вычитаешь нѣ зъ якои книжки'. Вѣйшовъ професоръ: сѣвъ и почавъ лекцію. Горовенко ажъ духъ притаѣвъ слушаючи и ловлячи всяке слово, боячись не пропустити нѣ одного слова, нѣ одной мысли. Професоръ говоривъ гарно, красиво, доволѣ приводивъ фактѣвъ... Скѣнчилась лекція. Горовенко сидѣвъ якійсь замысленый, наче ще

чогось ждавъ; наче не все те взявъ, чого сподѣвався.

Минувъ рѣкъ. Бурливе жите того року, побыть Українофилѣвъ, політичній обставини, жите въ товариствѣ — не могли не зачѣпити и Горовенка, не могли не впливати и на него. Они розвивали, ширили гартували его політичній и соціальной погляды. Ходячи на громадській сходки, проводячи инколи цѣлї ночи за горячими спѣрками, працюючи въ недѣльных школахъ, Юрко хочъ и не забувавъ, що першою его задачею стоить своя власна освѣта; але на читане книжокъ у его мало було часу, бо ще крѣмъ всего мусѣвъ вѣднѣ вѣльний часъ обертати и на приватнї свой уроки, бѣзъ котрыхъ нѣчимъ було жити. Разомъ зъ тымъ якъ пѣйшла урядова реакція, падала и наука въ университетѣ: лекціѣ професорѣвъ становились бѣльшь и бѣльшь сухими, вялыми, поки зовсѣмъ не змарнѣли...

— „Не сего я ждавъ, не сего сподѣвався“, говоривъ Горовенко и пильно принявся читати и доганяти те, що втѣкало зъ лекціѣвъ... Въ кбнци четвертого року, выходячи разъ зъ аудиторіѣ пѣсля лекціѣвъ професора руской исторіѣ, Горовенко промовивъ до товаришѣвъ:

— „Якъ правду сказати, такъ коженъ зъ насъ, хто має въ кишенѣ три карбованцѣ — може и не ходити на лекціѣвъ“.

— „А якъ же?“

— „Можна такого професора, якого мы чу-

ємо, держати у себе дома у шахвѣ. Купи книжку, поставъ въ шахву, а що треба — прочитай.. Все одно — мертве слово и въ книжцѣ и въ устахъ професора..“

— „Чыста настояща наука и не може бути другою“, заговоривъ зъ боку его студентъ Пихно: „вы-бъ бажали живои?“

Горовенко обернувѣя, двигнувъ плечима и спытавъ: „а чи вжебъ вы не бажали живои науки?“

— „Кажу вамъ, що живои науки нема; „жива“ наука исторіѣ буде — сучасна політика.. професору — яке дѣло до політики?... а коли вѣнъ чѣпляв ѣѣ, такъ зъ его лекціѣ выйде не наука, а пропаганда...“

Горовенко скоса глянувъ на Пихна и нѣчого не промовивши, пѣйшовъ швидше.

VI.

Прійшовъ цвѣтень.. наступили экзамены. Стоявъ чудовный часъ! сонце дивилось зъ синои горы на зелені киввськѣ сады и горы и наче любовалось, якъ на золотыхъ баняхъ и хрестахъ киввськихъ церковь вылискується его промѣне; якъ нерухомо стоитъ синею скляною дорогою старый Днѣпро... Тихо, соняшно, не душно..

Ближилось въ пѣвдню. Зъ університетського рундука, не ишовъ, а бѣгъ Горовенко... вѣнъ

вийшовъ зъ університета въ останне.. вѣнъ вийшовъ кандидатомъ. Въ головѣ его росли, стояли гадки про свою будущину, про стару матѣрь. Вѣнъ пѣдвѣвъ очи въ гору и здалось ему, що передъ нимъ стелиться шляхъ въ Глуцѣвъ.. ось и Глуцѣвъ .. ось и школа его матери .. ось и сама она . стара, худа, блѣда...

— „Ой, такъ, утомився-жь я‘, подумавъ вѣнъ, „треба спочинуть“.

Вѣнъ завернувъ въ ботаничний садъ и сѣвъ на лавцѣ пѣдъ бузкомъ противъ університетскои церкви. Пахощѣ бузку, свѣжѣсть зелени стояли въ саду... за спиною десь у кутѣ тѣх-кавъ и переливався соловей... А у Горовенка нешла зъ голови мати: дорожшій усею для его въ свѣтѣ стоявъ передъ нимъ образъ еи, ясный, чистый, люблячій! — „До неи! швидко до неи!“ думавъ Юрко. — Чотиры роки не бачився вѣнъ зъ нею, бо що року вѣдизъ на канікулы, куды будь на уроки „набиратися“ силы, якъ говоривъ вѣнъ, и грошей на новый рѣкъ. Теперъ треба до дому: побачитися зъ неною, заспокоити вѣ, порадовати вѣ и погадати, що часъ ослобонити вѣ вѣдъ працѣ, часъ спочити вѣ. Листовався зъ матѣрю Горовенко часто: не жалилась она на свое житѣ, нѣ разу не писала, якъ иде еи школа; одначе вѣдъ людей вѣнъ прочувавъ, що мати крѣпко постарѣла, бѣдуе и школа еи падае; бо дѣтей що року вѣддають менше черезъ те, що въ мѣсци сама гро-

мада завела свою дѣвочу прогимназію. Тогожь дня въ вечерѣ Горovenко попрощався зъ Кивомъ и ѣхавъ въ Глупѣвъ.

— „Боже мѣй! чи се ты Юрю!“ скрикнула Горovenчиха, побачивши сына: якже ты перемѣнився — и постарѣвъ и похудѣвъ! говорила она обнимаючи сына.

— „Матусю... и вы змѣнились... та якѣ вы блѣдѣ... чи дужѣ вы?..“

— „Дужа, сыночку... тѣлько постарѣла... пора.. лѣта мой..“

Не сподѣвався Горovenко знайти таку велику перемѣну зъ матѣрю и зъ обставинами ея; ѣй йшовъ тѣлько сорокъ першій рѣкъ — а волосѣ вже — наче гречка цвите; стройна огрядна постать стала ще тоншою, але збгнулася; высокѣ плечѣ — стали сутуловатыми... убранє занадто ветхе, убоге... квартира не та вже .. гѣрша. Радѣсть и горе разомъ обгорнули его. — „Матусю!... чогожь вы плачете?“ спытавъ вѣнъ, побачивши, якъ мати втирала на зморщєныхъ щокахъ блискучѣ слѣзы.

— „Такъ, сыну, такъ!... я заразъ, годъ!..“ И передъ Юркомъ стояла зновъ тажъ сама весела, нѣжна, добра мати, зъ тымижь теплыми чувствами. Тѣлько видъ ея не той бувъ, що чотыри роки назадъ.

— „Теперь, матусю, нерозлучимось, житимемо.“

— „Дай Боже, дай Боже... Якъ же ты, сыночку живъ?“

— „Здається красше нѣжь вы, всмѣхнувся Юрко . Я добре живъ..“

— „Добре!“ — переговорила мати, хитаючи головою: „видно по тобѣ..“

— „Справдѣ добре. Шожь менѣ? Живъ я зъ людьми, зъ товаришами, були и прїятелѣ... Учився, працювавъ... але не завсѣгды працювавъ за для насущного.. отъ и вивчився.. здоровый теперъ, веселый..“ Горovenко силовався выдати себе передъ матерю спокѣйнымъ и веселымъ, а въ душѣ его не було спокою... вѣнъ мучився въ душѣ бажанемъ — швидше, швидше запомогти матери! Его окульбачила думка: що робить, зъ чого почать, щобъ швидче добути мѣсто вчителя? щобъ вывести зъ отсихъ трухлыхъ стѣнъ нению, щобъ вызволити їѣ вѣдъ працѣ, щобъ жити у мѣсци.. Зъ сею думкою вѣнъ лѣгъ спати; але она не дала ему заснути. Въ ранцѣ вѣнъ вставъ не показуючи матери й виду — якъ пройшла перша нѣчь пѣдъ однимъ дахомъ зъ матѣрю... Одначе вѣнъ чувъ потребу, выйти, пѣйти кудысь одному, на самотѣ подыхати звѣжимъ повѣтремъ. Вѣнъ пѣйшовъ ходити по Глупову.

Пѣслѣ Киѣва — Глупѣвъ здавався Горovenкови пустинею. Ходивъ вѣнъ зъ улицѣ въ другу — скрѣзь те саме: тихо якъ въ могилѣ, спокѣйно якъ въ усѣ. „Чи се городъ чи гробовище?“

подумававъ Юрко: „чи тутъ люде поснули, чи вымерли?“ Вѣкна повѣдчинюванѣ, а людей нѣ въ домахъ, нѣ на улицахъ не видно... дежь они? куди сховало ся само жите? Округъ така гарна природа: зелени скѣлько!.. але и природа мовчить, навѣтъ и вѣтрець не повѣе.. могла.. пустиня.. и въ сей пустыни моя бѣдна мати провела свое жите.. Отсѣй пустыни — она вѣдала молодѣсть, працю, жите, а за що? за те, щобъ не вмерти зъ голоду...“ Юрко йшовъ далѣй: картина не перемѣнялась: онде пѣдъ тыномъ въ калюжи зарылись свинѣ; тамъ у холодку пѣдъ ворѣтьми простяглась собака высопивши языкъ; жарко ѣй, душно.. Бѣля жидѣвськой призьбы стоить худа коза; на смѣтнику — гребеться квочка зъ курченятами, а бѣля неч обома ногами працюе пѣвень, шукаючи червяка.. Отъ и греблѣ: старѣй вербы стоить похнюпившись; невеличкѣй ставокъ затыгло зеленою ряскою, мѣжь котрою зъ великою працею пробиваються качки.. А дежь люде? Не видно ихъ. Отъ и головна Глупѣвська улица. Десь у дворѣ скиглитъ пѣдсвинокъ, мабутъ кѣнчаючи свое жите пѣдъ ножемъ куховарки. На базарѣ бѣгають жидинята, замурзанѣ, бруднѣ, трохи не голѣ..

— „Па — а — ди!!!“

Крикнуло зъ разу. Юрко здригнувъ и подався на бѣкъ. Повзъ его пробѣгла четвернею коляска — вѣнъ глянувъ: тамъ сидѣла панѣ

красива, весела, здорове тхло вѣдъ неи. Коляска побѣгла далѣй, лишивши за собою хмару курявы. Горовенко повернувъ до дому... Простѣръ и тиша ще бѣльшь втомили его. Мати ждала его зъ обѣдомъ.

— „Може ще й рано“ — сказала вона; — може въ Киѣвѣ не привикъ такъ рано обѣдати“.

— „Байдуже, мамо! вѣсти хочеться, значить и пора...“

— „Такъ и гараздъ... вѣжъ на здорове...“

Минувъ, тиждень, другій... Горовенко починавъ чути, що якъ вѣнъ глибоко не любить матѣръ, але одна ся любовъ не вдовольняе его, що есть ще потреба чогось иншого. — „Пустыня“ нагадувала ему про потребу людей: часами стало пѣдкрадуватись до его скучане. Вѣнъ силковався не показати и виду, що ему скучно; але вѣдъ досвѣдченыхъ очей матери и чулого сердца трудно було ему сховатись и обманити ихъ. Мати стала пѣдходити зъ далека; стала радити зазнаемитись зъ глупѣвською громадою.

— „На що мамо знаемитись? вы и я добре знаемо, що намъ тутъ не довго бути, що мы выберемось вѣдѣль... Зновъ же теперъ лѣто, зъ Глупова бѣльша частина освѣченыхъ людей розвѣхалась, хто тутъ теперъ? жидова, товстопузї крамарѣ, та судовики... Богъ зъ ними. Отъ ще тыждень — другій, та поѣду у Харкѣвъ, у Киѣвѣ шукати мѣста“.

— „А якъ же сыну дворище наше буде? можебъ мы продали его...“

— „Коли вы вже вмѣли вдержати его мамо за собою доси, такъ теперъ и грѣхъ и соромъ бы бувъ збувати его... Тай дороге оно може для мене... Я ему и цѣны не зложу...“

Горовенчиха зрадѣла на сю рѣчь; она и сама такъ гадала, та не хотѣла признатись, думаючи, що сынови треба чимсь жити, поки знайде собѣ мѣсце.. А мѣсто не такъ то легко и швидко вдалося Юркови добути. — Повештавшись и въ Киѣвъ и въ Харьковъ, Горовенко завѣрився, що мѣста вчителя въ гѣмназіѣ треба ждати; але ему поталанило добути вчительство въ двоухъ прыватныхъ пансіонахъ; хочъ не за велику плату, але — на таку, що „жити можна“ и можна стало перезвати до себе и матѣрь..

Посля Караказовщины россійскій урядъ трохи не цѣлкомъ перемѣннися. Новый міністеръ освѣты перемѣнивъ здається усѣхъ попечительствъ. Приѣхавъ и въ ту округу, де шукавъ собѣ мѣста Горовенко, новый попечитель — чоловікъ темный и ханжа: все те лихе въ Россіѣ, корень усѣхъ непорядковъ, здавалося ему, лежить нѣгде инде, якъ въ освѣтѣ молодѣжи; та коли хочете, не въ самѣй освѣтѣ, а „въ упадку православія“, въ великѣй недостачи релігійного вихованя и все спасеніе Россіѣ вѣнъ покладавъ на одну релігію: по его думцѣ стояло тѣлько „выкоренити“ духъ матеріалізма и

вкоренити духъ релігій и Россія спасена!... Самъ міністеръ освѣты не далеко вѣдѣшовъ вѣдъ подобной гадки и вѣнъ все лихо звертавъ на природнѣ науки, на „отруту“ молодѣжи чарами Бюхнера, Файербаха, Молешота и ин.; а черезъ те, мовъ, и недостача въ молодѣжи релігійного прямованя...

Новый попечитель прінявся ѣздити по окрузѣ и ревидувати гімназіѣ. Приѣхавъ вѣнъ и въ Ломакѣвъ, пробувъ тутъ увесь день, цѣлый ранокъ — зъ 10 до 3 години просидѣвъ у гімназіѣ, заходивъ у класы, слухавъ по-трошку всѣ уроки и завѣрився що Ломакѣвська гімназія, въ великому непорядкѣ: гімназисты не всѣ знаютъ на память „помилуй мя Боже“ зъ чого виходить, що пѣцъ у гімназіѣ — , атеиста; директоръ зъ Нѣмцѣвъ и яко лютеранинъ — неможе такъ якъ слѣдъ пильнувати, щобъ на першому мѣстѣ стояло православне виховане... Однимъ словомъ попечитель трохи небѣльшу половину вчителѣвъ Ломакѣвской гімназіѣ вышеръ то въ „чистую“, то поперевадивъ у другій мѣсяцъ, а въ Ломакѣвъ поприсылавъ новыхъ. Небачивши зъ роду Горовенка, а тѣлько знайшовши его имя, записане ще старымъ попечителемъ въ кандидаты на вчителя, новый попечитель опредѣливъ его въ Ломакѣвську гімназію вчителемъ исторіѣ...

Въ гімназіѣ завелись такі „порядки“, якихъ вымагавъ попечитель: молитва, молитва и мо-

литва; шибгунство и молитва стали програмомъ гімназіѣ: директоръ выслѣдувавъ, що гадає инспекторъ и вчитель; вчителямъ радили выслѣджувати думки одинъ другого. Горovenко зрозумѣвъ, въ яку клѣтку вѣнъ попавъ, зъ якою осторогою треба вести своє дѣло въ гімназіѣ и якъ трудно проводити тѣ теоріѣ національно-українського розвою, котрыми вѣнъ мрѣвъ и ради котрыхъ пѣйшовъ вѣнъ вчителювати.

Але Горovenко мавъ у себе досвѣдъ свого вчителя Пучки и ставъ вести своє дѣло его стежкою: нѣколи въ клясѣ нѣ одинъ гімназистъ нечувъ вѣдъ его революційного слова, за те зъ устъ его нѣколи не вылетѣла нѣ разу похвала истнууючому. Починаючи стародавню исторію, Горovenко умѣло пѣдставлявъ фактъ до факта, яркими кольорами малювавъ жите народѣвъ, ихъ культуру, побытъ и переходячи середню исторію, нѣколи не говоривъ свого погляду на факты, за те своими картинными розмовами глубоко впливавъ на молоді душі и серця своихъ слухачѣвъ. Гімназисты щиро любили Горovenка, бо не було случая, щобъ вѣнъ не заступивъ ся за гімназиста, не помѣгъ кому чимъ треба було. И вчились у его гімназисты добре... За те мѣжъ вчителѣвъ вѣнъ стоявъ осторопъ, нѣ зъ однимъ не зложився по душѣ. Нѣколи ще Горovenко не бувъ такъ на самотѣ самъ зъ собою, якъ теперь: у Глопо-

вѣ — хочь не було коло его освѣченого товариства, такъ невсипуча думка про матѣрь, про мѣста не давала ему загадуватись своєю самотою. — Тутъ инше дѣло: мати зъ нимъ; вѣнъ ослобонивъ вѣ вѣдъ працѣ, заспокоивъ вѣ. Теперь ему велика простѣръ для думокъ про науку; нѣщо-бъ здаеть ся, неповинно безпечити его, мѣшати ему: у его повна воля выбирати собѣ въ вѣльный часъ и працю и людей... А справдѣ не такъ було у его на души: нѣякъ не выбере вѣнъ працѣ, крѣмъ офіціальной, нѣ за що взятись, нѣякъ не набриде на такую товариську душу, котра-бъ привитала его душу и котру-бъ полюбила его душа. Чомъ оно такъ? чижь его душа така вередлива на людей, чи люде нимъ вередують? Такъ вѣнъ же зазнаемився и зъ усѣми товаришами и де зъ кимъ зъ Ломакѣвскои громады и ходить въ гостѣ инколи, а все таки чуе — що вѣнъ живе самотою, що розмова въ гостяхъ въ головѣ его лишаетъ тѣлько якійсь туманъ, дымъ, чадъ; а въ серци якусь потребу чогось красшого, вышого... И разъ у разъ вернувшись до дому зъ гостей — Горорovenko починавъ споминати свое жите въ Отавѣ, у Киѣвѣ: вѣдъ споминкѣвъ разомъ и радощѣ и журба обгортувала его душу; щось горяче, палке здавлювало его за серце...

— „Та, щожь отсе таке!“ скрикувавъ вѣнъ, „ну нема душѣ до котройбъ почувъ мѣцне, глибоке притягуване, такъ якбы знайти освѣчену

бесѣду, котра хочь не хвилю усего тебе, такъ тихо спокôйно притягує и обгортує, проймає тебе до сердца, свѣтлымъ промѣнємъ заглядає въ душу.. Хочь-бы таку громадку округъ себе де-бъ люде радѣли, смѣялись, шутковали щиро, не кепкуючи одинъ зъ другого; не осуджуючи одинъ другого; де-бъ люде сходились хочь-бы за ради того -- що въ гуртѣ и зъ лихомъ веселѣй'.

Попробувавъ Горовенко подѣлитися своими думками зъ матѣрю.

— „Одружитись тобѣ треба сыну, порадила няня, а то живешь неначе чернецъ“...

— „Може до того дѣло и дôйде, мамо, але ще поки-що небачу, щобъ оженившись я задовольнивъ себе“...

— „Коли люблячи одружишься, такъ и задовольнишь..“

— „Люблячи, кажете вы, перебивъ вѣ Юрко.. Люблячи... любовь, матусю, не набирається зъ такого душевного стану, якъ у мене“. — Вôнъ не заспокоювався и порадою матери, але бôльшь хвилювався и сердився самъ на себе...

„Не маю силы, волѣ, думавъ вôнъ: цѣлкомъ вôдорватись вôдъ Ломакôвцѣвъ, цѣлкомъ засѣсти въ своѣй келіѣ надъ книжками и крôмъ ихъ и своєї гîмназіѣ нѣчого не знати... Попробую..“ Пробувавъ вôнъ разъ, въ-друге; сидить дома мѣсяць, два; на третей не выдержитъ; обридне ему сидѣти и зновъ иде вôнъ въ тужь саму громаду и зновъ сердиться на людей, лютує на себе самого.

VII.

Въ Ломаковѣ завели земство; вѣдчинили новыи окружныи судѣ; наѣхали въ Ломаковѣ новыи люде: судѣ, адвокаты, нотаріюсы, земскыи лѣкарѣ. Мѣжь сими людѣми приѣхало кѣлька товаришѣвъ и знаемыхъ Горовенка, ще по університету: бѣльшь усего зрадѣвъ вѣнѣ зѣ приѣзду лѣкаря Харченка, котрого знавъ ще въ Киѣвъ... Трохи згодя Ломаковѣ перерѣзала залѣзна дорога и зновѣ новыи люде и мѣжь ними Горовенковѣ пріятель ще зѣ корпуса, инжинерѣ Копачѣ. Зложився невеличкыи кружокѣ Украинцѣвъ, котрыи и ставѣ збиратися що тыждня.

Горовенко оживѣ.

— „Щожѣ, панове, заговоривѣ вѣнѣ разѣ, якѣ зѣбрався кружокѣ у нотаріюса Шварцмана: добре те, що мы збираемось, споримо, але здаѣтся мы могли-бѣ крѣмѣ бесѣды дещо и робити..“

— „Щожѣ мы можемо робити? А ну, ну, скажѣтъ, цѣкаво послухати? обѣзвавсь дивуючись и насмѣхаючись Шварцманѣ.“

— „Та, отѣ примѣромѣ книжки выдавати“, вѣдповѣвъ Горовенко, не даючи примѣтити, якѣ уколола его Шварцманова насмѣшка...

— „Справдѣ се рѣчь до дѣла, промовивѣ Харченко: отѣ — якѣ бы написати, та выдати

книжку одну примѣромъ про холеру, другу — про причины недороду...“

— „Де-жь тоті люде, щобъ написали по украиньски? щобъ були популярні и не сходили зъ научного ґрунту. Хто вмѣе — нехай спробує... а я за се не берусь; насмѣхався Шварцманъ: Та ще и те: дежь на тї книжки мы добудемо грошей?...“

— „Зложимось“, промовивъ Горовенко: „хто що зможе те и дасть“.

Всѣ згодились на се дѣло, крѣмъ Шварцмана, адвоката Свистуна и судіѣ Копальницького.

Часъ ишовъ собѣ: громадка Украинцѣвъ збиралась що тыждня, а роботою нѣякою себе не проявила. Правда, Харченко написавъ добру книжку „Про доглядъ за дѣтьми“, а Горовенко зложивъ книжечку „Про Киѣвську давнину“; але тї книжечки побрали „передивитися“ — першу Свистунъ, а другу Шварцманъ и передивлювались поты, поки десь они и погубились... Горовенко почавъ потроху вѣдставати вѣдъ громады, за те бѣльшь и бѣльшь здружуватися зъ Харченкомъ и Копачемъ, а особливо зъ молодымъ парубкомъ Качкою, засланымъ зъ Киѣва вѣ Ломакѣвъ на поглядъ поліціѣ. Качка бувъ чоловіккъ вельми вбогій и мусѣвъ жити тѣлько на тї шѣсть карбованцѣвъ що выдавали ему зъ касы: приватній вроки, служба, були заказаній для єго. Живъ вѣнъ на самому кѣнци мѣ-

ста, у якогось коваля, у купѣ зъ єго сѣмєю; бѣвъ те, що и ковалева семья и за се плативъ єму пять карбованцѣвъ, заходивъ що дня робити до єго въ кузню и вчитися ковальству.

— „Колись таки ослобонять мене, выпустять на волю: сяду собѣ де nebude въ селѣ, заведу кузню“ — говоривъ Качка Горovenкови... „отуть то я буду зъ народомъ разъ у разъ; — працюватиму для єго. Та погадай тѣлько: кому не треба коваля? безъ коваля нѣхто не обійдеться... чи заступъ налагодить, чи косу зварить, чи сокиру насталить — все до коваля... отуть то я гартую сокиру и розмовляю зъ людьми — знаєшь, якъ и про що?... а далѣй покажу имъ, якъ добре завести громадську кузню, громадській шинокъ, (коли не можна вже безъ шинку), громадську крамницю, а далѣй громадській землѣ... усе громадське и нѣчие... Гарно!...“

Горovenко слухавъ такій щирій рѣчи и вемѣхався глядячи якій широкий румянець покрыває Каччиній щоки...

— „Отъ — лихе тѣлько: привязався гаспидьській кашель нѣякъ не вѣдкараскаюсь вѣдъ єго“, — додававъ вѣнъ Горovenкови... Довгѣдливый такій сей кашель, чога вже Харченко єму не робить, а нѣчого не вѣде..

— „Ты залишивъ-бы на якій часъ кузню, та спочивъ; а то що дня зъ огню, та на холодъ, звѣстно вѣдъ єго и застуга и кашель... Осъ послухай мене“ вговорувавъ єго Горovenко.

— „Добре речешь, та въ громаду не беруть; вѣдмовлявъ шуткуючи Качка Горovenкови, а щожь я робитиму? Сидѣти безъ дѣла... нудьга вѣзьме..“

— „Читатимешь“.

— „Я и теперь читаю .“

Настунила холодна осѣнь; пѣшли туманы, Качка ставъ бѣльше кашляти; появилась пропасниця и звалила его зъ нѣгъ.

Горovenко попытався вговорити — Качку перебраться на красшу квартиру.

— „Гмъ! чимъ-же я платити му?“ — вѣдповѣвъ Качка.

— „Я позичу грошей“.

Качка махнувъ рукою: „Годъ про се; хибажь я мало и такъ напозичався у тебе за два роки?! подумай кѣлько! а коли я вѣддамъ?“

— „Колись вѣддашь.“

— „Колись!! колись! погана отсе рѣчь колись!“

— „Мѣжь товаришами“ — почавъ Юрко...

— „Що мѣжь товаришами? Набравемъ 200 карбованцѣвъ, такъ не вѣддавать ихъ но ще набирати? а дзузки!... колы-бъ ще и въ тебе була зайвина, а то...“

— „У мене е голова и руки..“

— „Годъ, годъ, про се“, сердився Качка..

А недугъ ишовъ все швидше..

Въ субботу на кутю зѣбралися Украинцѣ до

Копача. На дворѣ вже бѣлшь тыждня стоявъ тумань.

— „Що се нема нашого рицаря“, промовивъ зъ иронією Свистунъ, мѣрячи на Горювенка.

— „Мабуть сидить у Качки.. знаєте Качка доходить; не сегодня, завтра“, вѣдповѣвъ Харченко.

Ажъ ось згода трохи прійшовъ и Горювенко. По лицю его видно було, що вѣнъ прииѣсъ не добрѣ вѣсти.

— „Finis?“ — спытавъ у его Харченко.

— „Вмеръ..“ вѣдповѣвъ вѣнъ и швидче сѣвъ въ кутку, щобъ нѣ зъ кимъ не розмавляти: слезы душили его; вѣнъ нѣ за що и не прійшовъ-бы сегодня, колы-бъ не пообѣцявъ Копачеви прійшли до его на кутю зъ матѣрю.

— „Треба, панове! складчину зробити, та громадою, гучно поховати Качку...“ сказавъ Свистунъ.

— „На що та гучнѣсть“, промовивъ Харченко: „земля еси, въ землю и одидеши“.

„По поѣму не слѣдь...“

— „Непремѣнно, безпремѣнно треба“, — доводивъ Свистунъ... Нехай люде бечуть, що есть же такѣ люде и въ Ломаковѣ, що шанують и не цураються засланцѣвъ...

— „Коли вони мертвѣ?“ пустивъ крѣзь зубы Копачь.

— „Нѣ, и живыхъ и мертвыхъ не цураються...“ вѣдвѣтивъ Свистунъ.

— „Складчину! Складчину... и все пойдѣмо за труною... Се буде демонстрація, хочъ невеликій протестъ живыхъ людей“, промовивъ Шварцманъ.

Горовенко не вытерпѣвъ.

— „На що панове така складчина? Поховати Качку в на що и безъ складчины, треба було складуватись, поки вѣнъ бувъ живой, поки можна було вытягти его зъ сирой кватиры, не допустити до сухотки.. отобъ-рѣчь добра була, а теперъ ему все одно..“

— „Ѣму все одно“, перебивъ Шварцманъ, „та намъ не все одно: мы повиний протестувати...“

— „Овва! комусь то нуженъ той протестъ.. Кажужь вамъ — треба було вступатись за живого“.

— „Легко сказати: „вступатися, помагати...“ Якъ его поможешь! Такѣвскій бувъ Качка: нехай-бы хто пѣдступивъ до его зъ грѣшми!... такъ бы межи очи и швиргонувъ..“

— „Можнабъ такъ зробити, щобъ и не швиргонувъ,“ — спокѣйно вже казавъ Горовенко.

— „Цѣкаво менѣ — якимъ се побытомъ? — зъ насмѣшкомъ спытавъ Шварцманъ.

— „Та хочъ бы примѣромъ такъ: дали-бъ вы ему яку роботу, переписувати и платили-бъ по коповику зъ аркуша...“

— „А хйба вы не знаєте, огризнувся нота-ріусь, що я не маю на се права, дѣзнались-бы жандармы, такъ-бы и мене сировали туды, куды Макаръ телять не ганявъ . Легко другихъ дорѣкати, а спыталибъ попереду себе: чимъ вы запомогли Качцѣ?...“

Горовенко нѣчого не вѣдповѣвъ и замовкѣ.

До самого кѣнца вечера вѣнъ не промовивъ нѣ слова и про складчину вже нѣхто бѣльшь не згадувавъ.

За труною Качки ишла ковалева семья, Горовенко зъ матѣрю, Харченко та Копачъ.

Зустрѣчати новый рѣкъ зѣбрались у судѣѣ Копальницького; народу зѣйшлося чимало, бо на Рѣздово попрѣздили студенти зъ Киѣва и зъ Харкова.

— „Охъ, панове! важна новина є‘, заговоривъ одинъ приѣзжій студентъ.

— „Ануге яка? яка?“ — загомонѣло разомъ кѣлька голосѣвъ.

— „Ось нате подивѣться, та прочитайте“. — Зъ симъ словомъ студентъ вытягъ зъ запазухи великій аркушь паперу, розгорнувъ, показавъ и ставъ читати. То була „золота грамота“, зазивъ до рѣзни... Прочитавши молодой безвусый парубокъ — глянувъ округъ себе: усѣ мовчали, спустивши очи въ низъ.

— „Яка у васъ панове думка про сю рѣчь?“ — допытувався студентъ.

— „Мене вырядили до васъ зъ Петербурга, щобъ вы запомогли розпусити въ народѣ..“

— „Отсю дурницю?‘ перебивъ его Харченко.

— „Отей грамоты“ вѣдповѣвъ студентъ почервонѣвши и притискаючи на словѣ „грамоты“.

— „Ха, ха, ха!“ реготався Харченко: „отъ знайшли де Богу молитися!... Не знаю, якъ хто: а про мене — такъ намъ треба поли врѣзати, та втѣкати вѣдъ сего..“

— „Певно не всѣ такъ гадають.. Єсть може такі, котрымъ остобѣсѣла опѣка урядникѣвъ..“

— „Остобѣсѣла она и менѣ, та тѣлько не вызволитися намъ зъ неї, „золотыми грамотами..“

— „Колижъ такъ, такъ треба працювати усѣмъ, щобъ звергнути опѣку..“

— Певно що треба, та кажужъ вамъ що тѣлько не „золотыми грамотами..“

— „А чимъ же? Требажъ щось робити..“

— „Треба! Треба, щобъ народъ розплющивъ очи, подивився округъ себе, хто его обдирає...“ вмѣшався Свистунъ.

— „То-тожъ и є: треба оберегати народъ вѣдъ експльоатаціѣ жидѣвъ и павукѣвъ, вѣдъ грабуваня урядникѣвъ и панѣвъ;‘ доводивъ парубокъ.

Завязалась горяча спѣрка. Вмѣшався и Горовенко.

— „Ярмо, опѣка, неволя, убожество и те-

многа народа“, заговоривъ вѣнъ, „се панове така рѣчь, що всѣ мы вѣ знаємо; та не знаємо тѣлько одного — вѣдъ чого оно се все такъ сталося и чимъ оно дежиться?..“

— „Шинками — держитися“ гукнувъ Сви-стунъ.

— „Нѣ, нѣ! не шинками, а нашимъ громадськимъ розладемъ; нашою рѣзною зъ народомъ, нашою апатією.. коли хочете — нашою темно-тою моральною. Гляньте на вкругъ: що таке зъ себе хочъ-бы Лѣмаковъ — одній темнѣйшій ночи, другій грабують, обкрадують..“

— „Отъ тымъ то и треба розпустити „золоті грамоты“, радѣсно перебивъ Горovenка приѣзжій.

— „Не „грамоты“ вашій, а свѣтъ треба розпустити въ народѣ; моральне виховане треба дати нашѣй интелігенціі..“

— „Що, що? интелігенціі?“ разомъ заговорило кѣлька голосѣвъ...

Горovenко проговоривъ въ друге: „морального цементу мѣжъ нами нема..“

— „Хиба де пожичити.. щожъ! не боронимо тому, въ кого нема сего цементу“, перебивъ Шварцманъ и глянувъ на Горovenка.

— „Та не про се рѣчь.. заговорила Свистуниха: пытане прямо стоить: чи намъ взятися за отей „грамоты“ чи нѣ?“

— „Я хочу ще щось сказати, довести свою рѣчь до кѣнця..“

— „Буде, буде“ — закричали одні..

— „Нѣ, нехай договорює; треба дослухати чоловѣка“, говорили другі.

Принялись спорити: чи договорювати Горovenкови — до кѣнця, чи годѣ?... Горovenко, щобъ скѣнчити спѣрку, зрѣкся свого слова и замовкѣ. Годинникѣ прозвонивѣ дванайцѣту. Горovenко поздоровивѣ швидше зѣ новимѣ годомѣ господаря и другихѣ и пѣйшовѣ зѣ матѣрю до дому...

— „Нехай собѣ“ — думавѣ вѣнѣ про себе — „що хочуть роблять... я ихѣ не пересилю, а тѣлько нервы свой розворушу“.

Частѣйшѣ и частѣйшѣ ставѣ Горovenко, самѣ того не замѣчаючи, говорити зѣ своими знаемими про незрѣлѣсть громадскѣ, про недостачу морального устою и идеалѣвѣ, про лукавство людей.. Струна жовчи стала обзываетися вѣ его речяхѣ. Ђму инодѣ становилося гидко середѣ людей, тымѣ бѣльшѣ, що слѣды деморалізаціѣ, лицемѣрства, прямуваня до наживы, слѣды громадскѣи реакціѣ ставѣ вѣнѣ бачити частѣй; и ставѣ зновѣ менше показуватися мѣжѣ людьми и бѣльше замикатися вѣ своѣй „обителі“ зѣ книжками. На всѣ оті „проклямаціѣ“, грамоты и. т. п. вѣнѣ дивився, якѣ на чеснѣй, енергичнѣй, але не вѣ свою пору принесенѣ жертвы. Чимѣ бѣльшѣ вдумовався вѣнѣ вѣ громадскѣй побытѣ, тымѣ бѣльшѣ завѣрився вѣ своѣй гадцѣ, що нѣякого серіозного сподѣваня не можна покла-

дати на сучасний рухъ анархистівъ ; що надія на нове житє, надія далека ; що жити честнымъ людямъ тяжко, душно, але треба жити и працювати бѣля громадської освѣты и морального вихованя. На сучасній урядовій реформи Горювенко ще менше сподѣвався : „поки слово и печать на привязѣ — нѣ зъ якои реформи добра не буде! спокійно и въ добрѣ живуть онъ тї, що прямують до наживы, до чинівъ и христівъ“.

— „Стрѣвай, стрѣвай! отъ - отъ усе повернеться на красшу стежку, втѣшавъ єго Копаць : прочитай, що пишуть въ чужоземныхъ часописяхъ“.

Горювенко тѣлько рукою махне.

— „Читаю я и часопись и исторію и знаю зъ неї, що такою дорогою не примусишь уряду нѣ до якої такої реформи, котрабъ укорочувала руки бюрократівъ“.

— „То колись було, теперъ не той часъ... Громада пѣдросла, а реакція урядова дѣйшла до того, що дальше ити нѣкуды...“

— „То то и горе наше, що задля реакцій не має межи... а що до росту громады... такъ про єго краще мовчати“. Ростъ єї такій, що по єму — путнього слова не варто: одно ширене самой освѣты безъ морального вихованя не велика ще рѣчь...“

— „Щожъ дѣяти... урядъ не дає ..“ перебивъ Копаць ..

— „Не дає, бо громада не вимагає...“

— „Ну такъ, що по твоєму робити?“

Горовенко загорѣвся и принявся выкладувати Копачеви ту програму, якої треба держатися, щобъ дѣйти до політичної волѣ, щобъ пѣдняти економічний и соціальный побыть.

— „А ножа и крови“ — скѣнчивъ вѣнъ — „цурь имъ... жертвы великѣ, а добутки малѣ...“

Чимъ рѣдше Горовенко появлявся въ своѣй невеличкѣй громадѣ, тымъ бѣльше несли про его всячину.

— „Вѣнъ не щирый чоловѣкъ, вѣнъ чоловѣкъ антисоціальный“, говорили однѣ.

— „Та вѣнъ чоловѣкъ безъ серця, холодный, злый, гордый, егоїсть... нѣколи на громадскѣй потреби шага не дасть“ — блязкала Свистуниха

— „Може нѣ зъ чого“ говорила ѣй Сакуниха.

— „Детамъ нѣ зъ чого: я сама бачила, якъ вѣнъ куповавъ банковѣ лѣотерійнѣ білеты“.

— „Я завѣрно знаю“ — доводивъ Шварцманъ, — що въ его сила грошей: отъ торбѣкъ выгравъ 40 тысячѣвъ; алежь скупый такѣй, що крый Боже“.

— „Та ще и трусь великѣй“, додававъ Свистунъ.

— „То и трусь и акторъ и брехунъ“.

— „Добра голова и чисте серце у Горовенка“, говорили въ другому кружку. „Живе чо-

ловѣкъ тѣлько жалованемъ, а скѣлько то добра робить... Отъ и Качцѣ скѣлько помагавъ“.

— „Я добре знаю“ — говоривъ Харченко — „що въ гѣмназіѣ нема жадного вбогого гѣмназиста, котрому чимъ - будь не запомѣгъ - бы Горovenко; знаю, що вѣнъ не за одного выплачувавъ за право вченя и знаю богато де чого и кращого...“

Не можна сказати, що такі супротивні одинъ другому пересуды про Горovenка були зовсѣмъ брехливі: коженъ, хто не вѣдавъ зъ его житя правдивыхъ фактѣвъ, (а вѣдали ихъ; тай то далеко не всѣ, тѣлько Харченко та Копачъ) судивъ его по тому впливу, якій робила Горovenкова натура. Требажъ сказати, що въ останні три, чотыри роки характеръ Горovenка ставъ перемѣнятися такъ, що вѣнъ и самъ того не примѣчавъ. Оно ще и перше треба було добре придивитися до Горovenка, щобъ по чертамъ его лица сказати, якій въ его характеръ. Инодѣ оно здавалось строгимъ, замысленнымъ, але щасливимъ; дивився другій и думавъ: се характеръ прямой, чистый, але нервовый; а въ трете — гляне чоловѣкъ на его палкѣ очи и скаже: отъ де спокѣй, а сила, та тѣлько сѣй силѣ не клади пучки въ ротъ.. Черезъ се и про характеръ Горovenка гадавъ вѣрно тѣлько той, хто бачивъ его и въ добрі и въ лихі години. У Ломаковѣ лихихъ годинъ у его було бѣльшь, нѣжъ добрыхъ: кожна педагогична рада не про-

ходила ему такъ, щобъ послѣ неї не болѣла въ его голова, не билося незвычайно сердце... коженъ циркуляръ, щобъ пыльнѣй и пыльнѣй слѣдити, про що говорятъ мѣжъ собою гѣмназисты, що читають дома, зъ кимъ знаються, до кого ходять — выводили Горovenка зъ себе и богато тративъ вѣнъ силы, здержувати себе въ рѣчахъ.. Одначе — вся сила зъ часомъ слабѣйшае и въ характерѣ Горovenка частѣй стало прокидуватись те щось „нерѣвне“, що выходило зъ его чулого сердца! Въ такѣ часы вѣнъ силкувався нѣкого не бачити, нѣ зъ кимъ не говорити и коли хто попадався ему въ такѣ години, той выносивъ зъ розмовы его такѣ уваги, що зъ Горovenкомъ не слѣдъ сходитися, а краще обходити его; щось гѣрке, якесь вороговане выносивъ тодѣ чоловѣкъ вѣдъ Горovenка. Бувъ ще одинъ случай, котрый примусивъ Горovenка сидѣти бѣльшь самотою. Инспекторомъ гѣмназіѣ бувъ Иванъ Петрашь, родомъ Украинецъ, чоловѣкъ лѣтъ на десять старшій Горovenка. Колись вѣнъ бувъ и Украинофиль, поки вчителювавъ, а якъ прислали его въ Ломакѣвъ инспекторомъ, — вѣнъ показавъ себе настоящимъ бюрократомъ: приходячи до Горovenка вѣнъ инакше не говоривъ, якъ по украиньски, але Горovenко нѣ въ чому ему не довѣрився и не любивъ его.

Разъ прѣйшовши до Горovenка Петрашь ставъ хвалитися, що въ Киѣвѣ и въ Харьковѣ Лома-

кѳвськїй гїмназисты рѳзко выдѳлюються въ університетахъ, яко люде добре освѳченї и зъ розвоємъ.

„Особливо — котрї идуть на историчнїй факультеты“ — додавъ вѳнї: „про сїхъ професоры говорятъ: перекинешся зъ нимъ кѳлькама словами и заразъ бачишь, що зъ Ломакѳвськой гїмназіѳ“.

— „Та се таки правда, що нашї гїмназисты добре знають исторїю“, вѳдповѳвъ Горovenко.

— „А се все ваше дѳло... ваша праця...“

— „Нѳ, бѳльшь своя охота“. Горovenко бувъ въ доброму дусѳ и ставъ выхваляти своихъ слухачѳвъ...

— „Такъ, такъ, говоривъ Петрашь, алежь отъ що погано, що попечитель не такъ про насъ и про васъ гадає...“

— „Хиба що?“

— „Ось прочитайте, сегодня прїйшла... Петрашь подавъ Горивенкови бумагу попечителя: тутъ стояло, що зъ трохъ полїтичныхъ процесѳвъ примѳчено, що въ нихъ обвинувачувалось сѳмъ студентѳвъ, котрї були Ломакѳвськими гїмназистами. Зъ сего попечитель выводивъ, що въ сѳй гїмназіѳ мало слѳдятъ за гїмназистами, мало вкореняють въ нихъ патрїотичнїй чувства, значить, що вчитель исторїѳ не доволѳ звертає уваги на сей бѳкъ розвою и вихованя...“

— „Отъ тобѳ и на!“ — проговоривъ Горо-

венко, прочитавши бумагу. „Щожь се таке, яка ли туть наша, або моя вина?... Сего такъ не можна залишити : треба поѣхати до попечителя.. выяснити єму, я на Великдень поѣду...“

— „Та до Великодня далеко... мѣсяць ще, я мѣркую що треба швидше ѣхати, тѣлько не вамъ, а самому директору“.

— „Нехай ѣде, а на Великдень и я поѣду...“

— „Якъ знаєте, а теперь напишѣть на сѣй бумазѣ, що читали ѣв“.

Зъ сего часу директоръ ставъ навѣдуватися на Горovenковѣ лекціѣ въ старшихъ клясахъ, а самому Горovenкови траплялося запримѣтити, що пѣдъ дверми того клясу, де були въ его вроки, стоявъ або Петрашь, або хто зъ надзирательвѣвъ, прихиливши ухо до щелины.

— „Васъ пѣдслухують“ остерегали гѣмназисты Горovenка.

— „Нехай на здорове пѣдслухують“, — ѡдповѣдавъ вѣнъ всмѣхаючись ; а на серцѣ у его якоюсь гадюкою обзывались такѣ остороги.

„Розпуство, деморалізацію ширять межи дѣтьми“, думавъ вѣнъ, вертаючись зъ гѣмназіѣ до дому и скрегочачи зубами, ходивъ по кѣмнатѣ.

VIII.

Ласки и любовь матери не могли заспокоити Горovenка, збентеженого рѣшенемъ рады, щобъ выключити гѣмназиста Шпаченка. Пѣсля

обѣду вѣнъ сѣвъ до стола и принявся писати своѣй уваги про сей случай, доводячи, що нѣ зъ політичного, нѣ зъ гуманного, нѣ всего бѣльшь зъ педагогичного погляду не слѣдъ допускати такой великой неправды и нѣ за що, нѣ про що зъ дитины робити політичного злочинца и такъ тяжко карати его. Уваги его выйшли льогичнѣ, совѣтливѣ, въ нихъ говорила душа чоловіка и розумъ педагога. Писане свое вѣнъ вѣднѣсь до директора, просячи переслать попечителеви у купѣ зъ рѣшенемъ педагогичной рады. Директоръ прочитавъ, скривився и сказавъ: „Перешлю, але радивъ-бы вамъ забрати своѣй уваги: коли бъ за се чого и менѣ и вамъ не було.. не такѣй теперъ часъ, щобъ говорити про гуманнѣсть. Теперъ въ усѣхъ повинна бути одна гадка, одна задача выкоренити крамолу.. Онъ, чули що дѣється у Киѣвѣ? “

— „Чувъ, вѣшають... “

— „Вѣшають... легко сказать... “

— „А все таки я мушу робити те, що вымагае у мене совѣть... “

— „Ваша воля.. “

По тѣлу Горovenка зъ досады и злости пробѣгло щось, наче тамъ лазили мурашки. Вѣнъ пѣйшовъ гуляти по мѣсту сподѣваючись розвѣяти тѣ тяжкѣ думки, котрѣ обступили его. Перейшовши громадскѣй садъ Горovenко выйшовъ на берегъ рѣчки и сѣвъ пѣдъ вербою надъ самою кручею. Сонце рожевымъ килимомъ засла-

ло небо и рѣчку, прощаючись зъ ними на добранѣчь. По рѣцѣ бѣгали баркасы и човны. Горovenko задивився на далекій гай, що темнѣвъ на тѣмъ боцѣ рѣчки..

— „На силу знайшовъ тебе“, обѣзався Копачь, пѣходячи до Горovenka.. здоровъ!“

— „Здоровъ бувъ... сѣдай!... дивись, якъ гарно“.

— „Буде вже того, що ты сидишь тутъ, любишьсь, та мрѣшь; а я тебе вже бѣльшь двохъ годинъ шукаю. Забѣгъ до тебе — мати каже въ гѣмназіѣ. Я въ гѣмназію, — кажуть бувъ та пѣйшовъ въ садъ; я сюды, увесъ садъ обѣйшовъ..“

— „Такъ теперь спочинь..“

— „Спочину; сказавъ Копачь.. сѣвъ на траву и закурюючи папирску, спытавъ у Горovenka: „Чувъ, яка колотнеча иде у насъ?“

— „Нѣ, кажи яка? може зъ Свистуномъ зновъ полаявся?...“

— „Якбы то се, то щѣбъ байдуже; а якъ таки ты не чувъ сего. учора въ ночи..“

— „Що въ ночи? Горovenka наче що кольнуло въ сердце...“

— „Ты знаешь Генерала Капытова?“

— „Знаю... але незнаемый зъ нимъ..“

— „И Ревуна знаешь? —“

— „Ну, знаю; та що таке, кажи швидше“.

— „Ну, такъ отъ-то. Сегодня сиджу собѣ,

обѣдаю; приѣздить Капытовъ „Ходѣмъ, каже, въ другу хату“

Пойшли „Учора“ — ставъ нишечкомъ говорити Капытовъ — „трусил Ревуна; забрали всѣ его папери и его самого... я почувъ про се въ клубѣ; заразъ згадавъ, що Ревунъ пріятель Горovenка... Я каже Капытовъ, хочъ и незнаемый Горovenка, а все таки знаете... теб.. Сегодня въ ранцѣ до жандарма, та слово по слову навѣвъ рѣчь на Ревуна и выпытавъ, якѣ тамъ папери забрали и що въ нихъ є? Се, та те каже... є, каже, листъ и нашего вчителя Горovenка... Такъ отъ я, казавъ Копытовъ, отсе до васъ: перекажѣть се все Горovenкови.. можебъ єму не грѣхъ обчиститися... Отъ на що я тебе шукавъ... якъ твоя про се думка?“

Горovenко крѣпко стиснувъ Копачеву руку и промовивъ:

— „Спасибѣгъ и тобѣ и Копытову; велике спасибѣгъ“. Лице его стало блѣдымъ.

— „А що то за листъ твоѣй?“ — пытавъ Кепачь.

— „Самъ того добре не пригадую, але за певно знаю, що нѣчого тамъ такого не могло бути“.

— „Одначе теперь не вгадаешъ, за що бѣють, за що милують; що можна, чого не можна... можебъ ты оглядѣвся дома“, — радивъ Копачь.

— „Дома?... та дома въ мене нѣчогѣсенько...“

а проте не мѣшає .. береженного Богъ береже. Ходѣмъ“.

Пойшли... Коначь бачивъ, що Горovenко неспокобйный, ббольшь не розпытувивъ его и перейшовши садъ, попрощався зъ нимъ, обѣцяючи у ночи довѣдатись у Горovenка „на всякій случай“.

— „Добре, приходь!... „не завадишь“ — вѣдповѣвъ Горovenко, и швидше простувавъ до дому. Вѣпъ не боявся за себе, але вѣнъ розумѣвъ, що Ревунъ чоловѣкъ „неблагонадежный“, що у Ревуна знайшли его листъ; значить сего доволѣ, щобъ признати, (така тогдѣ логика панувала у Россіѣ), що и вѣнъ: Горovenко мыслить за одно зъ Ревуномъ; що и вѣнъ чоловѣкъ „неблагонадежный“, що треба и его потрусити. Выдима рѣчь, що така логика примушувала честныхъ людей, щобъ одинъ оберегавъ другого; щобъ нѣхто не державъ у себе нѣякихъ листѣвъ вѣдъ своихъ знаемыхъ и пріятелѣвъ. И знається, що нѣколи ще въ Россіѣ не горѣло стѣлько листѣвъ, якъ у той часъ! Коженъ, хто мавъ у себе якій листъ, яку писульку, хочъ капельку „скоромну“, паливъ фѣ! Отъ черезъ що тревожився и Горovenко: вѣнъ боявся, щобъ черезъ его, черезъ те, що часомъ у его знайдуть чію писульку, не нашкодити другимъ, а ще ббольшь тревожила его думка про матѣр. Треба було якось бережно выяснити фѣ, що часомъ о пѣвночи можуть и до ихъ завернуть

непрощеній гостѣ: жандармы, поліція, почнуть трусити, перевернуть усе до горы ногами, нароблять колотечѣ; стануть розшысувати, зазирати въ глубину душѣ, и тамъ своими брудными пучками ковиряти єго „святу-святыхъ“. Мати — людина стара; певно злякається несподѣванихъ гостей, не вдержиться, заплаче; або ще и проситиме, сама не знаючи чого, наробить сорому; жалко буде и єи и на тѣхъ. Матери Горovenко не заставъ дома: була вона въ церквѣ на всенощнѣй; дѣло було пѣдъ Тройцю. „Ну, отъ и добре, що нема матусѣ дома“, подумавъ Горovenко, зачинився у себе въ кабинетѣ, вѣдчинивъ грубку и принявся перебирати въ шухлядкахъ папери и палити у грубцѣ. Черезъ годину въ цѣлѣй Горovenковѣй квартирѣ не було жадного листу.

Вернулась мати, сѣли за чай. Лице у Горovenчихи було незвычайно блѣде.

— „Матусю! вы втомилися, стоячи въ церквѣ?“ — спытавъ Юрко.

— „Нѣ... хибя що?“

— „Такі вы блѣдї...“

— „Не гарне, сынку, чула въ церквѣ.. Може и ты про се чувъ... Ревуна взяли вчора, а сегодня повезли. Наша дякониха сама бачила, якъ везли..“

— „Чувъ и я про се... Така теперъ пора... нѣхто теперъ небезпечный... Отъ може и до мене прїйдуть трусити...“ Горovenко пильно

глянувъ на матѣрь. Вѣнъ ждавъ, що по симъ словѣ, вона вжахнется, а замѣсто того, вона тѣлько зѣтхнула и спокѣйно сказала:

— „Ще щось погане, сынку, чула, та може краще-бъ не казати...“

— „Кажѣть, мамо, все що чули: теперъ нѣчого гарного не слѣдъ сподѣватись..“

— „Дякониха казала... може вона и бреше, що у Ревуна якійсь твоѣй листъ забрали..“

— „Чувъ и я про се.. дарма...“

— „Добре, якъ такъ; а то коли тебе...“

— „Нѣ, нѣ, не тревожѣтесь, ненечко.. Мене не заберуть.. за що? на що я имъ? Хяба у ихъ и безъ мене не тѣсно въ тюрмахъ? Про се нѣчого и гадати... а потрусити може и потрусить...“

— „Байдуже! нехай трусять...“

Горовенкови полегшало: вѣнъ радѣвъ, що мати довѣдалась про все не вѣдъ его и що зъ розмовы ей видно вже, що она готова зустріти все лихо

— „Ишли-бъ вы, нене спати...“

— „Ще трошки посиджу зъ тобою.. Такъ слухай Юрасю „не заберуть тебе?“ — не втерпѣла ще, розпытала мати.

— „Кажу, що не сподѣваюсь,.. а про те усѣ мы пѣдъ Богомъ...“

— „Та за щожъ? за що? що ты имъ заподѣявъ?“

— „Нѣчого, а доводилось и менѣ говорити

грѣшными устами, що погано жити, що такъ жити — гѣршь нѣжь у каторзѣ“.

— „Овва! такъ щожь тутъ! хйба се грѣхъ сказати? хтожь сего не знае, хтожь про се не говорить! Онъ послухавъ-бы ты, що и сегодня выходячи зъ церкви верзли люде! На що вже тиха и смирна и стара людина Марина Иванова, вдова протопопа, а и она тежь саме говорить, що усѣмъ гидко жити; що поліція, та урядники людей обиджають... що великѣ податки, що тяжко платити усякѣ налоги... Та про се тѣлько нѣмый не говорить..“

— „Такъ-то, такъ; але на се не вважають..“

Стара принялася перемывати и складувати въ шахву посуду; потѣмъ поцѣловала сына, зачинилась у себе въ хатѣ и спустившись на вколѣшки передъ образомъ Охтирської Богоматери молилася не словами, а слезами. Щось подзвонило .. Стара здрѣгнула.

— „Юрасю! се они?“ спытала она, прочинивши трошки дверѣ.

— „Наврядъ они; се мабуть Копачъ; они такъ рано не ходять“.

— „А що не було гостей?“ — спытавъ входячи Копачъ“.

— „Поки що, Богъ милувавъ“, вѣдповѣвъ Горovenко.

— „Певно, що и не буде“.

— „Я самъ такой думки... чого они прійдуть? Самъ посуду? Знайшли листъ, хто его зна —

якій: може тамъ тільки и всего: „що живъ, здоровъ и благополучень.. Але нехай трусять; облизня пѣймають... не те що листы, навѣтъ візитнїй картки всѣ попаливъ у грубѣ..“

— „И добре зробивъ.. Готовъ — значить!...“ шутковавъ Копачь.

— „Готовъ-то, готовъ; а всежь такъ бридко, такъ бридко, якъ нагадаешъ про сю трусенницю“.

— „Що и казати... та часъ вже намъ привикти“.

— „Не можна до сего паскудства привикти“.

— „Тебе нѣколи не трусили?“

— „Богъ милувавъ...“

— „Такъ треба щобъ и ты покоштувавъ сихъ кислиць...“

— „Отсе вже певно они, промовивъ Горюшко, почувши, що хтось зновъ задзвонивъ, и взявши дряхлою рукою свѣчку пѣйшовъ вѣдмыкати дверѣ, а Копачь сѣвъ на канапѣ и ставъ курити. Справдѣ вѣйшовъ Петрашъ, а за нимъ жандармскїй офіцеръ, поліція и увесь той синклитъ, якого потребують „параднїй“ обставины въ такихъ случаяхъ.

Жандармскїй офіцеръ Петровъ бувъ чоловікъ лѣтъ 50, коренастый, присадковатый, широкоплечїй: голова кругла, якъ кавунъ, низько обстрижена; потилиця, особливо пѣдборѣде незвычайно широка; а чоло таке узке, що здається природа удѣлила пѣдъ чоло стѣлько мѣс-

ця, скільки треба тільки на те, щоб вдрознити густі, широкі, щетиноваті брови вді волося на голові. Чертки лица дробні, але мінятурні — зливались в одну купку, на котрій стриміли вуси, мовь крыла у кажана, и котра зоветься лицемь, на томь лиці нічого не можна розпізнати: масса якась, тай годі! такь само якь в шклянці з водою: знаєшь, що ся масса воды зложилась зь крапельокь, але не вдрознишь одной каплі вді другою, не скажешь, де кінчається одна и де починається друга. Груди у Петрова выпялись, не мовь зверхь ихь, тамь підь мундиромь було чогось намощено... Такі груди я бачивь тільки в Берліні у прускихь офіцерівь: дивлячись на ихь, здавалося мепь, що в тихь грудехь, замісто легкихь вставлено скринку зь машиною способною вдыхати и выдыхати и промовляти тільки ті елова, котрі нагвѣдковано в скринці. Грудямь Петрова вдіповідавь и голось его: сухій, рипучій, мовь колеса у коповѣзь, зате-жь гучный, рѣвный, гвердый. Слухаючи его, чуєшь вь ему велику, мѣцну силу, силу — котра способна не змигнувши окомь, раздавити чоловѣка. Блѣді-зелені, котячі, гострі очи Петрова бѣгали вь орбитахь мовь искры.. Пучки на рукахь товсті, жилаві, мѣцні. Ходить Петровь повагомь, ступає твердо, немовь хоче усякому сказати: „подивись на мене — яка я сила“.

Петрашъ протягъ Горovenкови руку и промовивъ: „Выбачте... не по своѣй охотѣ“. — Горovenко нѣчого не сказавъ, тѣлько кивнувъ головою. Петровъ сказавъ чого вони прійшли.

„Сего не треба и казати“, вѣдповѣвъ дряжачимъ голосомъ Горovenко, силкуючись не показати и виду, що дѣється у его въ душѣ и въ серцю...“ Видно птицю по полету! Звѣтно, чого жандармы ходять у ночи — трусити... Ну и трусѣть“, додавъ вѣнь; гордо и зъ висока глянувъ на Петрова, на Петраша и сѣвъ рядомъ зъ Копачемъ.

Уся ватага непрошенихъ гостей перебѣгла въ кабинетъ: въ чужому добрѣ Петровъ копався наче въ своєму: кожну книжку, всякій зшитокъ вѣнь перегортувавъ листокъ за листкомъ... Книжокъ у Горovenка стояло три повныхъ шахвы, щобъ переглядѣти ихъ, треба було доволѣ часу. Пѣслѣ книжокъ пѣйшла работа бѣля мебелѣ; заглядували пѣдъ пружины, розпорували ножемъ зверху обшивку... зазирали на грубу, въ грубу; полѣзли на горище... завернули въ спальню Горovenчихи, розпороли напѣрначь... Въ середину напѣрнача полѣзли руки полиціян-тѣвъ, тѣ самѣ руки, що може не далѣй, якъ сегодня въ ранцѣ лазили въ помыйницю. Горovenко чувъ, що у его коло серця веться холодна гадина... вѣнь сцѣпивъ зубы.. Вѣдъ напѣрнача перейшли до кишень и „просили“ Горovenка вывернути усѣ своѣ кишень... Горovenко

затрусився, заскреготѣвъ зубами... холодный потъ великими каплями выступивъ у его на чолѣ... Горovenko не встоявъ и ставъ хилитися.. Копачъ пѣддержавъ его...

— „Пити... воды...“ промовивъ Горovenko. Петрашъ пѣднѣсь ему миттю шклянку зъ водою. Горovenko проковтнувъ усю воду зъ шклянки и спустился на канапу. Тымъ часомъ зъ одного боку рука Петрова, а зъ другого полицмайстрова шарили въ Горovenkovыхъ кишенихъ... Горovenку здавалося, що по его тѣлу лязять гадюки и жабы... На дворѣ вже було свѣтло, якъ скѣнчилась трусениця... Написали протоколъ, що нѣчого не знайшли, пѣдписали, попрощались зъ Горovenкомъ, попросили, щобъ выбачивъ, що потурбовали его и пѣйшли...

— „Юрочку! сыну мѣй любый! ты тутъ! ты зо мною!“ скрикнула мати, кинувшись обнимати сына, якъ тѣлько зачинились за „гѣстьми“ дверѣ. Нервы старои крѣпились усю нѣчь; теперъ они бѣольшъ не выдержали, та Горovenчиха не мала вже и силы вдержувати ихъ... Зъ старыхъ очей полилися горячѣ слезы, почулось рыдане... Юрко прочунавъ, и припавши до змоченого слезми нениного лица, заплакавъ и собѣ... Копачъ сидѣвъ мовчки, мовъ духъ притаѣвъ, боячись, нѣчимъ не потревожити, нѣчимъ не зрушити той тяжкои, але великои и святой сцены; живого свѣдка тыхъ глубоко-драматичныхъ годинъ, котрѣ нерозумно тво-

рять жорстока и черства рука скаменѣлого жан-дармського сердца.

Минуло кôлька хвилинь: крôмъ хлипаня и слѣзъ нѣчого въ хатѣ не чути було. Першій промѣнь ранкового сонця, зирнувъ въ вôкно: слезы матери и сына засвѣтились самоцвѣтами.

— „Годѣ ненечко! годѣ;“ — проговоривъ Юрко: „годѣ голубонько!... заспокôйтесь... идѣть ляжте“.

Копачъ подавъ старôй шклянку зъ водою.

— „Вы тутъ!. . Господы! я и забула про васъ... wybачте мои слезы... За що вже вы справляли зъ нами всенощну?“ — спытала она у Копача.

— „За те щобъ не ходивъ у ночи зъ дому“, вôдповѣвъ усмѣхаючись Копачъ. Горovenко взявъ его руку, крѣпко-крѣпко стиснувъ и промовивъ: „Спасибôгъ тобѣ“. Копачъ почувъ, що Горovenкова рука незвычайно холодна.

— „Ну, теперъ часъ спочити... втомились хочъ нѣчого и не робили“, сказавъ Горovenко.

„Признатися: втомились бôльшь нѣжь тѣ що робили“, — вôдказавъ Копачъ.

— „Идѣть, матусю, спочиньте!. . тай ты Гнате не ходивъ-бы до дому, а тутъ спочивъ“.

— „Я й самъ такъ гадаю; не пôду, ноги не донесуть, дрожать вôдъ доброго житя... Отъ житя!.. Якои-жь бôльшой ще треба наруги надъ чоловѣкомъ, надъ его гнѣздомъ? Якои

красной пропаганды и за помози треба соціалістамъ, якъ не отакі сцени, яку мы выдержали, якъ не отакі ночи, яку мы пережили?! а міліони то ихъ теперъ твориться скрѣзь по Россіѣ!“

Мати перехрестила сына и пошла спочити. Копачъ лѣгъ на канапѣ не роздягавшись; лѣгъ и Горовенко; але вѣнъ не спавъ: его давило щось въ горлѣ и въ серцю; зъ плечей почало морозити, здавлювало въ грудяхъ... Цѣлый рѣй думокъ — одна слѣдомъ другою — обгортали его; трусениця выкликала цѣый рядъ сценъ, слѣзъ, наруги... „Ну, може се нѣчого! потрусили, вывернули кишенѣ, не вважаючи на те, що тымъ самымъ вывертають усю твою душу, потрусили и пошли; а онъ Ревунъ!... де вѣнъ теперъ? певно въ сырѣй, темнѣй и вонючѣй тюрмѣ!...“ Передъ Горовенкомъ стояла довга лава Ревунѣвъ „Замѣсть того“, — думавъ вѣнъ, — „щобъ отсей молоді мѣцнїи сыли Ревунѣвъ скористовати на громадське добро — гноять ихъ въ тюрмахъ, по фортецахъ, въ Сибѣрѣ на мочарахъ пѣдъ землею... Гинуть люде мовъ собаки на шибеницѣ! а за що? Скѣлько гине за одно необережне слово; часомъ за те тѣлько, що чесна, молода, не спаскуджена ще лакействомъ натура не вытерпитъ и про чорне скаже, що оно не бѣле, а чорне!... часомъ за те просто, що одинъ выдъ, або поглядъ не вподобався поліціѣ!... и гинуть люде, гинуть! берутъ, везуть и нѣхто не спытае, куды? за що?... Тай кому пы-

тати? Кому клопотатися про се? Кому заступиться?.. И поки отсю нашу молодѣжь горячу, якъ усяка чесна молодѣжь, засылають, куда попало; поки зашивають громадѣ уста, поки кують въ пута слово, — зло — велике зло росте и росте, якъ бурянь. Росте оно быстро, глибоко пускае корѣне... Де въ свѣтѣ горяча молодѣжь за необережне, але правдиве слово карается такъ тяжко, якъ у насъ? Нѣгде въ свѣтѣ настоящій злодіѣ, проходимцѣ не окраднують такъ казну и громаду, якъ у насъ, и нѣгде они не вшываються такимъ спокоемъ, якъ у насъ". И отъ Ревуны бѣльшь и бѣльшь лѣзуть въ очи Горovenкови... Заплющить вѣнь очи, передъ нимъ нова лава: матери, жѣнки, сестры, браты, дѣты плачуть — рыдають... Росплющить — ще гѣрше! Живіи люде по колѣна въ водѣ вергають пѣдъ землею грязюку, зъ котрой по капелькамъ выбираютъ золото и сѣбло на користь банкирамъ и иншимъ легальнымъ злодѣямъ...

Морозъ бѣльшь и бѣльшь хапае Горovenка за плечѣ и труситъ его, немовъ приказуе ему: „цить! годѣ тобѣ про се думати!... не смѣй, а то заморожу до смерти!“ Горovenко вставъ, взявъ зъ шахвы кожухъ, вкрывся нимъ, закутався зъ головою... неначе потенѣло... отъ вѣнь а нагрѣвся... вже ажъ душно стало. Вѣнь опутивъ кожухъ до долу. Не помагае: духота спека у хатѣ. Горovenко вѣдчинивъ вѣкно. Зъ

надвору потягало свѣжимъ, ранковымъ повѣтромъ, а Горovenкови все такой душно; голова наче въ огнѣ, на губахъ выступила смага. Вѣнъ вставъ напиться воды: ступивъ... ой! що се? ноги не слухаютъ, не хочуть держати его, згинаются.. вѣнъ спустился на долѣвку.. „Погане щось“ подумавъ вѣнъ и поспытався зновъ пѣдвестись: не бере, нема силы; вѣнъ перелѣзь въ другу хату, пѣдлѣзь до канапы и стиха промовивъ до Копача:

„Игнате, ты спишь чи нѣ?“

„Нѣ“, — вѣдповѣвъ Копачъ, повернувся до него лицомъ и здивовався, побачивши Горovenка на долѣвцѣ... „Що се зъ тобою, Юрко?“

„Погане щось,.. мабуть горячка буде... та цить, не гомони, щобъ не розбудити старои; поможи менѣ лягти на лѣжку“

Копачъ уложивъ Горovenка въ постель.

— „Дай, братѣку, воды“ и вѣнъ прожогомъ выпивъ повну шклянку воды.

— „До лѣкаря треба Юрасю, трудно тобѣ, ты горить увесь, ослабъ..“

— „Душно дуже въ хатѣ, але трѣвай зъ лѣкаремъ, поспѣешь еще... нехай мати встане, а я тымчасомъ засну; може пересплю... нервы бачъ розгулялися...“

— „Добре, добре, засни, а я посиджу, не вѣдѣйду вже вѣдъ тебе; все одно, не засну вже; та на що вѣкно ты вѣдчинивъ?“

— „Душно ведьми“.

— „Душно, а треба зачинити“.

Лице у Горовенка ще бѣльшь горѣло, ажъ наше вѣдъ него; очи стали широкѣ, незвычайно блискучѣ.

— „Не ма у тебе градусника?“ — спытавъ Копачъ.

— „Не ма, та безъ градусника видно, въ яку велику жару кинуло мене; а тутъ — вѣнъ показавъ на груди — такъ и пече, такъ и пече; огнемъ палить.. дай воды!... Охъ! Голова починае болѣти“.

Горовенко приложивъ руку до чола.

— „Нѣ, въ головѣ жару не ма“, промовивъ вѣнъ до Копача: „ось попробуй“.

Приложивъ свою руку Копачъ; чоло горѣло.

— „Е, та не вельми великѣй“.

Передъ обѣдомъ прѣйшовъ Харченко. Взявъ живчикъ, перелѣчивъ — 10²; поставивъ градусникъ — 40⁰2.

— „Шо се зъ тобою, Юрасю?“ — спытавъ вѣнъ.

— „Хиба не чувъ?... трусили... зъ роду, зъ вѣку не сподѣвався, щобъ вѣдъ трусеницѣ та такъ мене самого затрусило... щобъ такъ глибоко вразила она мене. Я перше не розумѣвъ еи ваги, теперъ тѣлько постигъ, якъ она морально придавляє чоловѣка, гнѣтить его.. якъ она...“ Юрко закашлявся.

— „Ану, сказавъ лѣкаръ, стисни мою руку“.

Юрко ставъ тиснути; силы нема, кудись вылетѣла.

— „Годѣ“, — промовивъ Харченко, — , не силкуйся даремно... Питимешъ то, що я выишу, а завтра побачимо“.

— Тиѣ у мене?“

— „Де тамъ той тиѣ. Не верзи невѣдъ чого. То нѣчого страшного, заспокоишся и все минеться“.

— „Добре, коли такъ, а то знаешъ: послѣ завтраго у мене восьмикласникамъ экзамень... якъ-же безъ мене?..“

— „И пѣдешъ собѣ“, — заспокоювавъ недужого Харченко.

Не вставъ Горовенко нѣ другого, нѣ четвертого дня. На другій день вѣнъ ставъ бѣльшь кашляти; на очахъ стояли слезы; четвертого дня тѣло его обсыпало, вѣнъ оглугъ. Пѣдъ вечеръ вѣнъ не пѣзнавъ вже и матери, нѣ Копача, нѣ Харченка. Лежавъ вѣнъ зъ розплющеними очима, зъ нерухомымъ поглядомъ, кашлявъ, горѣвъ и твердивъ нѣсенѣтницю: „онѣ жандармы! трусять.. Ревуна ведуть на шибеницю!... Виженѣтъ ката.. Шпаченко въ Сибѣрь.“

Минуло десять днѣвъ. Чи треба говорити, якъ выстрадала, що вынесла мати за сѣ днѣ, не вѣдходячи вѣдъ недужого сына, надъ котрымъ высѣла смерть? Дивно тѣкъко, де въ тому старому тѣлѣ набралось тѣлько силы,

щобъ вытерпѣти десять тяжкихъ, бессонныхъ ночей?!

Одинадцатого дня недужому полекшало .. На другій день Харченко прійшовъ що йно свѣтъ. Горovenко пѣзнавъ его... Градусникъ показавъ 38.

— „Теперь житиме!“ — шепнувъ Харченко старѣй.

— „Не вмере? не вмере?“ — скрикнула Горovenчиха, и впала на вколѣшки передъ образомъ.

IX.

Нема, кажуть, такого лиха, щобъ въ ему не було хочъ на макове зерно добра. Може воно й справдѣ такъ. Поки нездужавъ Горovenко, черезъ Ломакѣвъ перейшла и втихомирилась хвиля гутѣрки про его и не довелось ему слухати про себе нѣсенѣтницю а часомъ и бачить, якъ обходили его „пріятелѣ“. А гутѣрка стояла велика!

— „Чи чули, чи чули“, — бѣгала по мѣсту до знаемыхъ Свистуниха, — „у Горovenка трусили. Хто-бъ сего сподѣвався, що-бъ нашъ чоловікъ, украинофилъ, та приставъ до анархистѣвъ?..“

— „Хибажъ Горovenко приставъ до ихъ?“ — пытали у Свистуниха, — „але у его нѣчого не витрусили?“

— „Такъ що, що не вытрусили, умѣвъ кѣнцѣ сховати, розумна голова, сего нѣчого и ховати.. и вѣнъ за одно зъ анархістами. Трѣвайте, ще може й его заберуть, нехай лишъ выдужає“.

— „Не заберуть ниѣ“, -- провадивъ Шварцманъ, — „а зъ службы проженуть, вже ему бѣльше не вчителювати“.

— „Нѣчого й жалѣти, вѣнъ напучувавъ до соціалізму гімназистѣвъ“, — гомонѣвъ протопѣвъ Верба; „я добре знаю его думки; я давно примѣчаю, якои исторіѣ вѣнъ навчає; але не мое дѣло; я мовчавъ, а отъ оно и выявилосѣ“.

— „Про се я не знаю“, — говоривъ Шварцманъ, „але выженуть его зъ службы за иншу рѣчь. Вы не чули, яку бумагу вѣнъ написавъ до Шпаченка? Рада рѣшила выгнати Шпаченка зъ гімназіѣ за те, що роздававъ у класѣ проклямаціѣ, а Горovenко ставъ на тому, що иѣ за що выганяти и написавъ свои уваги, та такі уваги, що то й заразъ друкуй у „Народнѣй Волѣ“.

По другихъ куткахъ говорили:

— „Нещасте у васѣ, Ольго Олександровно“, — говоривъ Горovenчисѣ старѣй мѣщанинъ, швецъ Копыль, що шивъ Горovenкови чоботы.

— „Самі знаете“, вѣдповѣдала вона.

— „Щожъ!.. усѣ пѣдъ Богомъ.. Его свята

воля на все, тільки абы здорове вашому сыну, а що люде плетуть, на те не вважайте“.

— „Щожь плетуть?“

— „Та отъ писарь нашего судѣѣ зайшовъ якось до мене чоботы полатати сынови его — вѣнь у гімназію ходить — и почавъ: отъ, каже, якѣ тутъ вчителѣ завелись и почавъ и почавъ ..“

— „Щожь вѣнь?“

— „Таке понѣсь, що я слухавъ, слухавъ, та кажу: се все брехня!.. отъ-що... Якъ брехня! хиба не правда, що Горовенко усѣхъ лаявъ? А я ему: настояща, кажу, брехня; лаявъ того, хто стоить того, щобъ лаяти его, а не всѣхъ... Тутъ сидѣвъ и кумъ мѣй коваль, и той заступився; трошки на хмелю бувъ, та прямо такъ тому писареви въ очи: а по вашому, каже, треба мовчати, хочъ бы що? Хочъ нехай тобѣ въ очи плюють, бѣють, а ты мовчи? такъ, чи що? И приставъ до писаря; на силу я его втихомиривъ. — Воно, кажу, куме, правда, що и собака огризається, якъ на хвѣсть наступишь, та се не нашего розуму дѣло..“

— „Ой серденько, серденько,“ — голосила вдова протопоиша зустрѣвши въ церквѣ Горовенчиху, — „яке лихо, яке лихо, наробили вамъ на все мѣсто сорому..“

— „Якого тамъ сорому“ — вѣдрѣзала Горовенчиха... — „Соромъ, якъ за злодѣйство трусятъ, а безвинно, що за соромъ?...“

— „А все таки, все таки, благородный человекъ, а его трусятъ.“

— „Тымъ то и трусятъ, що вѣнъ благородный; колы-бъ бувъ злодѣй, або подлець, такъ бы не трусили. Якій тутъ соромъ? я усѣмъ въ вѣчи прямо кажу: трусили моего сына — а за що? не знаю; знаю тѣлько, що вѣнъ нѣчого безчестного не заподѣявъ, нѣчого не вкравъ, нѣкого не ограбивъ. Соромъ! отъ выгадали вы.. Зъ такого сорому лице не горить..“

— „Отсе въ насъ въ гимназiѣ такого ще зъ роду не було“ — говоривъ старый педель молодшому сторожу: — „вчителя трусили.“

— „А щожъ, коли и вчитель прокрався, такъ хиба его вже не можна й потрусити?..“

— „То-то! дурный! хиба его за злодѣйство трусили?..“

— „А тожь за що? трусятъ тѣлько злодѣвѣвъ.“

— „Нерозумна ты голова... вѣнъ не такiй, щобъ вкрати; вѣнъ ще свое вѣддасть, а противъ царя, значить, ишовъ.“

— „Противъ царя?“

— „Еге!“

— „Отъ оно що.. а я думавъ, що вѣнъ прокрався... Тымъ то въ ночи его й трусили, що противъ царя.“

— „А вжежь, щобъ нѣхто не знавъ..“

— „Чогожь вѣнъ противъ царя? за що?“

— „Гмъ, чого! въ тебе бачу, въ бородѣ

гречка починає цвісти, а въ головѣ на розумъ ще цѣлина не орана... Отъ-що.. Звѣстно теперъ тобѣ, чи нѣ, що є подать, налоги та некрутчина.“

— „Самъ плачу, такъ добре знаю.“

— „Ну, такъ они оті спеціалісты, чи якъ ихъ въ Бога, и кажуть, що велика стала плата, а черезъ неѣ на все така дорожня.“

— „Що правда, такъ правда.“

— „Такъ они кажуть: не треба нѣ подушнихъ, нѣ якои платы въ казну а царъ каже: гмъ, зъ чогожъ я житиму, самі посудѣть; не йтижъ менѣ въ наймы.“

— „И се правда, треба зъ чогось и царю жити “

— „Вони кажуть зновъ: вѣйска не треба, а царъ пытає ихъ: чимъ же воеватиму? безъ вѣйны-жъ не можна. Турка смирати треба, щобъ не бунтовавъ!“

— „А вжежъ безъ вѣйны не можна.“

— „Они зновъ: у людей — кажуть — землѣ мало, а у пановъ сила єи, а царъ имъ на се: а вамъ яке дѣло до сего? зась! хйба вы давали панамъ землю?“

— „Такъ они що єму на се?“

— „Щожъ они!.. звѣстно що!.. коли — кажуть — зась, такъ и зась, мы собѣ й пѣдемо.. и пѣшли.“

— „И не зговорились зъ царемъ?“

— „Де тобѣ и зговориться, коли и слухать не хоче.“

— „Ну?“

— „Ну и нѣчого, теперь ихъ и ловлять“

— „На що?“

— „А кого — значить — въ Сибѣрь, а кого на шибеницю.“

— „За щожь?“

— „Такъ, значить: не йди проти царя; а коли тобѣ землѣ мало, такъ отъ тобѣ Сибѣрь .. дри — хочь усю — а нѣхто тобѣ не заборонить.“

— „Хиба она нѣчняя?“

— „Теперь нѣчняя, а колись кажутъ, була якогось царя не нашої вѣры: вѣнъ удержувавъ фѣ за собою поты, поки усе золото повыкопувавъ, а повыкопувавши, зложивъ его на кораблѣ, тай плюнувъ: берѣтъ — каже — Сибѣрь отсю, хто хоче, менѣ она не потрѣбна, у мене и безъ неи доволѣ землѣ.“

— „Такъ нѣхто й небере?“

— „Усѣ цураються.“

— „Чому?“

— „Мерзла земля.. не вѣрешь.“

— „Отъ-що!“

— „Такъ отуды то усѣхъ и засылають, хто противъ царя.“

— „Не всѣхъ, кажу, головнѣйшихъ на шибеницю.“

— „А нашого-жь Горовенка?“

— „Ще не прійшла про єго бумага до директора. Якъ прикажуть, такъ и буде... чи въ Сибѣрь, такъ и въ Сибѣрь.“

— „Хтожь се прикаже?“

— „Начальство, попечитель.“

— „Отъ, воно якъ.“

— „А ты думавъ якъ? проти царя йти не переливки!.. Отъ ще колы-бъ и намъ чого не було...“

— „Намъ? за що?“

— „Та воно то иѣ за що, а все часомъ щобъ не сказали: чому вы не донесли, що Горovenко спеціялість?“

— „Я сего не знавъ... я не давно у васъ.. А ты хиба знавъ?“

— „Я? дежь менѣ знати; я въ клясѣ не сиджу, не знаю, чому вѣнъ тамъ навчає. А такъ якъ же ты вгадаєшь, хто спеціялість, а хто не спеціялість?“

— „Звѣстно, такъ не вгадаєшь.“

— „Тобѣ-бъ теперь поѣхать на все лѣто въ Кримъ — радивъ Горovenкови Харченко, якъ ставъ той на ноги; — „тамъ бы ты добре по-здоровѣвъ.“

— „Тамъ бы я другого тифу добувъ“ — вѣдказавъ Горovenко. — „Хиба ты не знаєшь, що

дѣється у Ялтѣ? Онъ якійсь секретарь, симферопольского архіерея, приѣхавъ въ Ялту; заразъ у него: паспортъ! а вѣнъ каже: якій паспортъ? Я десять лѣтъ ѣзджу сюды безъ паспорта, вѣдъ Симферополя до Ялты 40 верстовъ; у Ялтѣ мене всяке знае.. на що паспортъ? до завтра, каже, и самъ архіерей сюды буде. Ну щожъ ты думаешь? посадили на вѣзь его зъ двома урядниками и виправили у Симферополь!.. Нѣ, вже за Кримъ дякую тобѣ... Цуръ ему.“

— „Ну заграницю.“

— „Се инше дѣло, такъ нѣ зъ чимъ.“

— „Хиба тамъ богато треба! — коли в карбованцѣвѣ триста и доволѣ.“

— „То то зло, що не ма . Усего на все маю одинъ лотерійный білетъ на сто карбованцѣвѣ.. та онъ три шахвы зъ книжками, отъ и все, що выслуживъ за 12 лѣтъ.“

— „Ты-бъ подавъ просьбу до попечителя; певно, що не вѣдмовивъ бы тобѣ въ запомозѣ.. вѣзьми вѣдъ мене свѣдоцтво про недугъ.“

— „Нѣ, не хочу, бридко просити.. отъ колы-бъ у насъ була своя каса — друге дѣло.. Та чоґожъ я не робивъ, якъ не пѣдбивавъ своихъ товаришѣвѣ; нѣчого не вѣвявъ; не хочуть тай не хочуть.“

— „Коли такъ, такъ ось що: я позичу тобѣ сто карбованцѣвѣ, та Копачъ сто; отъ и буде зъ тебе, ѣдъ на лѣто въ горы, чи въ Швайцарію чи въ Саксонію, чи до нашихъ Гуцулѣвѣ.“

Горовенко замыслился.

— „Ну, щожь?“ — допытовався Харченко.

— „Самъ не знаю; якось нѣяково на чужій грошѣ ѣхати.. и въ тебе и въ Копача, якѣ тамъ грошѣ; зъ останного ввѣрвете.“

— „Се вже наше дѣло.“

— „Не ваше а мое. Взявши, треба вернути.“

— „И вернешь; выплачуватимешь не разомъ, а по троху.“

— „Добре, а якъ помру тамъ?“

— „Ну, тодѣ на тѣмъ свѣтѣ горячимъ вугльемъ вѣддаси,“ — шутковавъ Харченко.

— „Нѣ, такъ не можна, зновъ же и матѣрь.. якъ ѣѣ покинути? — Хиба отъ якъ: возьми ты зъ Копачемъ у застанову мои книжки; якъ помру я — тамъ за границею, продайте ихъ и вернѣтъ свои гроши; книжокъ у мене — бачишь — стѣлько! кому и нетреба двѣ тисячи дасть... Тѣлько мороки наберетесь, поки спродасьте... у Ломаковѣ се трудно..“

— „Нехай буде по твому“ — вѣдповѣвъ Харченко — „тѣлько ѣдѣ; — ѣдѣ швидше; завтра подавай, щобъ дали тобѣ одпустку..“

— „Добре, добре... подамъ; а ты пѣйди до Шварцмана; нехай напише заставну бумагу... Инакъ я нехочу..“

— „Добрый день вамъ!“ — промовивъ входячи въ хату инспекторъ Петрашь. Пѣсля трусеницѣ вѣпѣ се впершь завернувъ до Горовенка.

— „Тай змарнѣли - жь вы вельми“ — промовивъ вѣнъ до Горовенка: — „хочь оно и не диво: таке лихо вынести! трусениця! недугъ...“

— „За те“ — вѣдповѣвъ Горовенко — „загартовався теперь! Кажуть: не такій чортъ страшный якимъ малюють его; а я скажу, що трусениця страшнѣй, нѣжъ про ѣвъ говорятъ! отъ бачте якого лиха она наробила менѣ. Алежъ лихо не безъ добра; теперь вже не злякае мене нѣщо; бо въ очи бачивъ найгѣрше паскудство... Щожъ тамъ у насъ въ гѣмназіѣ? до мене нѣхто зъ товаришѣвъ и не навѣдався...“

— „Та самі знаете“ — вѣдповѣвъ Петрашъ дивлячись на свои чоботы, — „горяча пора була въ насъ, нашѣ жнива; нѣколи всѣмъ.. теперь отъ скѣнчилися экзамены, работа поменшала, я заразъ до васъ..“

— „Спасибѣгъ, спасибѣгъ вамъ... Якже нашѣ экзамены? Нѣхто зъ исторіѣ не обрѣзався?“

-- „Де вамъ! якъ на диво всѣ добре здали.“
Горовенко зрадѣвъ.

— „А Шпаченкови - що?“

— „Отсе тѣлько вчора прѣйшла за его бумага...“

— „Щожъ?“

— „Затвердили въ окрузѣ наше рѣшене.“

— „Значить — выгнати?“

— „Не выгнати, а вѣддати батькови зъ тымъ,

що коли хоче, нехай вѣддає въ гiмназію у другій округъ..“

— „Не вмеръ Динило — болячка вдавила... тежъ-та на те... погано.“

— „Буває и гѣршь... инколи выганяють зовсѣмъ неповинного чоловѣка, за те, що вѣнъ добра хотѣвъ другому..“

— „Чого не буває,“ — озвався Харченко.

Петрашь мулився, дивився въ вѣкно, на стелю, на долѣвку, силуючись щобъ очи его не зустрѣлись зъ поглядомъ Горovenка. Видно було, що его щось кортить, що щось мулить у его пѣдъ языкомъ, та не знає вѣнъ, зъ чого начать.

— „А я отсе раджу Юркови“ — обѣзвався Харченко до Петраша — „щобъ ѣхавъ въ горы, за границу, набирався здорова.“

— „Добре дѣло.“

— „Треба ѣхати, та ще чи пустять, чи дадутъ вѣдпускну, хочбы до Семена“ — сказавъ Горovenко.

— „Гмъ! вѣдпускну... можна... вѣдпускну... оно, бачте..“ мимривъ Петрашь: якъ бы вамъ тее.. сказати.. выбачте.. самъ знаю, що неприятно..“

Горovenко и Харченко глянули на его и разомъ спытали:

— „Що таке неприятно?“

— „Выбачте не я; ей Богу не я.. приказано, повиненъ слухати..“

— „Та що таке?“

Петрашъ вытягъ зъ запазухи бумагу и подавъ Горовенкови. То бувъ аттестатъ ему зъ гімназіѣ..

— „Отъ якъ!.. и несподѣвано и швидко дали вѣдпускну,“ -- промовивъ Горовенко, показуючи аттестатъ Харченкови.

— „Не наша вина, не наша и воля. Начальство... учора прійшовъ приказъ вѣдъ попечителя, щобъ увѣльнити васъ зъ вчительства... мы заразъ написали аттестатъ. Отъ вамъ и жаловане по сей день“ — Петрашъ положивъ на стѣлъ грошѣ, поклонився и пѣйшовъ..

— „Що скажешъ?“ — спытавъ Горовенко.

— „Я сподѣвався сего, сего всѣ въ городѣ ждали, та не хотѣвъ я тобѣ говорити, щобъ не тревожити.“

— „Байдуже! я спокѣйный.“ Справдѣ Горовенко нову вѣтку принявъ спокѣйно; „хочъ правду сказати — говоривъ вѣнъ далѣй — „жалко менѣ гімназіѣ... служба менѣ—дарма; грошѣ я зароблю и приватными уроками: а жалъ, що въ гімназіѣ пѣдрѣзали менѣ крыла.“

— „Переходъ въ другу яку; хибѣ ихъ мало въ Россіѣ!“

— „Не въ украинську гімназію я не пѣйду... та и куды тебе пріймуть зъ такимъ вочимъ білетомъ? тыжъ прочитавъ, що тамъ написано, що мене увѣльнили безъ просьбы... Цѣкаво-бъ знати за що? Чи за те, що знавъ Ревуна, чи за те, що ветуцився за Шпаченка?“

— „Мабуць усеґо потрошку: одно до другого... Щожь мыслишь робити?“

— „Щожь? бѣльшь нѣчого якъ приватнои роботы шукати. До сеґо часу я не бравъ еи, цурався, щобъ не вѣднимала у мене часу; а теперъ мушу нею жити.“

— „А заґраницю — все таки ѣдь.“

— „Нѣ, теперъ шкода: теперъ шукай менѣ врокѣвъ...“

— „За симъ дѣло не стане.“

Выйшовши вѣдъ Горovenка Харченко пѣйшовъ до Копача переказати ему сумну новину.

— „Щожь Горovenко?“ — спытавъ Копачъ: „якъ на его ся оказія? чи не звалить его зновъ?“

— „Здається нѣ; вѣнъ вже охрещений, трусениця, Ревунъ, Шпаченко, тѣжь загартували ему нервы... а отъ за матѣрь его я боюсь.. у неи организмъ на поґотовѣ.. любовь до сына пѣддала ѣи силы; але сѣ старечѣи силы такѣи, що тѣлько нехай ихъ торкне яке невеличке лихо, они осядуть, а часомъ и розлетятся; я за неи боюсь...“

И Харченко не помолився. Три днѣ крѣпилася Горovenчиха, довѣдавшисъ про сынове лихо, на четвертый злягла... Юрко побѣґъ за Харченкомъ ..

Харченко здивовався глянувши на Горovenчиху, такъ швидко она перемѣнилась. Лице обвисло, очи запали глубоко; дыхала она важко зъ перервами.

— „Що въ васъ болить?“ — пытавъ лѣкаръ.

— „Нѣчого, нѣчого; я тѣлько вельми слаба. Харченко авескультіровавъ недугу.

— „Що въ матери?“ — пытавъ Горовенко.

— „Заразь, и самъ не знаю.. побачимо дальше... Стара она людина, а до того у неи е великѣ слѣды старого недугу. Чимъ она болѣла?“

-- „Соромно-сказати, я незнаю; якъ пѣйшовъ я въ корпусъ, такъ поки не скѣнчивъ універзитету не живъ зъ нею. При менѣ она нѣчимъ не болѣла, нѣ нащо не жалилась.“

— „Мабуть у неи бувъ колісь, або тифъ, або велика ревматизма.“

— „Такъ она небезпечна?“ — тревожився Юрко.

— „Въ такихъ лѣтахъ усякѣй недугъ небезпечный... Побачимо черезъ нѣчь“

Въ ночи стара страшно застогнала. Юрко кинувъ ся до неи.

— „Сыночку мѣй, сыночку!... я вмираю.. у грудяхъ давить..“

— „Господь зъ вами матусю! чога вы гадаете про смерть..“

— „Чую сыночку, що смерть за плечима... тай часъ вже мѣй... пожила таки, хвала Богови..“

Прибѣгъ въ ночи Харченко. Недужа лежала простягнувшись, сильно стогнала и жалѣла

ся, що по́дъ лѣвою лопаткою, въ лѣву руку и въ потилицю вельми коле; а въ грудяхъ ажъ пече... дыхати не дає.

— „Мати небезпечна!“ — промовивъ лѣкаръ Горovenкови, вийшовши въ другу хату.

— „Боже мій! а все черезъ мене!“ — скрѣзь слезы заговоривъ Юрко.. — „трусениця, мій недугъ, моя одставка... Боже и я зъ нею помру.“

— „Заспоко́йся,“ — сказавъ Харченко — „всѣ вѣдъ смерти не втечемо; але всѣ въ своій часъ...“

— „На що менѣ жити безъ неї? для кого я житиму?“

— „Для того, для кого и доси живъ: хиба ты для неї живъ! хиба для себе? Ты живъ и мусишь жити для людей...“

Горovenко тѣлько рукою махнувъ...

— „Ой, ой, ой!“ — стогнала недужа.

Юрко и лѣкаръ прійшли до неї.

Минуло зъ пѣвъ години. Недужа утишилась и промовила: „Отъ и пройшло все, отъ и здорова наче... нѣщо не болить, а чую, чую и знаю, що не вставати вже менѣ... Юрасю одинъ ты на свѣтѣ, одинъ...“

— „Нѣ, не одинъ,“ — озвався Харченко: а є и иншій пріятель.“

Минуло кѣлька такихъ днѣвъ, за котрѣ Горovenко привикъ трохи до тяжкой думки, що мати небезпечна.

— „Ой, ой, ой! душить, душить!“ — засто-
гнала стара. — „Сынку... иди сюды .. дай образъ“
— зъ великою силою пѳдвелась она на локѳтъ.
Харченко пѳддержавъ фѳ. Горovenko впавъ на
вколѳшки бѳля лѳжка и припавъ головою до
грудей матери. Она поблагословила, спустилась
на подушку. Очи заплющились, губы висѳли,
дрожали .. въ грудяхъ тяжко хрипѳло ..

— „Братику! поможи!“ — промовивъ пла-
чучи Горovenko.

Харченко наклонився надъ недужею; бе-
режно пѳднявъ вѳку... приложивъ ухо до гру-
дей, пѳднявъ далѳй голову свою въ гору, зѳт-
хнувъ и перexрестився.. Въ холоднѳй руцѳ
Горovenka лежала мертва рука матери, а вѳнъ
обсипавъ фѳ горячими поцѳлунками..

Харченко пѳдвѳвъ его; вывѳвъ въ другу
хату и посадивши на каналѳ, давъ понюхати
якогось етиру и промовивъ :

— „Крѳпись Юрасю!.. а слѳзми нѳчого не
вдѳешь; рукъ не пѳдложишь...“

— „Будьте-жь вы всѳ каты проклятѳ вѳдъ
нинѳ и до вѳку! Вы вѳили мою матѳрь. Теперь
надъ теплымъ ще тѳломъ еи кленусь все свое
останне жите вѳддати народови!... якъ зѳумѳю...
Я теперь соціялістъ... Чуешь Харченко! Отъ я
присягаю передъ матерю, беру тебе въ свѳдки,
що зъ сего часу я... я... самый горячѳй прово-
даръ соціялізму и революціѳ...“

— „Ну, ну, добре, добре... спершу втихо-

мирая, а послѣ присягатимешь... теперь ты самъ не свѣтъ! сердце въ тебе говорить, а разумъ молчать..

X.

— „Чи ити, чи не ити на похоронъ Горovenчихи?“ — пытала у свого чоловіка Свистуниха.

— „Треба ити, иди... якъ-же не ити, не можна, таке лихо, таке горе чоловікови! вѣтъ же нашъ знаемый..“

— „Горе важке Горovenкови, що и казати, та стѣлько разомъ.. службу втерять, недугъ перенѣсь, мати вмерла... онъ зновъ трусили..“

— „То то... якъ же не пойти въ останне побачити Горovenчиху..“

— „Треба-бъ то треба, та колы-бъ за сего чого не було... щобъ не подумали що и мы зъ Горovenкомъ за одно... а ты пойдешь?“

— „Нѣ, менѣ не можна: менѣ треба въ судъ; у мене якъ разъ на той самый часъ процесъ въ судѣ... чуже дѣло.. якъ же я его покину.“

— „Такъ и я одна не поїду.“

— „Може Копальницькѣ пойдуть, такъ бы зъ ними?“

— „Не пойдуть: ему не можна, треба су-

дити, розбирати позвы, а она сказала менѣ, що одна не поїде: хиба отъ Шварцманѣ.“

— „Ѣму не можна, на когожь вѣнъ контору покине?“

Невеличка купка людей ишла за Горовенчишиною труною; бѣльшь все цѣкавыхъ, зъ знаемыхъ було душъ пять-шѣсть; та приятелѣ Горовенка: Харченко и Коцачь.

Зъ гробовища Горовенко не вернувся до дому: Коцачь взявъ его до себе. Все, що переживъ Горовенко въ останнїи часы, зробило на его великїи впливъ. Лишившись на самотѣ вѣнъ почувъ, що прежний Горовенко, котрый провадивъ боротѣ противъ зла освѣтою и шляхомъ мирного розвою, сей Горовенко въ ему вмеръ. Замѣсто его вырѣсь новый Горовенко, зъ ненавистїю, зъ жаждобою пѣмсты, зъ жаждобою крови. Горовенко глянувъ — на дверѣ; ему здалось що на порозѣ стоить его мати и благословляе его на пѣмсту. Отъ вѣнъ ясно бачить еи худе лице, еи запалїи очи; отъ вѣнъ чуе еи тяжке зѣтханє, еи стогнанє; отъ вѣнъ чуе еи голосъ: „Иди, Юрасю, иди на пѣмсту; иди, не бѣйсь ворогѣвъ! не ты одинъ страждаешъ! глянь округъ на села; що переносить нарѣдъ.“ Горовенко схопився, вставъ и заходивъ по хатѣ. „Народъ“ — думавъ вѣнъ — „народъ! темный, безпросвѣтний народъ! вѣнъ вымагає запомоги порады вѣдъ освѣченого чоловѣка, але чимъ же поможу ему; коли я знаю нашъ народъ тѣлько

зъ далека, тѣлько зъ книжоць. Але-жь нѣякѣ книжки, нѣякѣ теоріѣ не покажуть тобѣ того, що покаже живе житє... Такъ, але пѣзно вже теперь для мене ити въ села, въ народъ... що я тамъ робитиму?“

Горовенко зновъ сѣвъ... далѣй ставъ самъ сповѣдатися, згадувати свою минувшину, допытуватися самъ у себе, що вѣнъ путнего зробивъ за своє житє? Чи завсѣгды живъ вѣнъ идею правды, чи не змиливъ коли въ сторону богатого, або сильного? На саме дно свого житя спустився вѣнъ; згадувавъ усю подробности, строго судивъ, але нѣчого не знайшовъ, за щобъ можна осудити!.. Нѣколи, нѣ для кого не поступился вѣнъ правдою, истинною, якъ фѣ розумѣвъ... И щожъ? чого вѣнъ добувъ?... Нѣ для себе, нѣ для другихъ нѣчого... А далѣй, далѣй що дѣяти? дѣла, дѣла, дѣла користного краю, народови — де такого дѣла знайти? Пристать до анархистѣвъ и взявши револьверъ та динамиту иди стреляти въ губернаторѣвъ, въ жандармѣвъ? ити руйновати!.. А користъ зъ сего яка? не перебешъ усего того кодла, зъ котрого набираються Петрови, Иванови!.. Убешъ губернатора Сидорова — на мѣсто его сто охочихъ Петрашѣвъ, Бодькѣвъ, Гопаненкѣвъ... нѣ зъ сего користи нема народови.. Глибше, глибше, лежить корѣне, глибше треба копати ся, треба заступна кращого, гострѣйшого нѣжъ гайдамацькѣ ножѣ...“ — Такъ говоривъ

Горовенкови розумъ; а сердце, нервы — зновъ бачили матъръ, зновъ она благословляла на помсту кровю, огнемъ, мечемъ... усъмъ, чимъ тѣлько можна звести якого-будь ката, злодѣя..

Часъ ишовъ. Горовенко перенѣсь свое збѣжа до Копача. Харченко пѣдоогласивъ Юрка ѣздити зъ нимъ по селамъ коженъ разъ якъ вѣнъ ѣхатиме по обовязку лѣкаря. Горовенко згодився. Поѣздки були для его корыстными тымъ, що хочъ не загоювали его ранъ, за те вѣдъ сѣльськой природы, котру Горовенко вельми любивъ, мякшѣли болѣ въ ранахъ, притупляли ихъ: а разомъ зъ тымъ Горовенко придивлявся до житя народного по селамъ.

— „Даремна твоя лѣкарська праця,“ — говоривъ вѣнъ Харченкови.

— „Чого такъ?“

— „Хиба самъ не розумѣешь? ну до чого усъмъ твои отѣ гигиѣничнѣи и санітарнѣи порады, коли людямъ нѣчого ѣсти, коли они мусять жити у купѣ зъ ягнятами, зъ поросятами.. дивно ще менѣ, що обкладки не передусили доси усъмъхъ дѣтей до одного...“

— „Такъ, але-жь все таки треба боротися зъ зломъ; хочъ потроху, не махнути на все рукою...“

— „Боротися треба..“ — промовивъ якось нехотя Горовенко.

— „И я борюсь.. борюсь не тѣлько черезъ те, що може и злиденнѣи обставины его не вдо-

вольняють мене; а черезъ те, що вѣрою, що боротемъ дѣйдемо колысь до кращого житя. Природа и чоловѣкъ, се тѣ двѣ величезнѣ силы, котрѣ мусять дѣйти до того, щобъ люде були щастливими.“

— „Якъ бы то чоловѣкъ живѣ за одно зъ природою; а то глянь! скрѣзь вѣнѣ бореться зъ нею; хоче вѣв зломити перемогти; та ще якъ перемогти? такъ, щобъ менше людей корыстувались усѣмъ добромъ, а бѣльшѣсть — щобъ на ихъ орала, сѣяла и сама зъ голоду здыхала.“

— „Се ты братику берешъ вже економічнѣ умовы... се инша рѣчь...“

— „Нѣ, не инша, а головна; вѣдѣ неи усе залежить.“

— „Не вѣдѣ неи.. а вѣдѣ сумы усѣхъ обставинѣ соціального житя...“

— „А вся ся сума вѣдѣ чого залежить? Хиба ты не бачишь самъ, що всѣ недуги, респутетво, темнота; соціальна неправда, одно слово — уся „сума“ зла, котрымъ клекоче наше жите есть нѣщо инше, якъ добутокъ економічныхъ пѣдвалинѣ, на котрыхъ збудовано соціальне жите людей.“

— „Тымъ то и треба боротися...“

— „Але не лянцетомъ, не лянисомъ не хиною, не саліциловымъ натромъ.“

— „Знаю и самъ,“ — перебивъ его Харченко — „та руки короткѣ.“

— „До чого короткї?... До того, щобъ отї знаня, котрыми орудують люде розсвяти мѣжь народомъ?“

— „Ге, ге, се довга пѣсня...“

— „Мабудь довга, бо вже давно вѣ спѣвають...“

— „Спѣвають!... мало сего.. Споконъ вѣку природа и чоловѣкъ чоловѣку дають тяжелї уроки.. алежь що вдѣнеш, коли у людей — мабудь така вже коротка память, що они швидко все забувають.. Отъ тецерь обкладки душать дѣтей, — радишь людямъ те и те; щобъ въ хатѣ въ дворѣ чисто держали; поки що и слухають, а мине бѣда — всю пораду забудуть.“

— „Сежь те, що и казавъ тобѣ: забудуть твою пораду — бо вѣсти захочуть...“

Минуло лѣто. Послѣ Спасѣвки почалось зновъ звычайне вчене дѣтей. Въ Ломакѣвъ поѣздились зновъ тї, котрї выѣздили на лѣто по селамъ. Горовенко швидко добувъ уроковъ; хочь правду сказати такихъ, котрї беручи у его трохи не весь часъ, дуже скупю оплачували его працю..

— „Одначе,“ — говоривъ ему Харченко — „було-бъ краще, коли-бъ у тебе було менше працѣ.. здорове твоє — не есть то яке добре.“

— „Менше врокѣвъ, — менше грошей; а менѣ теперъ грошей хочь-бы повну скриню.“

Харченко здивувався: вѣнъ добре знавъ, що въ его товариша нѣколи не було жадобы до наживы, до грошей и спытавъ его :

— „На що тобѣ грошѣ?“

— „Скрѣзь бы заводивъ школы по селахъ, ну и на що инше треба.“

— „Щожъ се таке инше? можна спытати?“

— „Тобѣ можна; се инше ось що, дивись,“
— вѣнъ показавъ листъ зъ ,Исполнительного комитета.“

Харченко скривився

— „Де се ты роздобувъ?“ — спытавъ вѣнъ.

— „Будешъ усе знати, швидко зѣстарѣнешъ.“

— „Та одначе.. якъ бы тобѣ сказати: чудно менѣ... ты колысь бувъ ворогъ революцій и крови.. памятаешъ свой рѣчи про „Золоті грамоты?“

— „А ты памятаешъ. черезъ що я вынѣсь такожь? за що мене выгнали зъ службы? хто вбивъ мою матѣрь?“

— „Такъ... але.“

— „Що — але! сежь те самѣсенъке бороте, котре и ты недавно проводивъ менѣ..“

— „Те, та не те.. Тамъ бороте зъ тымъ що можна збороти... а тутъ? Тутъ по моему — краще миритися нѣжь битися..“

— „Миритися зъ найгѣршимъ зломъ?“ — скрикнувъ Горовенко. — „Я-бъ згодився зъ то-

бою и самъ кажу, що не слѣдъ теряти силъ на бороте зъ тымъ, чого не поборешь, але отсе зло не зъ тыхъ, що не можна побороти.. се историчне, а не природне зло; усе зло, яке напластовала людямъ исторія людскими руками, людскою темнотою и злостію — можна и треба знести, зчистити отті пластиты и зчистити тымижъ людскими руками.“

— „Мало силы у васъ на се?“

— „Тымъ то мы бережно обходимось зъ нашими силами.. колись побѣльшае.“

Харченко дивовався; вѣнъ знавъ Горовенка ворогомъ крови и не втерпѣвъ щобъ не спытати у его:

— „Давно ты такимъ ставъ?“

— „Хиба ты забудь мою присягу надъ теплымъ ще тѣломъ мертвои матери — Вони... вони вбили мою матѣрь.. Она благословила мене на пѣмсту.“

— „Вѣнъ душею нездужае,“ -- подумавъ лѣкаръ... -- „у его психичный недугъ“ — и замовкъ.

Въ хату вбѣгъ Копачъ — якійсь блѣдый, збентеженный.

— „Ходѣть заразъ зѣ мною“ — сказавъ вѣнъ Харченкови.

— „Куди?“

— „До недужого... одинъ мѣй знаемый вельми занедужавъ.. ходѣмъ швидше... мы заразъ

вернемось “ — промовивъ вѣнъ до Горovenка.

— „Вельми погана новина“ — сказавъ Копачъ Харченкови: — „недужого въ мене нѣкого не ма, и я збрехавъ умисне для того, щобъ выкликати тебе, та порадитись.“

— „Щожъ, що таке? кажи швидше?

— „Заразъ, стрѣвъ полицмайстра: пытає чи дома Горovenко. На що вамъ его? питаю... Прийшовъ каже приказъ заборонити ему и приватнѣ уроки. Я ажъ похоловъ — якъ почувъ.. Ну чимъ же теперъ житиме Горovenко?“

— „Погана рѣчь! треба щось помѣзковати... треба якусь ему роботу дати, а то вѣнъ и такъ... сегодня я запримѣтивъ вже, що въ его психична сторона не въ доброму здоровю..“

— „Чи правда?“ — здивувався Копачъ.

— „Такъ менѣ здається! поки що нѣякого ще психичного недуга нема — але отакѣ оказѣ можуть развити его...“

— „Такъ чимъ же запомогти?“

— „Роботою — дѣломъ.“

— „Ото тожъ и є! Отымъ то и треба роздобути для его таку роботу, такъ роздобути швидше, поки вѣнъ ще не довѣдався про сю нову пригоду... щобъ вѣнъ и одной години не сидѣвъ не знаючи де взяти хлѣба... Отъ и мѣркуй, де-бъ таку роботу взяти? требажъ чимсь чоловѣкови жити...“

— „Гмъ! краще усего ходѣмъ до нотаріуса,

у его не може небути роботи.. хочь-бы карбованцѣвъ по 50 за мѣсяць..“

— „Радъ бы, усею душею, радъ бы запомагти Горovenкови,“ — говоривъ Шварцманъ Копачу и Харченку: — „жаль его, дуже жаль; алежь самі знаєте, що моя контора публично мѣсто... всякій, хто зайде бачитиме Горovenка; не ховати-жь менѣ его у другу хату..“

— „На щожь ховати“ — перебивъ Копачъ — „ему-жь не заборонено працювати?“

— „Знаю, алежь звернѣть самі увагу: выгнали его зъ службы черезъ політичну неблагонадежнѣсть, а я, чоловікъ офіціальный возьму его... не приходится, скажуть и я за одно зъ нимъ.. Отъ до Копальницького пѣйдѣть: ему инше дѣло: у его нѣхто не бачить хто тамъ пише у канцеляріѣ...“ — Копачъ взявъ шапку и вышовъ не попрощавшись зъ Шварцманомъ.

— „Хиба таки у Горovenка нѣчимъ жити?“ — дивовався Копальницькій прослухавши рѣчь Копача и Харченка: — „я чувъ, що у его великѣ грошѣ е, сорокъ тысячѣвъ выгравъ, живъ скупѣкою; нѣ на яке дѣло зъ роду нѣхто вѣдѣ его копѣйки не бачивъ...“

— „Се все неправда,“ — горячився Харченко — „та не про се рѣчь: можете вы дати Горovenкови мѣсто писаря у себе чи нѣ?“

— „Такъ зъ разу не можу, а считаю у прокурора; коли вѣнѣ нѣчого, такъ я зъ дорогою

душею... Але кажете вы, що треба скоро, такъ можебъ лучше вамъ пійти до Свистуна: у его роботы по горло, а помощника теперъ въ его нема; се я навѣрно знаю... ось идѣть швидше до его.“

— „Та мабудь чи слѣдъ намъ ходити, щобъ и въ его облизня не піймати,“ — вѣдповѣвъ Копачъ.

— „Чого — облизня!... Свистуну треба вѣрного помощника, а якогожь ему лучше, якъ Горовенко!... идѣть, идѣть до его швидше... теперъ якъ разъ вѣнъ дома,“ — выпроважавъ своихъ гостей судя и замкнувши за ними дверѣ подумавъ: — „Отъ ще напасть! бачь якї хитрї! возьми Горовенка! — имъ байдуже, а я увязну въ таке лихо, що послѣ и не вѣдкараскаюся! цурь ему..“

Свистунъ тѣлько що вернувся зъ суду и лежавъ вельми задовольненный выгранымъ процесомъ, якъ прїйшли до его Копачъ и Харченко.“

— „Ба, ба, ба!“ -- заговоривъ вѣнъ: — „отъ спасибѣгъ що завернули, а то самому такъ скучно: жѣнка поѣхала на село зъ дѣтьми, а я сиджу ченцемъ... Спасибѣгъ вамъ, пообѣдаемо въ купѣ.“

— „Намъ нѣколи,“ -- сказавъ Копачъ и ставъ говорити, чого они прїйшли. Рядомъ зъ кожnymъ словомъ Копача Свистунове лице вы-

тягувалось, очи ширшали, приймаючи поглядъ дивуваня, страху и замысливости, якъ-бы его вывернуться тутъ и выйти сухимъ зъ воды.

— „Ну часъ! ну часъ!“ — заговоривъ Свистунъ: „се справдѣ — хочъ у пустыню тѣкай! Хтобъ его думавъ, щобъ таке склалось!.. Якъ тамъ такъ нѣвечити чоловѣка нѣ за що, нѣ про що... Та тутъ и дерево не вытерпитъ, заговорить; тымъ паче коженъ чоловѣкъ повиненъ вступитися, помогти! Охъ! якбы то! та що и казать! Такъ чимъ же я можу, панове служи-ти? Помощника менѣ треба, але-жь юриста, а Горovenко историкъ... Краще всего складчину зробѣмъ: давайте!... я першій...“ — вѣнъ кинувся до стола, взявъ сто карбованцѣвъ и подаючи Копачу: промовивъ: — „отъ моя лепта.“

— „Сховайте фѣ назадъ, Горovenко не старецъ, колибъ рѣчь була за грѣшми мы-бъ знайшли ихъ и безъ васъ... Горovenкови треба не милостинѣ, а работы...“

— „Робота?“ — спытавъ Свистунъ, ховаючи въ шухлядку грошѣ: роботу найкраще знайти у банцѣ.. ось пѣйдѣть лишень до банкира Галчевського; вѣнъ же чоловѣкъ добрый, и нашъ... Ручусь вамъ якъ за себе, що заразъ приймае Горovenка въ банкъ. Вѣнъ же его добре и самъ знае.“

— „Чи ити, чи не ити?“ — пытавъ Харченко у свого товариша.

— „Сходѣмъ; совѣсть спокѣйна буде и Галчевскій не скаже послѣ „щобъ вамъ було менѣ сказати.. ходѣмъ..“

— „Мѣсто въ мене хочь заразъ готове,“ — говоривъ банкиръ, — „тѣлько знаете, таке бридке, що нѣяково и пріймати его такѣй головѣ — якъ Горovenкова... 15 карбованцѣвъ мѣсячної платы... самі судѣть: сторожь стѣлько бере..“

— „Вѣдъ васъ залежить пѣднати плату,“ — вѣдказавъ ему Коначь

— „То то що не вѣдъ мене; я чоловѣкъ на одчотѣ у акціонерѣвъ, якъ они положили, такъ и я мушу робити.“

Харченко подумавши промовивъ: — „Чи не зробилибъ мы такъ: вы дасьте 15, а мы въ двоухъ по 15, мы вѣддамо вамъ свои грошѣ, а вы Горovenкови, начебъ то зъ банка, щобъ вѣнъ и не знавъ?“

Галчевскій замахавъ обома руками, наче пѣвень крылами передъ тымъ якъ хоче кукурѣкнути: — „Нѣ, нѣ, сего нѣякъ не можна, не я одинъ, въ банку скѣлько людей служить... крый Боже довѣдаються; а наше дѣло купецке..“

— „Ну, погибъ нашъ Юрко,“ — проговоривъ Харченко, выйшовши вѣдъ Галчевського. Коначь мовчавъ тѣлько идучи зѣтхавъ и сплювавъ.

Пѣдъ вечерь Харченко и Коначь пристали

до Горовенка, щобъ вѣнъ покинувъ свои уроки, бо здорове его плохе и вымагае спочинку.

— „А вѣстиму-жь я що?“

— „Те що и мы,“ — вѣдповѣвъ Копачь.

— „Себъ то якъ? зъ милости чи що?“

— „Мѣжь товаришами сего не кажуть... А коли на те пѣшло, такъ знай, що твое здорове — громадянське добро, и мы маемо право куповати твое здорове.“

— „Може мою працю, се буде правда, а здорове я не продаю..“

— „Нехай и по твому, такъ отъ якъ ты добре спочинешъ, такъ добре возьмешся и за працю, а мы вѣ купуемо у тебе заранѣ..“

— „Выходить: не вбивши медведя, продавати зъ его шкуру,“ — вѣдказавъ вемѣхаючись Горовенко, а потѣмъ спытавъ: — „куды-жь вы повернете мою працю? яку роботу загадаете менѣ?“

— „Напиши украинську исторію.“

— „Мышамъ на снѣданє, чи що?“

— „Людямъ, а не мышамъ... ты забуваєшь про Галичину: тамъ же не ма „майского“ закону; тамъ можна друковати. Отъ тобѣ и робота.. А ты самъ розумѣешь, що Галичина той каганчикъ, зъ котрого Украина засвѣтитъ свѣтло народно-національной освѣты и розвою.“

— „Ну, добре! добре... я и такъ напишу... дожидай..“

— „Слухай Юрю! мы не шуткуємо, мы зъ проста ведемо таку рѣчь.“

— „А мовъ на догадъ бурякѣвъ,“ — перебивъ его Горovenко, — „такъ колижь я недогадливый чоловѣкъ; кажи лучше просто: чимъ шкодятъ менѣ уроки?“

— „Не они тобѣ, а тыжь имъ шкодишь.“

— „Отъ — тобѣ и на! сего вже не зрозумѣю.“

— „Гмъ! теперъ бачъ такій часъ, що не всѣмъ можна и уроки давати.“

— „Нехай заборонять, такъ и не даватиму“

— „Вже заборонили,“ — не вдержавъ языка Харченко.

— „Се хто тобѣ сказавъ?“ — спытавъ здивованый Горovenко.

Копачъ розказавъ усе що чувъ вѣдъ полиціймейстра. — „Та отъ и вѣиъ самъ,“ — додавъ вѣиъ глянувши въ вѣкно на ворота бѣля котрыхъ зупинилися полиціймейстровѣ конѣ.

— „Я все знаю,“ — сказавъ Горovenко полиціймейстровѣ въ вѣдповѣдъ, якъ той почавъ зъ далека закидати.

— „Все, та може и не все,“ — вѣдповѣвъ полиціймейстеръ и прочитавъ бумагу вѣдъ губернатора... Генераль губернаторъ велѣвъ заборонити Горovenкови вчити дѣтей; самого его переслати зъ Ломакова на родину въ Глухѣвъ и тамъ „водворить подъ надзоромъ полиціѣ.“

Сего не сподѣвались нѣ Харченко нѣ Копачь ..

На третій день Горовенко ѣхавъ зъ урядникомъ въ Глуцѣвъ.

ЧАСТИНА ДРУГА.

I.

Батьківське Горовенкове дворище вже бôльшь пятнайцяти лѣтъ наймавъ приѣзжій панокъ Олександръ Захаровичъ Галкинъ. Въ Глуповѣ знали про его тôлько те, що вôнъ служивъ урядникомъ у судѣ въ Харковѣ, выслуживъ тамъ пенсію и рады того, що въ Глуповѣ дешево жити, перебрався сюды; що вôнъ удовецъ, що зъ нимъ живе его дочка Наталя. Приѣхавши въ Глуповъ, Галкинъ сподобавъ Горовенкове дворище и нанявъ его. Дворище стояло на кôнці города, колись то бувъ просто хутôръ; але за 50 лѣтъ Глуповъ розрôсся и присунувся до самого Горовенкового хутора. Галкинъ не вважавъ на те, що дворище далеченько було вôдъ середини Глупова; разъ що вôнъ державъ конячку, а вдруге ему именно хотѣлося осѣсти такъ, щобъ дальше вôдъ пылу, вонѣ, колотнечѣ, гуркотнѣ, щобъ округъ его стояла тиша, щобъ ему спокôйно було доживати вѣку въ захистку, дебъ природа голубила чоловѣка, причаровувала до житя. Горовенкове дворище мало доволѣ красы, що вôдъ самой природы, а що и вôдъ рукъ и працѣ старого Горовенка

Дворище обіймало бѣльшь десяти десятинь землѣ: вѣдъ шляху воно було обсажене бѣлыми и жовтими акаціями, а зъ останнихъ трохъ бокѣвъ обкопане широкимъ и глибокимъ ровомъ; но одинъ бѣкъ рову розрослась така густа колючина, що навѣтъ и собацѣ не можна було пролѣзти мѣжь нею; на другѣмъ боцѣ рову густо росли товстѣ гилѣстѣ вербы. Вѣдъ ворѣтъ до дому вела широка дорога обсажена лицами, помѣжь котрыхъ сидѣли куцѣ бузку и бѣлого ясену; передъ самымъ домомъ вширався въ єго ганокъ великій, круглый квѣтникъ. Дѣмъ бувъ старинный дубовый, пѣдъ залѣзомъ, зъ готическими вѣкнами; черно сивѣ стѣны якось сурово и гордо вызирали въ прогаловины дикого винограду. Зъ дому дверѣ вели прямо въ садъ. Велика долина вѣдходила заразъ пѣдъ квѣтки, далѣй въ праворучь ишли куцѣ порѣчокъ, малины, агрусу; за ними городина, за нею тѣкъ, клуня; коморы, ольшеникъ, въ котрый давно, давно вже не завитали бжолы, за те нѣхто не мѣшавъ водиться тамъ осамъ, шершенямъ, пугачамъ. Дорѣжка въ лѣво вѣдъ до дому вела вже въ настоящій садъ.

Чудовный садъ бувъ у Горовенка! Не маючи бѣльшь 35 лѣтъ настоящего догляду вѣнъ все таки не спустѣвъ, и теперъ вѣнъ ще бувъ красивый, дарма що мѣстами дерева одичавѣли а въ однѣмъ мѣстѣ — бѣльшь десятины сли-

вняку и вишняку чисто высохло вѣдъ непролазною гущину.

Юрій Горovenко мало знавъ все дворище, зъ молодыхъ лѣтъ вѣнъ не живъ на ѣму, а зрѣши бувавъ тутъ вельми рѣдко: въ останнѣ-жъ дванайцять лѣтъ вѣнъ нѣ разу не навѣдався на батькѣвщину. Вѣнъ инстинктивно любивъ се дворище, якъ мѣсто, де вѣнъ родився, де покоились батькѣвскѣ кѣстки. Нѣ за якѣ грошѣ, нѣ за що въ свѣтѣ вѣнъ не збувъ бы того дворища, хочъ ѣму и въ думку не спадало, щобъ коли довелось осѣсти на сѣму дворищи и доживати вѣку. Заповѣтною гадкою у ѣго було: вѣддати дворище земству, щобъ воно завело тутъ ремѣсничу народню школу: вѣнъ мѣзковавъ сѣю зиму умовитися про сѣю рѣчь зъ земствомъ; за житя матери вѣнъ не хотѣвъ розпочинати сѣго дѣла, ба знавъ „що вона бажала зложити кѣстки поручъ своѣи дружины.“

Теперь Горovenко вѣхавъ на рѣдне селище, вѣхавъ не по добрѣй воли, а приневоленный; вѣхавъ пѣдъ вартою двоухъ десятникѣвъ, наче якѣй душогубъ або злодѣй; вѣхавъ у Глуповъ пѣдъ надзоръ полицѣѣ... и не диво, що дорога батькѣвщина здавалася ѣму могилою. Хижа сила нѣ за що, нѣ про що, пѣдборкавши ѣму крыла, окрутивши, спутавши, пригнѣтивши, кине ѣго живцемъ въ отсѣю могилу: кине и не задушить ѣго зразу, а моритиме голодити нудьгою, щобъ вѣнъ вмиравъ повагомъ, день за днемъ: вми-

равъ фізично и духовно, вмиравъ, тлѣючи въ неволи, добивавъ самъ себе, даремне бючись на волю зъ тои — клѣтки — могилы, зъ тои широкои тюрмы. Ёму-бъ було легше, колы-бъ могилу ёму обббрани де не будь на пѣвночи; тлѣти — вмирати на чужинѣ мѣжъ чужими легше:

Такі сумній гадки не покидали ёго усю дорогу до самого Глупова. Показався на горѣ заблищавъ золотый хрестъ Глупѣвського — Мазепинського собору. Горovenko глянувъ на ёго и швидше заплющивъ очи; ёму здалось, що вѣнъ лежить вже въ трунѣ; на труну поставили вже горбате вѣко; воно придавило ёму груди; ёму душно, тѣсно, тяжко! вѣнъ одинъ — одинъ! Закричать бы, гуконуть бы: „ратуйте, хто вѣрує въ правду и волю!“ даремна праця! вѣнъ одинъ; нѣхто ёго не вчув, нѣхто не поможе; нѣхто не пѣднине вѣка; нѣхто не выпустить ёго на свѣтъ божій! мусить задушиться, вмирати, а вмирати вѣнъ не хоче; вѣнъ хоче жити — жити, поки хочъ чимъ небудь пометить за наругу, за неволю, за матѣрь. А чей въ останне попытає свою власну силу: може скине вѣко домовины... И ёму здалось, що вѣнъ зѣбравъ усю свою силу; вперся руками, ногами и головою въ вѣко; напружується зѣрвати вѣко.. Не бере... „ой, ой, нѣчимъ вже и дыхати.“

Горovenko голосно зѣтхнувъ и розкрывъ очи. Конѣ зупинились... вѣнъ у полицѣй Испра-

вникъ въдобравъ вѣдъ Горovenка атгестать и взявъ розписку, що вѣнъ нѣкуды зъ Глунова нѣ поѣде, нѣ поѣде; нѣякихъ листѣвъ и рукописей нѣ до кого нѣ по почтѣ, нѣ черезъ руки не посылатиме, не показавши спершу исправникови за для цензуры; коли вѣдъ кого отримае листъ, чи що, — повиненъ принести исправникови на прочитъ; нѣ въ кого дѣтей не вчитиме; нѣ на якѣй приватнѣй службѣ не служитиме, не спытавши на те дозволенія начальства и що суботы приходитиме въ полицію.

Мовчки Горovenко пѣдписавъ розписку и мовчки вѣйшовъ зъ полиціѣ. — Зложивши свое збѣже на заѣздному дворѣ вѣнъ поѣшовъ на батькѣвщину. — „Що заспѣвае менѣ Галкинъ,“ — думавъ идучи до єго Горovenко: — „чи пустить жити, чи нѣ? хочбы одну кѣмнаточку давъ.“ Галкинъ за все дворище плативъ 300 карбованцѣвъ рѣчно; отсе все, зъ чого мусѣвъ жити Горovenко. Правда, за нимъ було ще право требовати зъ казны що мѣсяця на прожитокъ шѣсть карбованцѣвъ, але вѣнъ думавъ, що не годиться єму брати сѣ грошѣ: „казна ихъ нѣ зъ кого другого,“ — думавъ вѣнъ: — „вѣзьме якъ зъ тогожъ таки вбогого народу, а хѣба вона и такъ мало дере зъ єго? нѣ, якъ буде то буде, а не хочу сего.“ — Галкина Горovenко бачивъ до сего часу разѣвъ зо три не бѣльше, и вважавъ єго за чоловѣка сухого, черетвого, безъ серця, за бюрократа, котрому усяке чуже

лихо байдуже, а особливо — лихо чоловѣка за-
сланного якъ отъ вѣнъ, Горовенко.

День бувъ хочъ и осѣнный, але ясный и
теплый, одинъ зъ тыхъ чудесныхъ днѣвъ, якѣ
бувають у суху осѣнь на нашѣй Украинѣ пе-
редъ заморозками. Посупившись вступивъ Го-
ровенко въ свое дворище. Серце его стисло ще
мѣцнѣй: могильною тишею повѣяло на его. —
Въ квѣтнику вѣнъ побачивъ якогось дѣдуса не-
величкого росту, зъ довгою широкою бѣлою
бородою: сиве але жовтовате волосе спуска-
лось у его на плечѣ рѣдкими пасмами... „Се це-
вно садовникъ,“ — подумавъ Горовенко и не
пѣходячи близько до дѣда, спытавъ:

— „Дѣду! чи панъ дома?“

— „А якого вамъ треба пана?“

— „Олександра Захаровича Галкина.“

— „Галкина?“ — переспросивъ дѣдъ и на-
ближившись до Горовенка, промовивъ: — „отъ
вамъ и самъ Галкинъ: здоровѣ буди. — Ба,
ба, ба!... и не пѣзнавъ васъ! се вы, Юрѣй Го-
ровенко!“ — вѣнъ протягъ до его обидвѣ руки.

— „Выбачте,“ — вѣдповѣвъ Горовенко, —
„и я васъ не пѣзнавъ.“

— „Не диво, не диво! скѣлько то лѣтъ не
бачились! та тодѣ и я не такѣй бувъ, молодшѣй
бувъ; нѣ борода, нѣ отсихъ патель не носивъ;
теперь бачте якимъ пасѣшникомъ ставъ. Про-
шу-жь васъ до хаты, жалуйте; а я ще вчора
сподѣвався васъ. Жалуйте...“

Ввѣйшовши въ дѣмъ, Горовенко пѣзнавъ старіи вымалеваніи стѣны и стелѣ: перемѣны цѣякои.

— „Сѣдайте, сѣдайте на канапчику,“ — говоривъ Галкинъ: — „менѣ ще позавчора говоривъ исправникъ, що вы ѣдете до насъ „жити“... вѣнъ васъ знае, товаришъ вашъ.“

Горовенко здивовавшись глянувъ на Галкина и вѣдповѣвъ: — „щось не въ познаку! не въ приметѣ, щобъ були у мене такі товаришѣ.“

— „Каже въ мѣстѣ були на университетѣ.“

— „А якъ его звати?“

— „Пухно.“

— „Ба,“ — згадавъ: — „справдѣ були въ мѣстѣ, але зъ роду не товаришовали.

— „Ну выбачте: що чувъ те и кажу.. А де-жь ваші пакунки?“

— „Пакунки мой на заѣздному дворѣ.“

— „Отъ тобѣ и на!.. се славно!.. не сподѣвався! чомъ же вы просто сюды не ѣхали?“

Горовенко трошки засоромився.

— „Нѣяково було, боявся, щобъ не побезпечити васъ.“

— „Ой, ой! мене побезпечити! чимъ? Грѣхъ вамъ за се.. Та я якъ вчувъ про васъ, що ѣдете у Глушѣвъ такъ ажъ пѣдскочивъ зъ радости. Простѣтъ старому.. правду кажу. Не лиху вашому я радѣвъ.. нехай мене Господь боронить вѣдъ сего, а радѣвъ, що въ мене буде добрый

освѣченный сусѣда... Заразъ звелѣвъ пригото-
ти вамъ двѣ комнаты, вони у насъ зайвѣ; намъ
на двоохъ и шести доволѣ.. Вы-жь отуть зѣ
нами житимете?*

— „Коли ласка ваша, я про се и прійшовъ
просити.“

— „Отъ и дякую вамъ,“ — Галкинъ сти-
снувъ руку Горovenка: — „теперь и менѣ по-
веселѣйшае... та чи вы на довго до насъ?*

— „Може и до смерти.“

— „Крый Боже! Знаючи чого вы приѣхали
у Глуцѣвъ, я-бѣ бажавъ щобъ вы завтра повер-
нули до Ломакова; але яко егоиста — выбра-
че — бажаю, щобъ довше сидѣли у насъ. Ха,
ха, ха!... Отъ якъ приходится двоитися..“

Горovenко хотѣвъ щось сказати, але Гал-
кинъ перебивъ его: — „такъ я заразъ пѣшлю
за вашими пакунками.“

— „Дякую вамъ; але тривайте; треба спер-
шу умовитись за цѣну; я даромъ не хочу
жити.“

— „За яку цѣну?“ — пѣдскочивъ Галкинъ. —
„Ще чого не було! Разъ що вы господаръ сего
всего дому, а въ друге кажу вамъ, тѣ комнаты
у насъ пустують. Цѣны нѣякои я не вѣзьму..
се-бѣ була наруга менѣ... Годѣ! нехай иде за
пакунками “

— „Постѣйте ще: Крѣмъ хаты менѣ треба
и ѣжи “

— „Се ниша рѣчь: за ѣжу — грошѣ вѣзьму.“

Умовились. Галкинъ по́славъ привезти Горovenковѣ пакунки и сказавъ ему :

— „Поки судъ, та дѣло; поки вернетъся дочка та сядемо за обѣдъ, — може спочинете зъ дороги? Осъ вашѣ и кѣмнаты.“

Галкинъ провѣвъ Горovenка въ приготовленнѣ ему кѣмнаты, митью выйшовъ и такъ швидко зачинивъ за собою дверѣ, що Горovenко не вespѣвъ и подякувати ему.

Горovenко лишися на самотѣ и ставъ середъ хаты. Пахло трохи цвѣлю. Вѣнъ скинувъ очи на стелю и черезъ вѣкно другої кѣмнаты побачивъ садъ а въ ему Галкина. -- У головѣ у его мигнула чудна думка : чого отсе Галкинъ такій приязный до его, такій ласкавый? Одинъ другого вони такъ мало знають; просто таки — вперше можна сказати бачилися, а дивись ты — якъ стрѣвъ! вытае наче батько сына! Що мѣжь ними? вѣнъ — Горovenко засланецъ „чоловѣкъ неблагонадежный,“ а вѣнъ Галкинъ, урядникъ судовый, генераль, пенсіонеръ .. Огонь а вода .. Чи не ма тутъ чого? Чи не по́дмовивъ Галкина Пухно шпигунити надъ нимъ, вывѣдувати якъ и про що вѣнъ, Горovenко, мыслить? Певно такъ! бо зъ якої речи отака приязнь, таке вытанье? Такъ, такъ; не даромъ же вѣнъ — такъ креше по украинськи! О! хитра собака!.. Пу та розумный же и я чоловѣкъ! отъ впопавсь, самъ себе въ руки вѣддавъ. — Пу щобъ було погодити до завтраго чи що зъ пакунка-

ми, не переѣздити, а спершу придивитися, розкусити Галкина; такъ нѣ! приставъ наче мокре рядно... Отъ и вскочивъ Юрку! теперъ що? сиди въ сѣльци та що години пильнуй держати языкъ за зубами. Отъ навѣженный я. — Юрко злився и самъ зъ себе глузовавъ. Звѣстно, що нѣхто не вмѣе такъ, якъ Українець кепковати зъ свого лиха и самъ зъ себе.

Горовенко кусавъ собѣ губы, скубъ бороду и говоривъ: — „Ну, ну! утявъ до гашикѣвъ... Щожъ теперъ вдѣешь? Хиба завтра ноги на плечѣ, та на другу квартиру — такъ ще гѣршь буде: скажуть що я догадався про ихъ умовы, бѣльшь почнуть сочити, десятника приставлять.. ще гидче буде... Отсе втявъ... Господи!.. ну щожь?... поживу тутъ тыждень, нехай вже мѣсяць; зберусь на грошѣ; пригадаю якусь пѣходящу причину, та тодѣ и переберусь.. а поки що, сиди, колы залѣзъ, та стережись.“ — Горовенко обвѣвъ очима кѣмнату. Се була кѣмната его матери, тутъ вѣнъ родився; ось той канапчикъ, де сидѣла его няня; ось те зеркало, що вона дивилась. Поглядъ Горовенка упавъ на зеркало; вѣнъ побачивъ себе и подався назадъ; на головѣ въ его за сей тыждень показалося сиве волосе; пѣдъ очима попѣдводило жовтосиній дуги; на чолѣ простяглися двѣ глубокихъ морщины... „Рано,“ — подумавъ вѣнъ и переступивъ другу хату. Генъ-генъ въ саду зъ за дерево бѣльвъ верхъ хреста на батькѣвськѣй

могилѣ Юрко взявъ брыль и поѣшовъ на могилу вклонитися кѣткамъ родителя.

До могилы вела кленова дорѣжка, котрую заслало листе зъ деревъ, що на половину вже обсыпались. Косе промѣне сонця, падаючи на листя, давало дорѣжцѣ видъ, наче вона заслана зеленомато золотымъ килимомъ. Пѣдъ ногами Юрка листе шелестѣло, немовъ витало его. Дорѣжка вывела на долину, котрою колись гордовавъ старый Горовенко, якъ найкрасшимъ мѣстомъ у своему саду. На сѣй долини вѣнъ розводивъ найкращі довголѣтні квѣтки и яко чоловікъ знающій въ квѣткахъ, закоханий въ ихъ, выбиравъ и садивъ умѣло. Теперъ квѣтки росли по всѣй долини самосѣйно, де хотѣли; за те безъ догляду — одичавѣли; але може дичавѣсть ихъ була краще культурной вроды. Дорѣжка кругомъ обгинала долину, въ головахъ котрой покоився старый господарь саду, нѣбы зъ могилы доглядаючи его. — Могила була въ великому доглядѣ: округъ неи и теперъ ще пи шалося цѣле озеро осѣнныхъ квѣтокъ. Горовенко обѣшовъ могилу, ставъ у головахъ, положивъ передъ хрестомъ три земныхъ поклоны и повернувъ до дому другою стежкою, обсаженою сѣблолистыми тополями. Ся дорѣжка привела до другой долины, по котрой мовъ шматки золота, жовтѣли гвоздики; середъ долины стояла величезна ялина, такъ вмѣло пѣдстрижена косою, що зъ далеку выдавала велику копицю

свѣжой, зеленой травы. Вѣдѣля дорѣжка взяла въ лѣворучь и привела до дому.

— „А що любовали своимъ добромъ,“ — спытавъ Горovenка Галкинъ: — „гарный садъ, чудовный садъ, е чимъ любовати! раю не треба .. О! вашъ татусь бувъ великій художникъ.“

Горovenко подяковавъ за се, а ще бѣльшь за доглядъ могилы.

— „Одначе вы и не спочили?“

— „Нѣ,“ — вѣдповѣвъ Горovenко: — „нехай вже въ ночи.“

— „Прошу-жь до столу, чимъ Богъ пославъ. Ждавъ, ждавъ доньку — не ма; мабудь тамъ обѣдатиме.. а ѣсти вже хочеться. О що не люблю я сего жданя, страхъ якъ не люблю. Добре розумѣю, що ѣй тамъ у Глуповѣ веселѣй... звѣстно молода; що ѣй зъ мене старого?... скучно... а все таки не люблю ждати.. Теперь дасть Богъ, зъ вами буде веселѣйшь... може бѣльшь сидѣтиме дома, а то не вдержишь еи нѣчимъ.“

— „Изъ мене не веселый сусѣдъ,“ — вѣдповѣвъ Горovenко.

— „А нуте по чарцѣ! дулѣвка,“ — просивъ Галкинъ, наливаючи жовтой, густой якъ патока настоянки.

— „Дякую вамъ, невживаю зъ роду.“

— „Ге, ге! въ насъ сего не можна: та вы покоштуйте тѣлько, губы до чарки приложѣть тѣлько, а вона сама полѣться: се не дулѣвка,

а чистый нектаръ, „даръ небесъ.“ Зъ вашего саду. Я такой охочій до сего нектару и що року пѣдбавляю; хочъ правду сказати: нѣ зъ кимъ до смаку выпити... воно то е кажу пити; абы пучкою кивнувъ — Глушѣвцѣ цѣлою отарою, мовъ до водопою налетять, щобъ выцѣдити, та зъ ними не охота.. Я настоянку шаную! . Ось нуте-жь бо... За ваше здорове!“

— „Ей Богу не пью.“

— „Та бачу що не пьете,“ — шутковавъ Галкинъ: — „тымъ то и прошу щобъ выпили. Не можна, не можна, не выпити. Се десятиль-тна та яка! Гляньте! мовъ янтаръ.“ — Галкинъ пѣднявъ чарку проти сонця, глянувъ, цмокнувъ и выпивъ. — „Не хвастаючись кажу: рѣдка настоянка; пивъ я колись у Животовського въ Опошнѣ, добра и въ его, нѣчого сказати, а все таки далеко до моеи... Ось покошуйте!“

Горовенко не змагався бѣльшь; вѣнъ знавъ, що не выпити зъ рукъ Поляка старои „wódki“, а зъ рукъ Украинця настоянки — значить обидити господаря! Вѣнъ вѣдпивъ зъ чарки „по Марусинъ поясокъ.“

— „А що? яка?“ — спытавъ Галкинъ.

— „Справдѣ вельми добра! Горѣлки и духу не ма.“

— „Горѣлки? кажете вы! бачу що вы справдѣ не питуха... тутъ горѣлки и близько не було.. Ось нуте-жь кѣнчайте.“

Горовенко допивъ.

— „Теперь по другѣй,“ — промовивъ Галкинъ

Якъ не змагався Горovenко, але Галкинъ такъ приставъ до его, що мусѣвъ выпити и по другѣй, за те въ кѣнци обѣду очи въ его посоловѣли.

— „Теперь на бокову,“ — радивъ Галкинъ: — „я самъ туды-жь.“

II.

Чи настоянка, чи дорога зъ ей впливами вложили Горovenка: тѣлько лише, не вѣсѣвъ вѣнъ перевернутись на другій бѣкъ, якъ заснувъ и проспавъ, не роздягаючись, до самого ранку. Выйшовши до снѣданя Горovenко, вперше побачивъ Галчину дочку Наталку: вона сидѣла за столомъ: якъ тѣлько вѣйшовъ Горovenко, вона встала, пѣйшла ему на зустрѣчь, простягла руку и привѣтливо попросила сѣдати до столу. Наталѣ недавно минуло 28 рокѣвъ. Стройна, висока, хочъ трохи и повновида, вона зразу звертала на себе хочъ чию увагу. Смугле, наче итальянське лице, зъ легкимъ нѣжнимъ румянцемъ на щекахъ; очи темно блакитнѣй, широкѣй, вохкѣй, чудовнѣй очи; вони не бльщали, не горѣли а сѣяли якимь мягкимъ теплымъ сявомъ; нѣсъ прямой, гострый; изъ за кораловыхъ губъ вызирало два ряды маленькихъ, бѣлыхъ, мовъ крейда зубѣвъ. На нѣжно-роже-

ве плече, спускалась зъ потилицѣ довга, товста темно золотиста коса, мягкого шовкового волоса; воно ажъ отлискувалось. Бѣльшь всего вражали ей очи, и не то щобъ самѣ очи, а поглядъ ихъ — быстрый, глубокий, задуманный, спокойный, наче журливый, але гордый и ясный: щось незвычайне, щось таке, чого нема въ другихъ, свѣтилося въ тому поглядѣ. Поглядъ и выразы лица мѣнялись у Наталки незвычайно быстро и безъ ей волѣ; мѣнялись такъ, що по нимъ не можна було постигнути того, що дѣялось тамъ въ душѣ, въ самѣй глубинѣ ей. Горюченкови зъ першого погляду здалося, що у Наталчинѣй души загнуздилась якась сила непостижима для ней самой, котра и керовала ею, гралася ею якъ хотѣла, що сама Наталка якъ кажутъ, полуме; але черезъ кѣлька хвилинь — вона вѣя змѣнилася и передъ нимъ була натура холоднѣй самого леду и въ очахъ ей вѣнь побачивъ чудный, наче хижий але мертвый поглядъ.

— „Чи добре спалося вамъ?“ — спытавъ Галкинъ у Горюченка.

— „Послѣ вашей настоянки хочъ не схошь, такъ заснешь.“

— „Ось покоштуйте ще сеи: сливянка, выстоянка, зъ самыхъ венгерокъ.“

Горюченко пѣдвѣвъ чарку до рта и проковтнувъ кѣлька капель. Зъ Наталкою розмова якось не ишла; Горюченко наче соромився ей.

Поснѣдавши вѣнь пѣйшовъ въ садъ. Ёму нагадалась мати, вѣнь хотѣвъ бути самотою Замогилою цѣлѣи гоны стояли вышняку и сливняку, зъ великою частиною сушняку. На супротивъ бѣльшъ гоней займали грушѣ и яблунѣ. Стежка повела Горovenка внизъ и вывела до ставка на невеличку греблю обсажену яворами. Ставокъ зъ одного боку зарѣсь очеретомъ и лепешникомъ. Зъ греблѣ Горovenко пѣднiався узленою стежечкою на гору: тутъ вѣнь зъ роду не бувъ, а коли и бувъ малою дитиною, такъ забувъ. На взгѣрю и по горѣ стояли кущами дикѣи деревья: въ однѣмъ мѣстѣ вѣчно темно-зеленѣи сосны; въ другому ялины; въ третьому широковерхѣи дубы, тамъ липы, а генъ — березы спустили вѣти, неначе распатланѣи дѣвчата у бѣлыхъ сорочкахъ... далѣи осокоры, за ними шумлять чуткѣи осики, на котрыхъ осѣнь покропила немовъ кровію листѣ. Якась строга и радѣтна тиша царювала тутъ пѣдъ золото-блакитнымъ наметомъ осѣнного неба. Горovenко ставъ и пѣмо дивився въ округъ Натовпѣи деревъ выдавъ зъ себе якихъ спокѣйныхъ гордыхъ велетнѣвъ. Вражене природы зупинило въ головѣ Горovenка течѣю думокъ, вѣнь стоявъ, дивився и нѣчого не думавъ, тѣлько любовавъ природою. Пройшовши потѣмъ кѣлька ступнѣвъ, Горovenко выйшовъ на прогалину. Передъ нимъ стоявъ чудесный краєвидъ: внизу рѣчка Глуповка лежала сизо-оловяною стрѣч-

кою, вѣдъ неи ишло взгѣре, на котрого попритулювались невеличкѣи, бѣленькѣи хатки селянѣ. неначе сирѣтка налякана собакою, тулиться до зрелого. За селомъ на самому шпилю горы стояло зѣ пѣвъ десятка вѣтракѣвъ и лѣниво, повагомъ махали своими крылами, немовъ вже и имъ важко було працювати, щобъ нагодовати людей.

— „Часъ вже до двору,“ — подумавъ Горovenко и подався назадъ, мпнаючи знаемѣи вже картины: теперъ вони не давили вже его своимъ впливомъ, за те думки розгулялись по волѣ, наче пустотливѣи школярѣи выбѣгши зѣ школы на муравникъ. Въ рѣжнѣи стороны сновали думки, зворушували зѣ самого дна усю пережиту минувшину и сходились якъ радѣумъ до центра, до одной невсипущой думки — про матѣрь. Горovenко не примѣтивъ, якъ прѣйшовъ до могилы.

— „А я отсе выйшовъ кликати васъ до обѣду,“ — обѣзвався на зустрѣчь его Галкинѣи.

— „Выбачте менѣи! не гадавъ такъ забаритися.. пѣйшовъ и не счувся, якъ минавъ часъ, гарно тутъ“

— „Коли-бъ вы ще весною побули тутъ, а тодѣ-бъ вы сказали — гарно! Се та обѣтованна земля, де тѣлько и спочити людямъ, котрыхъ утомило жите. Тутъ въ отсимъ захистку заберешся у гуцякъ, де тѣлько небо въ щилинѣи листя синѣе, и забудешъ про людей; про ихъ

тяжкій пекольній побыть и спочинешъ въ ти-
хѣй безсловеснѣй розмовѣ сердца зъ природою “

Горовенко мовчки слухавъ ліричну рѣчь
старого генерала, а думка про шпигунство
Галкина зновъ повернулась у его.

— „Выйдешъ мѣжь люде зъ сего єдену,“ —
говоривъ далѣй Галкинъ, — „и сердце ажъ за-
скрипить, такъ заболить: тяжко жити а вми-
рати не хочеться. Сподѣваешся чогось кращого,
хочъ и знаешъ, що те краще — доля не наша,
а тыхъ поколѣнь, що далеко — идуть за
нами “

— „Говори, говори,“ — думавъ Юрко: —
„знаю до чого ты ведешъ, та не проведешъ
мене.“

За обѣдомъ Наталя кѣлька разѣвъ пробу-
вала завести розмову зъ Горовенкомъ; але
вѣнь вѣдповѣдавъ якъ небудь коротко, дивив-
ся хмуро, зъ пѣдъ лоба, наче боявся глянути
на Наталю.

Минуло тыжднѣвъ зо два. Горовенка гры-
зла та нудьга, котру добре знають тѣ, котрѣ
приневолено сидѣли безъ дѣла, безъ людей,
зъ котрыми-бъ дѣлили свои гадки и чувства и
мусѣли поневолѣ вертѣтися бѣля одной думки,
зъ якои именно и треба-бъ звернути. Горовенко
радъ-бы кинутися на всяку роботу, такъ
колы-жъ нема пѣякои, а тутъ и книжки его не
приходили зъ Ломакова. До того-жъ шкодило
ему ще одно сподѣване. Сподѣвався вѣнь, що

отъ може приїде до его „приятель“ и привезе якійсь приказъ, а зъ самого приказу може доведеться ему, Горовенкови утекти зъ Глупова. Отъ черезъ се вѣнъ не прїймався за ту роботу, що ще давно въ Ломаковѣ загадавъ собѣ и за для котрої вѣнъ кѣлька лѣтъ вже збиравъ матеріялы: вѣнъ бажавъ написати исторію розвою економічного побуту на Украинѣ. Матеріялу було у его назбирано доволѣ, стояло тѣлько прийнятися, упорядкувати той матеріялъ, звести до купы. Така робота вымагала вѣльного часу. А хіба-жъ теперъ сидячи у Глуповѣ мало ще було у Горовенка вѣльного часу! Такъ „мало“, що вѣнъ не знавъ де его дѣвати, куды вѣдъ его сховатися. Алежъ всякій разъ, якъ приходило до его бажане взятися за сю роботу, приходила зъ нимъ и така думка: „тѣльки розпѣчну, а тутъ скажуть — иди! повиненъ ити и пѣйду! пѣйду хочъ-бы тутъ що! Пѣдожду ще.“ -- Отсе сподѣване не даючи ему нѣчого робити, тѣлько бѣльше ще нудило его: вѣнъ добре бачивъ, що въ Глуповѣ не може бути за для его нѣякои такої реальної роботи, котра-бъ провадила до поставленої нимъ найблишшої задачі — пѣмсты. Ся робота жде его десь въ иншому мѣстѣ... „а тутъ треба покоритись поки що, терпѣти и сподѣватись.“

Поки стояла суха годинна погода Горовенко розважавъ себе проходкою по саду. Въ Глуповѣ вѣнъ нѣ зъ кимъ не хотѣвъ знаємитись

навѣтъ коли хто приходивъ, чи приѣздивъ въ гостѣ до Галкина, вѣнъ не выходивъ зъ своєї хаты. Ажъ пошли осѣнній дощѣ, мрака, негодь и невчасне болото, зъ хаты нѣкуды и носа выткнути. Въ таку пору ще бѣльшь чув чоловѣкъ потребу перекинутись живимъ словомъ зъ чоловѣкомъ.

Чувъ сю потребу и Горовенко, але зъ кимъ же ему розмовляти? Самого Галкина вѣнъ стерѣгся и силкувався не заводити зъ нимъ щирої розмовы, особливо про політику; а Галкинъ мовъ умысне, вернувъ рѣчь на політику, на сучасне житѣ. Се ще бѣльшь укрѣпляло въ головѣ Горовенка ту думку, котра мулила ему зъ першого дня приѣзду въ Глуповѣ, що Галкинъ взявся выслѣджувати его думки. Про Наталку думавъ Горовенко, що вона, хочъ Галчина дочка, але натура молода и певно ще не зовсѣмъ поцсована морально; а до того вона и до свого батька не вельми то прихильна; зъ нею можна розмовляти, хочъ тожъ треба бережно... бо все таки..

И почавъ Горовенко що дня пѣсля обѣду якъ Галкинъ поїде „на бокову“ зѣставатися зъ Наталкою на розмову. День за день вѣнъ менше соромився и перестававъ боятися дивитися прямо въ очи Наталцѣ. Коли жъ тряплялося, що Наталя обѣдала у кого въ Глуповѣ, Горовенкови наче чогось не ставало: „отъ що значить потреба розмовы зъ чоловѣкомъ,“ думавъ

вѣнъ въ такихъ случаяхъ, сумуючи самотою; а нудьга заразы вылазитъ до его, мовъ баба стара зъ запечку, пристане и гиѣтить..

Прійшла зима. Приказъ не приходивъ.. По ночамъ стало нѣ вѣдъ що снитись. А мати стала частѣй ввѣжати ся ему та инколи не одна, а стоить зъ якоюсь дѣвчиною; наче ся дѣвчина и по знаку ему; здається десь вѣнъ фѣ бачивъ; але скѣлько не силкується вѣнъ здумати, нѣякъ не згадае хто вона и де вѣнъ фѣ бачивъ. Нѣчого мати ему не говорить, тѣлько стоить, дивиться на его своимъ мовлячимъ поглядомъ: здається Горovenкови, що вона хоче промовити: „Юрасю забудь? — и вѣнъ кинеться до неи, припаде до лона и скрикне: „матѣнко моя! не забудь я, нѣчого не забудь! сама бачишь сковано мене по рукамъ и по ногамъ.“ Мати счезне а дѣвчина стоить.. Чого вона стоить? хто вона така?

Прокинеться Горovenко хмурый, замышленный, блѣдый, наче зъ недугу.

— „Нудитесь вы бачу,“ — говоривъ ему Галкинъ, дивлячись якъ вѣнъ марифе: — „не диво! Стѣлько лѣтъ провели зъ людьми, за дѣломъ, привикли.. а тутъ у Глуповѣ що? Самъ знаю, що сидѣти зложивши руки въ чотырохъ стѣнахъ тяжело, обридне; хочъ кого нудьга возьме.. вы-бѣ писали що въ журналы, въ часописи“ — радивъ Галкинъ.

— „Не проведешъ, не проведешъ мене,“ — думавъ собѣ Горovenko, слухаючи Галчину по-раду и вѣдповѣдавъ ему:

— „Якже менѣ писати, самѣ знаєте.“

— „Знаю! Исправникова цензура? а хйба ей обминути не можна? пишѣть тѣлько, а пересылати се вже моя дѣло.“

Горovenko подякувавъ и подумавъ: „бачь! якъ въ око влѣпивъ Ловко пѣдѣждае, та дзуски! не на такого напавъ,“ а далѣй промовивъ: — „тай книжки мои ще и доси въ Ломаковѣ, а безъ нихъ щожъ я писатиму?“

— „Загляньте въ мою книгарню,“ — сказавъ Галкинъ, — „може тамъ знайдете що потрібне собѣ.“

Горovenko и доси не знавъ, що у Галкина е книгарня, бо нѣколи не заходивъ до его въ кабинетъ и доволѣ здивовався теперь: въ кабинетѣ стояли чотыры шахвы повныхъ зъ книжками. — „Чудно,“ — подумавъ Горovenko и глянувъ въ першу шахву на книжки: чудасія просто! фѣлософичнѣ творы кращихъ писателѣвъ XVIII и XIX вѣку! зъ книжокъ вѣнъ глянувъ на Галкина такъ нѣбы хотѣвъ спытати у его: „судовикъ? генераль? фѣлософъ... якъ се такъ?“

Галкинъ вгадавъ его думку и промовивъ: — „Дивуетесь, що у судовика, котрый цѣлый вѣкъ кисъ у чорнилѣ — та отакѣ книжки? правда?“

— „Правда.“

— „Не дивуйтесь! всякі судовики бувають. Правда: велику силу за свого життя виливъ я чорнила въ канцеляріяхъ, але не думайте, щобъ воно залило мое серце и душу... чоловікъ лишився у менѣ и по сей день.“

Горовенко перейшовъ до другої шахви: історія, природовѣданє, медицина. Въ третій — чисто одна поезія! оригінальній творы поетівъ Англії, Франції, Нѣмеччини и Славянщини. Въ дорогому аксамитѣ стояла цѣла полиця золотообрѣзнихъ книжокъ. Горовенко прочитавъ на корѣньцяхъ: Евангеліє, Біблія, творы Шекспира, Гейне, Мицкевича, Шевченка, Некрасова... Горовенко не знавъ, що и думати и тільки спытавъ:

— „На усѣхъ сихъ мовахъ читаете?“

— „Читаю! колись умѣвъ и говорити, та теперъ чи втну... безъ практики не вдержишь въ головѣ чужої живої мовы... Такъ отъ коли що вподобається — берѣть, читайте... Я люблю зъ людьми дѣлитися книжками, та нѣ зъ кимъ. На лихо и Наталя моя не вельми охоча до книжокъ, лѣнива таки. Ще поезію такъ-сякъ любить; а що до історій, до філософії не замишишь єи... Не дѣвоче видно дѣло філософічній книжки.. За одно хвалю вѣ: „Кобзаря“ на память знає.“

У Горовенка якось приято забилося серце.

— „Значить — Наталя Олександровна любить українську Музу? — спытавъ Горovenко. — „Свое рѣдне треба любити.“

Горovenко лукаво глянувъ на Галкина; поглядъ его Галкинъ примѣтивъ и промовивъ, шутковно: — „невно вы не гадаете такъ, що украинську Музу люблять тѣлько тѣ, въ которыхъ фамилія кѣнчається на како — онъ — ко?“

Горovenко всмѣхнувся и собѣ. Щось тутъ чудне єсть, чого я не розберу, думавъ вѣнъ про Галкина: хто вѣнъ такій? Не може бути щобъ бувъ зъ роду Украинець; вже одно „инь“ вказує на се. Зновъ-же дуже въ его тверда вымова нашого и Украинець нѣ во вѣкъ не скаже „любыты“, хйба може правобережнї тамъ говорятъ такъ. Такъ дежъ тамъ возьмутъся Украинцѣ — Галкины?

Одного вечера стояла на дворѣ страшенна темнота; дощъ ливъ якъ зъ ведра. Всѣ трое нашї знаємї сидѣли мовчки за самоваромъ. Наталя вертѣла въ рукахъ якесь шитво и не знала сама, що зъ нимъ робити? чи шити? чи кинути?

— „Отсе шитво стѣлько тобѣ потрѣбне, якъ менѣ отой дощъ що ажъ плющить,“ — заговоривъ Галкинъ: — „зложи его; не псуй очей мережаючи при свѣцѣ, краще заграй намъ, або заспѣвай. Вы чули якъ вона спѣває?“ — обернувся вѣнъ до Горovenка.

— „Не доводилось.“

— „Добре спѣває... Музикантша зъ нею велика, техники мало, хочъ чувства въ нею у музицѣ богато; ну, а що до пѣсень, такъ не хвастаючись скажу: добре спѣває.“

— „Годѣ вамъ татусю хвалити,“ — перебила его Наталя.

— „Се правда, а не хвала... Голосъ у нею не щоденный, та вмѣе вона свою пѣсню влить въ душу слухача; експрессія велика у нею... Ось ну сердечна Наталю! заспѣвай.“

Наталя не змагалася, тѣлько промовила: — „вамъ татусю мой пѣсни шкодятъ.. якои-жь вамъ?“

— „Якои?“

— „Еге.“

— „У мене сегодня таке на душѣ, що бажаю слухати, слухати и слухати, не одну, не двѣ, а поки утомишься спѣвай.“

— „Се довго буде, татусю.“

— „Нѣчь велика. Починай сердце.“

Наталя сѣла до рояля, взяла кѣлька акордѣвъ и заспѣвала: — „Дощикъ, дощикъ, капае дробненько..“

— „Нѣ, нѣ! сеи не хочу... Ты мою знаешь?“

Наталя почала: „Тансуйсје Polki.“

Спѣвала вона справдѣ гарно. Пѣсня ея лилася аксамитовыми мягкими нотами, але дивне вражене — робила вона на слухачѣвъ: вони

сидѣли нерухомі, мовъ яка електрична сила придавляла ихъ. Горovenко бачивъ якъ въ очахъ и на лиці Галкина сходились и нависли густі хмари печали, гнѣву и журбы.

— „Дякую тобѣ дою,“ — промовивъ вѣнъ зѣтхнувши глибоко: — „доняла, якъ разъ въ саме серце вцѣдила. Знаете, за що я люблю отсю пѣсню?“ — спытавъ вѣнъ у Горovenка и не дожидаючи вѣдповѣди, провадивъ далѣй: — „По моему сю пѣсню, — вона стара зъ 30 рокѣвъ ще, еи въ Россіѣ чи и знають, а треба ѣѣ переложити и на украинську и на великоруську мову, ѣѣ теперъ якъ разъ на порѣ спѣвати по всѣй Россіѣ.“

Горovenко глянувъ на его дивнымъ пытливымъ поглядомъ. Галкинъ наче въ вѣдповѣдь на той поглядъ, говоривъ:

— „Хиба не те саме мы бачимо теперъ скрѣзь, особливо въ Украинѣ? Звернѣть, будьте ласкаві, вашу увагу хочъ на отсе...“

— „Вы, татусю мрачно и сурово дивитесь на жите,“ — перебила его Наталя — „и хочете, щобы всѣ думали по вашому!“

— „Не по моему, не по моему, а по людски. Та отъ прошу васъ прочитайте.“

Горovenко прочитавъ: — „Вчера Кіевскій военно окружный судъ объявилъ приговоръ по политическому процессу. Судъ постановилъ Ивана Копчиньскаго, 20 отъ роду лѣтъ, признать виновнымъ въ принадлежности къ тайному

противозаконному сообществу имѣющему цѣлю въ болѣе или менѣе отдаленномъ будущемъ, ниспроверженіе существующаго порядка, и подвергнуть смертной казни черезъ повѣшеніе.“ — У Горovenка выступивъ на чолѣ холодный пѣтъ; руки и голосъ дрожали; вѣнь сидѣвъ бѣлый мовъ крейда.

— „Читайте дальше... тамъ вже веселѣйше буде...“ — сказавъ Галкинъ.

Горovenко читавъ: — „Вчера состоялся танцевальный вечеръ въ залѣ Кіевской городской думы. Огромная зала едва могла вмѣстити многочисленну публику, собравшуюся повеселиться. Танцевали до утра.“

Галкинъ пѣдскочивъ зъ своего мѣста, плюнувъ и ставъ ходити по хатѣ.

— „Спѣвай, спѣвай доню! спѣвай другою!“ — Але першь нѣмъ Наталя вспѣла завести пѣсню, Галкинъ обернувся до Горovenка и промовивъ: — „Хиба се не позоръ, не соромъ? Чоловѣка присудили на смерть, а вони гайсають, радѣють!“

— „Татусю, але Копчинській ..“

— „Злочинець бувъ? хочешь ты сказати,“ — сердито перебивъ фѣ Галкинъ: — „знаю? але щожъ зъ того? се дѣло суда, а мы знаємо, що вѣнь чоловѣкъ бувъ, нашъ братъ. Смерть висить надъ нимъ; роззявила свою прожерливу пельку, щобъ проковтнути чоловѣка, молодого парѣбка, а мы радѣємо, танцюємо.. тѣфу!“

— „Сего не можна сказати, щобъ публика радѣла,“ — заговорила Наталя: — „Публика збралась собѣ повеселитися, просто незвертаючи нѣякои уваги на процесъ Копчинського... Ъй и дѣла нема до процесу...“

— „Та, та, та!“ — перебивъ ѣѣ Галкинъ: — „дѣла нема, — тымъ то и я кажу, що „ѣй дѣла нема“ — бо нема у неї морального вихованя! — будь у нашої публики моральне виховане, вона засоромилась-бы танцювати, дивлячись на шибеницю, на могилу!.. Хиба въ годину чумы, холеры... Є! та що и казати!...“ — Галкинъ на одчай махнувъ рукою и сказавъ:

— „Заспѣвай серденько про „Долю“.“

„Въ поли доля стояла,
Брѣвоньками моргала...“

Полилися срѣбно-аксамитовѣ звуки Наталчиного голосу. Вѣдъ сеи не всидѣвъ вже и Горovenko; у его задрижало пѣдъ жижками, вѣнъ крѣпко стисъ руку Наталѣ и промовивъ: — „дякую.“

Наталѣ здалося, що въ очахъ Горovenka мигтѣли слезы. Въ сю годину вѣнъ забувъ, покинула его гнѣтуча его думка, що Галкинъ пѣдкуплений шпѣгунъ.

— „Коли не втомилась, такъ третю,“ — промовивъ Галкинъ до дочки. Наталка проспѣвала ще кѣлька украинськихъ и великоруськихъ пѣсень. Галкинъ обнявъ ѣѣ, поцѣловавъ въ чоло-

въ обидѣ руки и обернувшись до Горовенка подавъ ему руку и сказавъ: „добра нѣчь! пойдѣ спати; а вы на мене не вважайте, коли охота е — спѣвайте собѣ хочѣ до свѣту, менѣ байдуже! я засну,“ — повернувся и вышновѣ.

Юрко и Наталя однаково чули потребу говорити и не знали, зѣ чого почать розмову. Наталя взяла кѣлька акордѣвъ и спытала у Горовенка: — „слухатимете, чи нѣ, якѣ спѣватиму?“

— „Слухать я радѣ, та боюсь, що мы не дамо спати татусеви.“

— „Якѣ разѣ! вы гадаете, що вѣнѣ справдѣ спатиме? и не думайте! защепне за собою дверѣ и прійметься плакати.“

— „Плакати?“ — переспросивѣ Горовенко.

— „Еге! плакати; и проплаче усю нѣчь, гадаючи собѣ, що его нѣхто не бачить и не чуе.. а я разѣ пѣдстерегла..“

— „Та чогожѣ вѣнѣ плаче?“ — дивовався Горовенко.

— „Господѣ его знае. Спытати не можна. Менѣ спершу здавалося, що у его е яке тяжке лихо, зѣ котрымѣ вѣнѣ ховається вѣдѣ людей.. думала за ненею вбивається..“

— „Ваша няня давно вмерла?“

— „Я ей не зазнаю.. Далѣй стала я примѣчати, що вѣнѣ плаче разѣ-у-разѣ пѣсля моихѣ пѣсенѣ, тымѣ то я дуже — дуже рѣдко спѣваю.. Сказать бы, що вѣ его такѣ вже розбу-

дуражені нервы — такъ тожь нѣ зъ чого...
Можна-бъ гадати, що въ его сердце таке вже
чуле, такъ тожь наврядъ.“

Отъ добрый случай, — подумавъ собѣ Го-
ровенко — распытати высвѣдати у неї, що за
чоловѣкъ ей батько, и промовивъ:

— „Менѣ здається, що у вашого татуса до-
бре и чуле сердце.“

— „Може, тѣлько я не розумѣю, чи може
бути добре сердце у деспота!“

— „Що вы кажете? у деспота! чоловѣкъ,
що плаче вѣдъ такихъ пѣсень, що вшивається
пѣснею про волю.. не може бути деспотомъ.“

— „Не судѣть такъ! вы его ще не знаете...
а я.. я вынесла на собѣ его деспотизмъ. Я ось
тѣлько другій рѣкъ выбилась на волю, куды
хочу туды иду, що хочу те роблю, а то було
безъ спросу, нѣ куды.. Самъ сидить отутъ у
запертѣ и мене держитъ; нѣ мы нѣ въ кого,
нѣ въ насъ нѣхто. Тай теперъ ще чого менѣ
стоитъ выѣхати чи въ театръ, чи въ концертъ,
чи такъ куды!..“

— „А менѣ здавалось такій вѣнъ розу-
мный..“

— „Розумный, освѣченный, се правда... та
що зъ того? начитавсь вѣнъ отсеи фѣльсофѣй
и всѣхъ людей мѣряе на свою мѣрку; абы що
въ кого хочъ трохи не по его, вже вѣнъ и вѣд-
вернется и осудить.“

— „Зъ кимъ-же вѣнъ у Глуповѣ прияте-
люе?“

— „А нѣ зъ кимъ...“

— „Я думавъ зъ Пухномъ...“

— „Що вы! щобъ вѣнъ зъ поліціантомъ
приятеливавъ!... Та вѣнъ Пухна не то що зне-
важає, а просто не переносить!“

Гмъ! подумавъ Горovenко, добре коли-бъ
такъ справдѣ; але чи не пѣдвозишь и ты вѣз-
ка? Одначе у его наче що важке впало зъ сер-
ця; ему вѣдъ чогось полегшало, вѣнъ взявъ
дзигликъ и сѣвъ рядомъ зъ Наталкою бѣля ро-
яля. Наталка перебирала по клявишамъ своими
маленькими бѣлыми пучками.

— „Може въ двоухъ заспѣваемъ,“ — сказала
Наталя и стрельнула своимъ поглядомъ Гору-
венкови въ очи.

— „Давно вже я не спѣвавъ, бѣльшь пѣвъ
року... здається и голосъ спавъ . Але выбирайте
яку. Вона перекинула ноты и положила передъ
Горovenкомъ дуеть: „Скажи ты мнѣ: любилъ
же ты?“

Дуеть не выходивъ до ладу.

— „Треба навчитися.“ — сказала Наталка,
— „вы отуть невѣрно берете,“ — вона нагну-
лась до нотъ такъ близько, що волосе еи тор-
кнулось объ Горovenкову щеку.

— „Часъ спати,“ — сказавъ Горovenко,
скочивши зъ свого мѣста; вѣнъ почувъ, що я-
кась нѣбы електрична сила пробѣгла по ему.

— „Спати вже хочете?“ — спытала его Наталка, дивлячись ему пильно въ очи. Горovenко почувъ на собѣ той поглядъ, почувъ, що той поглядъ приковавъ его до мѣста, де вонъ стоявъ.

— „Нѣ, я не хочу ще спати.., я боюсь що вы втомились...“

— „Я?... я справдѣ.. ну добра-нѣчь“ — Вона подала ему руку и сѣла зновъ до рояля; вона чула якусь нову потребу бути одною, лишитися безъ людей; на самотѣ погадати.

А Горovenко прійшовши до дому — лѣгъ въ постѣль, не роздягавшись; пѣдложивъ руки пѣдъ голову и пролежавъ до свѣта, не гасячи свѣтла...

III.

За увесь той часъ, що Горovenко проживъ у Ломаковѣ, богато дечого перемѣнилось у Глуповѣ; выросли нові будѣвлѣ, замостились головні улицѣ каменемъ; явилось земство, нові суды, нова дума, котра завела лѣхтарѣ; на базарѣ стали змѣтати смѣте, позасыпали калюжѣ; одно тѣлько лишилось безъ жадной перемѣны — пащякуваня, карты — якъ було 50 лѣтъ назадъ — такі вони и доси. И нѣчого не ма дивного, що и гутѣрка про приѣздъ у Глуповѣ Горovenчишиного сына широкою хвилею ходила по мѣсту. Задля Глуповцѣвъ — Горovenко

ставъ чимсь такимъ, про що мусѣли розмовляти трохи чи не въ кожному глуцѣвському домѣ Цѣкавѣсть Глуцѣвцѣвъ була и такъ дуже велика, а тутъ дратувало ще и те, що рѣдко хто зъ Глуцѣвцѣвъ знавъ Горovenка въ очи... одинъ присягавъ, що Горovenко бѣлявый, кучерявый, а другій „своими очима бачивъ“, що вѣнъ чорнявый довговолосый, а всѣ въ одинъ голосъ жалковали, „що у такой славной матери, та выйшовъ отакій сынъ! и въ кого вѣнъ вдався?“

— „Самъ въ себе... нѣ въ кого,“ — говорила вчительша Христя Пащенчиха: — „се все зъ великого розуму; якъ-бы бувъ послухавъ свою матѣрь, та зъ корпусу пѣйшовъ въ гвардію, доси-бъ якій чоловѣкъ бувъ! може-бъ до генерала дѣйшовъ; а то не слухавъ, пѣйшовъ вѣй на перекѣръ, отъ и Богъ покаравъ.“

— „Извѣстно,“ — вѣдповѣвъ вѣй пѣпъ, вчитель закону Божого: — „чти отця твоего и матѣрь твою и благо ти будетъ.“

— „Що вѣнъ теперъ?“ — говорила Пащенчиха: — „тѣлько що не сибѣрный.“

— „Нехай ще дякуе Бога, що на тому окошилося,“ — вѣдповѣдавъ пѣпъ; — „его, кажуть стояло прямо въ Сибѣрь, та вже попечитель змилосердився, вступився за его; такъ и помилювали.“

Великимъ пытаньемъ для глуцѣвскои интелігенціѣ було те: якъ вѣй стати зъ Горovenкомъ?

— „Я зъ его матѣрю,“ — говорила стара предводителева мати: — „душа въ душу жила, въ неи вчилась и дочка моя. Певно, що вѣнъ буде такій звичайный, що заверне до насъ; якъ же намъ, чи приймати его, чи нѣ? Я прийму.“

— „Не пораджу сего вамъ мамо,“ — одвѣтувавъ ѣй сынъ, — „самі знаєте: его покарали за політику.“

— „Знаю, та и те собѣ думаю: що менѣ до вашої політики! я стара людина.“

— „Такъ, а все такя опасливо, щобы про насъ чого не подумали. Воно звѣстно и не пустити его до себе — якось незвичайно буде..“

— „То-то и є.“

— „Краще всего треба поспытати у исправника, якъ вѣнъ порадить..“

— „И се добре, тѣлько не вѣдкладуй; бо я знаю, що Горовенко першь усѣхъ до насъ заверне.“

Вѣнъ ишовъ радитись не зъ разу до исправника: се якось соромно було, а пѣйшовъ спершу до свого кума директора прогімназіѣ Андрія Гомоновича.

— „У мене и въ самого се мулить въ головѣ,“ — вѣдповѣвъ ему Гомоновичъ; „вы-жь знаєте, що моя жѣнка вчилась у Горовенчихи. Не инакъ, що Горовенко завитає до насъ.. Ну жѣницѣ и нѣчого, а менѣ якось нѣяково знаємитись зъ такимъ чоловѣкомъ.. Я-жь стою на вартѣ — коло дѣтей, я директоръ, а тутъ спѣ-

знався зь політичеськимъ. Пухно заразъ донесе... кинуть изъ службы, а я чоловікъ убогій, живу тѣлько службою; зовѣмъ не те, що вы... Вы чоловікъ незалежнй, вамъ можна.

— „Якъ разъ! подивляться вони менѣ въ зубы!... такъ запроторять що и..

— „А ходѣмъ до Пухна, що вѣнъ порадить.“

Пухно вѣмѣхався и говоривъ:

— „Воля ваша панове, якъ знаете; се не мое дѣло... Я мушу тѣлько пильнувати, щобъ Горovenко не розповсюжувавъ соціалізму, та не втѣкъ зъ Глупова.“

Одначе даремне Глуповцѣ сподѣвались. минувъ тыждень и другій, Горovenко нѣ до кого зъ нихъ и очей непоказувавъ.

— „Се вѣнъ соромиться,“ — говорила Пациенчиха, — „тымъ и не иде до насъ. Чуднй вѣнъ, чоґожъ тутъ соромиться, вѣнъ нѣчого не вкравъ, се всѣ мы знаемо.“

— „Се правда!.. та воно и лучше, що вѣнъ не приходить, спокѣйнѣй для насъ...“

— „Цѣкавѣсть драговала Глуповцѣвъ: ихъ кортѣло „хочь-бы однимъ окомъ“ побачити Горovenка, хочь бы одно слово почути его.

— „Я зъ роду зъ вѣку не бачила соціалістѣвъ,“ — говорила почтмейстерша головисѣ.

— „Якѣ то вони зъ себе? чи такѣ, якъ и всѣ люде?“

— „Кажуть — такі патлаті, нечосы, веречковаті, а якъ заговорять, такъ наче въ бочку,“ — вѣдѣла головиха.

— „Цѣкаво-бъ, цѣкаво побачити єго..“

— „Що и казати, але де єго побачити? я двѣчи вже умысне ради єго була въ соборѣ, думала тамъ єго побачу; нѣ! не бувъ.. вони всѣ, кажуть, въ Бога не вѣрують и въ церкву не ходять.“

— „До Галкина треба поѣхать.“

— „Була, цѣлый вечѣръ просидѣла; такъ не вийшовъ же зъ своєї хаты; такій грубий, не отеса; дама приѣхала, а вѣнъ и не вийшовъ.“

— „Такі вони и всѣ... А щожъ Галкѣвна каже про єго?“

— „Вона хвалить єго..“

Минувъ ще тыждень, чи два.. Горovenка нѣхто не дожидався до себе. Почали Глупѣвцѣ вчащати до Галкина, щобъ подивитися на соціяліста; а соціялістѣ мовъ на зло имъ не выходивъ зъ своєї хаты. И бѣднѣй Наталцѣ не було спокою: хто тѣлько стрѣчався зъ нею, коженъ роспытувався про Горovenка. Въ кѣнець обридло Наталцѣ се роспытуване и вона стала менше ѣздити въ гостѣ, Глупѣвцѣ принялись тодѣ за нею точити язики.

— „Бачъ якъ стала домосѣдна,“ — говорили про нею: — „то було нѣколи дома не сидити, не вѣдобешся вѣдъ нею и въ день и въ

ночи, а теперъ и колачемъ еи не выманишь зъ дому.“

— „Соціялість причарувавъ ЇѢ до себе,“ — вѣдповѣдала Пухниха: — „вони усѣ чарѣвники, зробить и ЇѢ соціялісткою.“

— „А вжежъ проверне...“

— „Не знаю, чи проверне вѣнъ ЇѢ до соціялістѣвъ, чи нѣ,“ — говорила голова невістка, жѣнка земського лѣкаря, — „а чула, що вона его до себе провернула вже.“

— „Знайшла добро!... засланецъ, голодра-нець, вѣ батьки ЇѢ годиться.“

— „Щожъ, коли кращого нѣкого нема.. Тай сама то вона не велика цяця! Слава Тобѣ Господи! за трийцять певно вже перехилило.. Шкода вже перебирати...“

— „Та вона и не перебирала, бо нѣкимъ було перебирати...“

— „Отъ-же скажу вамъ, невелика корысть и зъ такого чоловѣка! по мѣму якъ за Горовенка, такъ краще дѣвовати.“

— „Якъ для кого... для неи може и буде корысть.. замѣжемъ не то що дѣвкою, все таки своя воля“

Вѣдъ дочки Глупѣвцѣ добирались до батька и перебирали его по усѣмъ сугавамъ.

— „Глядѣть лишень и самъ Галкинъ чи не до соціялістѣвъ верне, вже не даромъ зъ нимъ знюхався Горовенко.“

— „Де тамъ знюхався! кажутъ вони по тыждню одинъ до другого и не говорятъ “

— „Не диво, не диво!“ — говоривъ голова:
— „Галкинъ самъ... о!..“

— „Що: о?“ — пытали у головы.

— „А те, що бачте вѣнь або лае усѣхъ, або звѣремъ дивиться.. Усѣ въ его ледачѣ люде, одинъ вѣнь свѣтлый та божій..“

— „И до всего ему дѣло в, и все у его не такъ, якъ слѣдъ.. и все погано.. усѣ злодѣѣ.. одинъ вѣнь честный..“

— „Гмъ! честный,“ — промовлявъ нѣбы нехотя голова: — „честный.. а чимъ вѣнь живе?“

— „Ну, се звѣстно чимъ... пенсію.“

— „Велика тамъ пенсія! 200 карб.“

— „На двоохъ стане..“

— „Якъ разъ! подивѣться вы, якъ вѣнь живе! якѣ вина пѣе, якъ дочка одягається... аксаміты.. шовки, золото.. се-бъ то все на ту злиденну пенсію!“ — роздратовувавъ голова.

— „Значить хабарѣвъ налупивъ на службѣ.“

— „Я про се не чувъ;“ — вѣдповѣдавъ голова; — „говорять, що вѣнь служивъ становымъ, а тутъ трудно безъ хабарѣвъ.. Чувъ, що въ его грошей велика сила.“

— „Та вже-жъ коли такъ розкошуе, такъ видно, що в грошѣ; тымъ то вѣнь усѣми и гордуе.“

— „Та отъ и догордовався, що дочка сидитъ невѣстою Христовою.. нѣхто и не бере...“

— „Горовенко вѣзьме .. чижь не пора буде?“ — пускавъ крѣзь зубы свою нѣбы то иронію голова.

Пересудамъ кѣнца не було. Треба таки и те сказати, що Галкинъ заливъ Глупѣвцямъ зашкуру сала и не даромъ вони говорили, що „Галкинъ безъ мыла голить.“ Вѣнь не вельми то придержувавъ свѣй языкъ и шутками — шутками, та такъ рѣзавъ правду вѣ очи, що Глупѣвцѣ вельми не долюблювали его

— „Чи вы зѣ роду такій правдивый чоловікъ?“ — спытавъ его якомь протопѣць.

— „Не скажу про те, якимъ я бувъ якъ родився, а зѣ тыхъ поръ якъ зазнаю себе, такъ все однаковимъ, тѣлько що поки служивъ, такъ мусѣвъ мовчати, якъ и всѣ рабы...“

— „Тото бачте! . отъ же и вважайте на те, що вы живете помѣжь людьми, а не мѣжь анголами. Люде усюды люде и треба згожуватись зѣ ихъ слабостями .. Не все-жь те переймати, що по водѣ бѣжитъ,“ — напучувавъ протопѣць.

— „А чомъ же не можна сказать слабому чоловікови, що вѣнь слабый и вказати, на що вѣнь слабуе?“

— „Коли пытають — такъ и кажѣть, а коли васъ нѣхто не просить лѣчити, такъ не шійтесъ у лѣкарѣ.“

— „На свѣтѣ прямимъ шляхомъ нѣ до чого

не прийдешь,“ — вставлявъ своє слово банкиръ-лібераль.

— „А манôвцями якъ разъ у банкъ прийдешь до самой кассы,“ — рѣзнувъ Галкинъ — Банкиръ замовкъ, але зъ того часу ставъ самымъ злымъ ворогомъ Галкина.

Галкинъ наибольшъ не переносивъ проповѣди про компромісы. По его думцѣ велика частина людского зла и нещастя лежала въ компромісахъ. Выгадуючи компромісы люде дальшь и дальшь вôдходили вôдъ моральныхъ идеалôвъ, безъ котрыхъ, по думцѣ Галкина, не можлива нѣяка політична свобода. „На що злодѣямъ політична воля? въ пôтьмахъ безъ свѣтла краще смѣлѣй красти.“ Вôнъ стоявъ на тôмъ, що у сучаснôй громадѣ бôльша потреба чується въ моральнôмъ вихованю: „Маємо мы політичнѣ идеалы, а моральныхъ не ма и безъ нихъ на вѣки будемо рабами.“

Не любили Глупо̀вцѣ Галкина, не любивъ и вôнъ ихъ и не дуже вчашавъ до ихъ въ гостѣ.

— „Чогожь вы тутъ живете?“ — пытали у его.

— „Треба-жь десь жити! Менѣ зо сѣмдесять, обридло таборовати по циганськи, треба десь осѣтись.. Я и сѣвъ у Глуповѣ; бо тутъ жити дешево.. Коли-бъ у мене була бôльша пенсія, певно, що не въ Глуповѣ бъ я живъ“

Зъ усѣхъ Глупо̀вцѣвъ, котрѣ перебували за сей часъ у Галкина, тôлько двомъ поталанило такъ, що коли вони сидѣли у Галкина,

такъ Горовенко не збѣгъ у свою хату, а сидѣвъ зъ ними; и потѣмъ коженъ разъ выходивъ, коли вони приѣздили. То були — мировой судья Василь Лиштва и вчитель зъ прогимназіѣ Лука Ганусенко. Двѣ причины було, котрѣ притягували до Ганусенка Горовенкову цѣкавѣсть: разъ самый видъ вчителя; а вдруге Горовенкови здавалось, що Ганусенко закоханный въ Наталку. До тогожь Ганусенко выдававъ зъ себе Украинѣля, поэта, идеалиста. Чудный бувъ Ганусенко зъ виду: маленького росту, худощавый, юркій, неначе вѣюнъ, на головѣ риже рѣдке кучеряве волосе, маленькі, голубі вытрещковаті очи; нѣсъ наче хто картоплину прилѣпивъ. Уся его постать здавалась дѣтською наче недоробленою; наче у еи чогось не доставало; наче розвѣй его тѣла чогось злякався, та и застивъ, залякъ и дальше не пѣйшовъ. Дивлячись на Ганусенка не можна було повѣрити, що ему минуло вже трийцять лѣтъ, такимъ вѣнъ здавався молодымъ наче недолѣткомъ.

— „Вѣнъ у насъ останний зъ естетикѣвъ и идеалистѣвъ,“ — смѣявся надъ нимъ Лиштва.

— „А що-жь! я не ховаюсь зъ симъ, я гордю тымъ, що я естетикъ, идеалистъ, и кажу вамъ, що коли-бъ въ насъ було бѣльше естетикѣвъ и идеалистѣвъ, то-бъ наше украинське питане го — го! якъ бы въ гору пѣшло! а то що въ насъ є? нѣчогѣсенько нема: науки нема...“

— „За те вченихъ богато,“ — пѣдавъ Галкинъ, але Ганусенко не зрозумѣвъ сеи ироніи и говоривъ :

— „Поезія нема, письменство наше усе въ торбочку влѣзе...“

— „За те письменникѣвъ — такъ хочъ греблю выгати стане,“ — зновъ не втерпѣвъ Галкинъ.

— „Де-жь тѣ поеты?“ — горячився Ганусенко.

— „А отъ хочъ-бы той, що творы его вы до мене приносили? якъ его, забувъ вже. та вы знаете его : чимъ же справдѣ не поеть вѣнъ? я и доси памятую его „стихи“.

„На гребли стукѣтъ говѣркій,
 Десть стогѣнъ чути пугачѣвъ,
 На стежцѣ таємный парубокъ прудкій
 У думлахъ думливыхъ про жите собаче,
 Захищае спѣвочу струну.“

Горовенко и Лиштва покотились зъ реготу, а Галкинъ и не всмѣхнувся; вѣнъ говоривъ : „Чимъ-же се не поезія!! хочъ куды! Та у вашого поета е ще краще: забувъ тѣлько я у его отѣ „стихи“, що починаються такъ: „Розпережись, спусти очкуръ Иване“.

Ганусенко почервонѣвъ зъ досады и промовивъ : „Вы все смѣтеться! отакъ у насъ усе! не ма того, щобъ пѣддержати чоловѣка, щобъ

дать ему способність розвернути свої крыла; мы глузуемо зъ его.“

— „Не зъ его; Богъ зъ нимъ! а зъ его „поезіѣ“, — вѣдповѣвъ Галкинъ.

— „Яка-бъ не була поезія, а вѣ треба шанувати, бо вона даръ небесъ...“

— „Хочь-бы и про очкуръ? ну вже выбачте Лука Петровичъ... нехай хто хоче шануе таку „поезію“, а я грѣшний чоловікъ не зъ тыхъ, щобъ слухати ерунду про очкуръ.“

— „Такъ у насъ и вся громада: абы чоловікъ ставъ пѣдниматися — заразъ штовхнемо его въ грязюку... Нѣ, не вѣдъ теперѣшнихъ людей сподѣватися розвою нашого письменства, нашої штуки, нашої науки,“ — жалкувавъ Ганусенко. — „Наші сучасні поколѣня — не мають иншихъ интересѣвъ, крѣмъ буржуазныхъ... у буржуазіѣ — які идеалы крѣмъ грошей.“

Галкинъ пѣдскочивъ.

— „Про яку вы, добродѣю, говорите буржуазію, про нашу, чи захѣдной Европы?“

— „Все одно: вона всюды однимъ мирѣмъ мазана...“

Горовенко всмѣхнувся, але приневоливъ себе мовчати, а Галкинъ вѣдповѣвъ:

— „Трохи воно не такъ; буржуазія въ Европѣ мае свою исторію, за нею е заслуги; тамъ буржуазія — зросла яко оборонитель, вызволитель соціальныхъ правъ, а въ насъ..“

— „И въ насъ и тамъ,“ — перебивъ его Ганусенко, — „капиталість — все одно — егоість, и годъ.“

— „Тривайте : егоість — вѣнъ усюды ; але въ Европѣ капиталість чоловѣкъ освѣченый, вѣнъ грабуе, але вѣнъ и вартуе яке ни есть мизерне право чоловѣка, права громадського житья, безі котрого въ Европѣ люде-бъ не зъумѣли и дня прожити и безъ котрого тѣлько мы однѣ умѣемо жити ; бо выбачте, спѣваемо, або про очкурѣ, або не про людське а „собаче“ жите.“

— „По моему,“ — вмѣшався Лиштва, — „чудно говорити про буржуазію въ Россіѣ, де вона у насъ?“

— „Нѣ вона є и въ насъ,“ — горячився Ганусенко, — „але де ви интересы?“

— „Видима рѣчь де,“ — вѣдповѣвъ Галкинъ, — „де бѣльшь бариша и наживы. Инакъ воно и не може бути. Нашъ буржуа у своѣй семѣ страшный деспотъ, а въ громадѣ, въ соціальному житю, — безсловесный, безотвѣтный невольникъ, рабъ.“

— „Тымъ то и треба его розворушувати..“ — перебивъ Ганусенко.

— „Поезією про очкуръ?“

Ганусенко розсердився. Наталка се примѣтила и перевела розмову на иншій рѣчи. Горovenko пильно слѣдивъ за Наталкою: ему цѣ-

каво стало довѣдатись, якъ вона дивиться на Ганусенка? чи вона тежъ кохае его якъ и вѣнъ фѣ?

IV.

Наступили рѣздвянї свята. Глупѣвцѣ перебували у Галкина, поздоровляючи его; звичайно и вѣнъ вѣддававъ поздоровленя Пѣйшли вечерѣ Наталка нѣ до кого не хотѣла вѣздити.

— „Чомъ се ты, дою, нѣ до кого?“ — пытавъ фѣ батько.

— „Нездужається менѣ,“ — вѣдповѣдала вона. Старый бѣльшь не розпытувавъ его досвѣдний поглядъ зрозумѣвъ, яка примха принадле дочку до дому и радѣвъ, що вона освѣлась дома. И коли хто приходивъ до ихъ въ гостѣ, Наталка вытала ввѣжливо, але якось степенно, холодно; не такъ якъ колись. Зъ Ганусенкомъ же перекинеться словомъ, двома и замовкне. Музыка, пѣснѣ и книжки стали ей щоденною потребою. Особливо подобалось фѣ, коли не було нѣкого чужого и вони сидѣли собѣ въ трохъ и розмовляли. Вона вже не цуралась серіозной розмовы зъ батькомъ; а навпаки сама силковалась заводити зъ нимъ и Горовенкомъ розмовы бѣльшь и бѣльшь серіознї. Глупѣвъ и Глупѣвцѣ якось потроху никли передъ нею; неначе вони тонули, зникали повагомъ и фѣ не то що не жалко ихъ було, а навѣть цѣлкомъ

байдуже. Вона почула якесь нове, доси не вѣдоме їй житє, и воно здалось їй кращимъ, нїжъ те, що минуло.

А Горovenко мучився. „Приказъ“ не приходивъ; „мабуть черезъ те, що не знайдуть вѣрного случая; бо по почтѣ звѣстно не можна“. Пробувавъ вѣнъ зновъ не одинъ разъ братися за роботу своєї исторїї, але работа падала зъ рукъ, не давалася ему; думки якось не слухали, не корилися ему; котрыхъ ему не треба, тї натовпомъ лѣзли вѣ голову, а котрї треба — тї нейдуть наче замерзли. Посидить вѣнъ посидить надъ своїми матерїялами, погризе перо, кине его и встане зъ тымъ, зъ чимъ сѣвъ. Походить по хатѣ, зложить вѣ шухлядку матерїялы и пѣйде розмовляти зъ Наталкою. „Се все вѣдъ того, що я кинувся вѣ воду, не спытавши броду, думавъ вѣнъ; не треба було менѣ селитися у Галкина; не можна писати, коли знаєшь, що за стѣною у тебе соглядатай сидить. . Коли-бъ швидше вылѣзти зъ вѣдсѣль... вѣдъ Галкина. . отъ абы прїйшли грошѣ зъ редакції, заразъ переберусь.“ — Горovenко ще зъ Ломакова пѣславъ вѣ одинъ столичный вѣстникъ, велику статїю про економїчний сучасный станъ Украины и єї народу, и сподѣвався одержать вѣдъ редакції добрї грошѣ. Одначе нѣ грошей нѣ вѣдповѣди не приходило.

— „Може завтра чи не буде,“ — думавъ Горovenко: приходило и проходило завтра такъ

само, якъ и вчора! Такъ само вѣнъ встававъ, сѣдавъ за роботу, нѣчого не писавъ, або написавши учора аркушь, сегодня перечитувавъ его и рвавъ або паливъ; а въ вечерѣ ишовъ слухати пѣсенѣ и музику Наталки. Вертався въ свою хату, присѣдавъ до столу, думки сновали въ такому хаосѣ, що вѣнъ не мѣгъ робити: „Нѣ,“ — говоривъ вѣнъ самъ собѣ, — „годѣ! треба залишити сю роботу до кращого часу; а то тѣлько себе мучу; пора постигнути, що надъ науковою историчною роботою можна працювати тѣлько зъ спокѣйнымъ духомъ, а коли чоловікъ зазирнувъ въ безодню житя, та напився зъ той криницѣ гѣркои труты, якъ я, такого стражданя, тодѣ можна працювати хіба надъ публіцистикою, але не надъ исторією. Коли клекотить въ душѣ пѣмста до ворога, тодѣ не можна судити и писати про его безъ пристрасти, не можна тодѣ говорити спокѣйно, обьективно, держачись одной непохибнои истини..“

Ставъ Горовенко примѣчати, що въ его серци ворухиться нове чувство, — що вѣнъ любить Наталку. Се ще бѣльшь пѣддало ему неспокою и тревоги. — „Тѣкати, тѣкати треба зъ Глупова, такъ хочъ вѣдъ Галкина, зъ сего дворища, щобъ я еи не бачивъ, щобъ не чувъ еи голосу! не дамъ, не дамъ я розвितись сему чувству; треба вырвати его зразу, зъ корнемъ! — Нѣчого вѣдкладувати, напишу до Копача, до Харченка, нехай позичать менѣ грошѣ и якъ

тільки пришлють -- заразъ вѣдсѣль выберуся.. а поки що, годѣ по вечерамъ ходити до Наталки, годѣ слухати еи пѣснѣ, годѣ розмовляти зъ нею.. коли що — збрешу, що не здужаю. Тогожь вечера вѣнѣ взявся писати листъ до Копача: написавъ, вложивъ въ пакетъ: „завтра вѣднесу въ поліцію,“ подумавъ вѣнѣ... „А чимъ же ты вѣддаси?“ наче хто спытавъ его. „Справдѣ чимъ я вѣддамъ?.. Книжки нехай попродають мой.. редакція пришле грошѣ.. Е! коли-бъ тѣлько вырваться зъ Глупова... а якъ будь — та зароблю.. А не то!..“ Думка его зъупинилась: на дверяхъ стояла мати! вѣнѣ глянувъ — и вперше злякався еи; вѣнѣ злякався рѣднои матери.. Бачить вѣнѣ, що вона прійшла до столу, взяла листъ его до Копача, выняла зъ пакету, прочитала, зновъ положила, промовила: „не треба сего,“ и зникла. Кѣлька хвилинь Горovenko стоявъ мовъ вкопаний, нѣ живой, нѣ мертвый; дивлячись на дверѣ у слѣдъ матери. Далѣй поглядъ его упавъ на стѣлъ, на листъ до Копача; вѣнѣ захопивъ листъ, „вона не хоче сего,“ промовивъ вѣнѣ голосно и запаливъ на свѣцѣ листъ

На другій день вѣнѣ рѣшивъ не виходити у вечерѣ зъ своєї хаты, лѣгъ и ставъ читати книжку.

„Менѣ однаково, чи буду
Я жить въ Украинѣ, чи нѣ.“

Почувся зъ за стѣны Наталчинъ голосъ. Книжка выпала у Горовенка зъ рукъ: вѣнь духъ затаѣвъ слушаючи сю пѣсню... Пѣсня лилась... зиркъ, на вчорашному мѣстѣ зновъ стоить мати... зновъ прійшла до лѣжка, взяла его за руку; вѣнь чуе ей мертву холодну руку..

— „Не треба сего,“ — промовила мати и стала повагомъ виходити. Горовенко дивився у слѣдъ ей и чудне вѣнь бачивъ! уся хата: стѣны, стеля, долѣвки були оббитѣ блакитною матерією; замѣсто свѣчки стояла квѣтка-тульпанъ зъ червоною серцевиною въ серединѣ; зъ серцевини виходивъ туманъ и повагомъ застелявъ усю хату; туманъ такъ згустився, що блакитнѣ стѣны стали чорными.. Свѣтло потухло.. Горовенко закрывъ очи и почувъ, що голова у его крутиться, наче що давить на тѣмѣ.. ему стало нудно Вѣнь схопився... свѣчка горѣла.. Вѣнь взявъ фѣ и швидше вѣйшовъ въ залу.

— „Що зъ вами?“ — спытала Наталка, глянувши на его бѣле якъ крейда лице, на его истомленный поглядъ. — „Вы недужѣ?“

— „Голова трохи болить..“

— „Поноухайте отсего етиру,“ — сказавъ Галкинъ, подаючи ему пляшечку.

Галкинъ незабавомъ пѣйшовъ спати. Наталка лишилась у двохъ зъ Горовенкомъ; вѣнь сидѣвъ и мовчавъ.

— „Та вы нездужаєте справдѣ,“ — сказала вона: — „пѡйшли-бѣ спочити ..“

— „Хиба я вамъ наскучивъ?“ — спытавъ вѡнъ.

Наталя тѡлько глянула на ёго и нѣчого не вѡдповѣла, а потѡмъ помовчавши сказала: „чого вы сегодня такій журливый?“

— „Самъ не знаю ..“

— „Чи не закохались у кого въ Глуповѣ?“
Горовенко всмѣхнувся.

— „А нуте, давайте сповѣдатись; може повеселѣйшае,“ — сказала Наталя.

— „Нѣ въ чому! у мене грѣхѡвъ не ма.“

— „Та я не про грѣхи. Давайте розкажемо свое житє

— „Менѣ и розказувати нѣчого; вы все знаете.“

— „Нѣ, не все, цѣкава-бѣ знати, чи вы любили кого?“ — спытала вона дивлячись ёму въ очи пильно, але лукаво.“

— „Що вамъ про се сказати? Я любивъ свою матѣрь такъ, що въ моему серци не було бѡльшь нѣ для кого мѣста. Моя любовь до неи була така глибока, така мѡцна, що выганяла зъ серця коли часомъ и западало туды кохане до другого кого..“

— „А таки западало?“

— „Доводилось..“

— „Ну — отъ про се и розкажѣть.“

— Та се давна и смѣшна рѣчь. Лѣтъ десять, коли не бѣльшь назадъ, се въ Ломаковѣ було, зустрѣвъ я дѣвчину; дочку одного старого вчителя; здалось менѣ, що вона якъ разъ пѣдходить до мого идеалу... Ну и завелись у насъ любощѣ.. отсею, знаете, малодою, дурною любовю, що тѣлько разъ такъ и люблять; слѣпо хочь може и блаженно. Любились мы зъ пѣвроку. Здавалось помремо — коли не побере-мось; ажъ ось прийшли въ Ломаковѣ гусары. Тыждень — другій, моя любя и одружилась зъ гусариномъ; та ще наче на глумъ упростила мене дружбовати..

— „И вы пѣшли?“

— „Пѣшовъ. Мучився, трохи не плакавъ на вѣнчаню.. и жалъ и досада брала.. Щожъ вы думаете? черезъ день — наче я ей зроду и не знавъ, де те и кохане дѣлось.. ажъ самому смѣшно стало. Зъ тыхъ поръ мое сердце належало цѣлкомъ однѣй матери... Наче въ ему повна чаша була налита любовю, до самого верху, такъ що вже тамъ нѣ одна крапля не помѣстилась-бы.

Наталя мовчала, тѣлько дивилась на Горовенка; але по ей погляду видко було, що въ головѣ у ней ходить якась глибока думка. Далѣй вона спытала:

— „Когожь вы обвиновачуете за то, що ваша любя промѣняла васъ на гусарина?“

— „Нѣкого, нѣ ей, нѣ себе; або усѣхъ. Лю-

бовь, по моему, то стежка, котра повинна вести людей до щастя. Яке-жь у насъ, у рабѣвъ може бути щасте? Мы ще не навчились поважати чоловѣка; шанувати его волю, его бажане бути щасливимъ? Отъ и розбирайте хто тутъ виненъ?

Ну теперъ за вами черга, розкажуть про себе.

— „Наскучить вамъ слухати...“

— „Се вже мое дѣло... Умовились — треба слово додержати“.

— „Матери свои я не зазнаю, почала Наталя. Себе зазнаю зъ девяти лѣтъ. Татусь мѣй бувъ судовикомъ: не знаю, чому ему не таланила служба; лѣтъ дваццять сидѣвъ вѣнъ все на одному мѣстѣ; давали ему хресты, чины, ажъ поты, поки не дали такого чину, зъ якимъ мусѣвъ вѣнъ залишити службу. Зѣ мною нѣколи ему за службою було видатися; доглядала мене до 12 лѣтъ проста нянька, проста селяночка. Росла я безъ товариства, и до 10 лѣтъ не вмѣла и слова инакъ промовити, якъ по украиньски. На 10 лѣтъ мене стали вчить; ходивъ вчитель и сей инакъ не говоривъ нѣ зѣ мною нѣ зъ татусемъ, якъ по украиньски. Черезъ 2 роки батько взявъ до мене бону, нѣмкиню и вѣддавъ въ гѣмназію. Походила може зъ рѣкъ, чи що; татусь вѣйшовъ въ одставку, пенсію ему дали таку, що зъ нею можна жити тѣлько въ такому мѣстѣ, якъ Глуховѣ... Отъ мы и переѣхали

сюды... Тутъ ще рѣкъ походила я до прогімназіѣ .. на тѣмъ и скѣнчилась моя освѣта — що бѣльшь знаю, такъ або зъ книжокъ, або вѣдъ татуся.

— „А хто-жь васъ музицѣ вчивъ?

— „Почала нѣмкиня, а отутъ у Глуповѣ брали вчителя: два роки ходивъ, а потѣмъ сказавъ, що я вже краще его знаю грати, кинувъ... я сама потѣмъ доучувалась. Отъ и все... самі бачите, якъ живемо: абы день до вечора. Тягтись намъ за богатирами глупѣвськими нѣ зъ чого. Про запасъ татусь нѣчогодѣсенько не назбиравъ: чи не вмѣвъ, чи не хотѣвъ, чи нѣ зъ чого було, про се не знаю; знаю, що плату за службу вѣнъ бравъ невелику, и зъ неї богацько гативъ на книжки .. Не знаю, чимъ-бы спогадати менѣ свою першу молодѣсть!... Татусь мене любить, тѣлько якось по своєму; нѣколи я не чула вѣдъ его лихого слова, не бачила докѣрливого погляду; хочъ часто бачила его сердитого, суворого... Ђму не подобалось, що я часто не сидѣла дома, гостевала... але-жь — судѣть самі — що менѣ було робити? Сидишь було дома, нудишься... Кѣлы-бъ не книжки, нудьга загрызла-бъ мене; може-бъ завела кудысь далеко... вѣ таке мѣсто, що цуръ его и казати .. Книжки спасли мене але-жь книжки не живіи люде! И вѣдъ книжокъ не легко менѣ було: книжки будили вѣ душѣ боротьбу; пѣднимали бажане иншого житя; вони забирали усѣ мой силы; усѣ мой гадки,

мрѣѣ. Начитаешся, нагадаешся: почнешь наче очуновати и чуешь нѣбы ты въ чаду; чуешь — жадобу, потребу щастя и любви; потребу, котрой нема силы вдовольнити, котра мучить тебе. Любити, любити, и щобъ тебе любили — отъ яку основу житя выносила я зъ книжокъ. Любовь вела влялася всюды, що я читала; любовь ставилася — (такъ я розумѣла тодѣ) яко самый найвысшій законъ, котрымъ жили люде — того житя, якимъ я вшивалася зъ книжокъ. Але хита те жите було моимъ житемъ? нѣ, у томъ житю не було моеи частки, я не жила тымъ житемъ, я тѣлько мрѣла имъ. Ся думка сердила мене, драговала, доводила часомъ до злости. Часомъ менѣ задрѣло навѣтъ на татуся: люблю я его щиро, а все таки задрѣла. Задрѣсть шептала менѣ: „вѣнъ живъ, вѣнъ любивъ, вѣнъ знавъ радощѣ, а въ мене нѣчо гѣсенъко! округ мене пустыня, въ котрой менѣ тѣсно, душно; отъ-отъ задушусь, мовъ у теплѣ и я бѣгла зъ дому у Глупѣвъ, гостевала у Глупѣвцѣвъ. Зъ кожнымъ рокомъ бѣльшь и бѣльшь давила мене, гнѣтила отся пустыня, часомъ здавалось, що я замерзла, одеревѣла, вмерла и сама дивилася на свой похороны. Тяжке жите було... а далѣй ще погѣршало. Минуло менѣ 22 роки... нѣхто мене не сватавъ. Менѣ дурной здалося тодѣ, що за се на мене татусь косо дивиться, дивлячись якъ я марнѣю, якъ улѣтае его надѣя добути зятя. Менѣ здалось, що я повинна выйти

замѣжь Але замѣжь коли ити, такъ ити кохачуци, я хотѣла кохати, я бажала, щобъ и мене кохали. Я не хочу, не хотѣла вмерти не спознавши любви; а замужество безъ щирои глибокои любви, по моему смерть. — Хто-жь винень, що я доси нѣкого не полюбила? пытала я саму-себе Сама я; бо нѣ до кого ще и доси, нѣ разу не обернулась я зъ ласкою, зъ нѣжнымъ дѣвоцькимъ привѣтомъ .

Зъ кимъ доводилось стрѣчатись, показалось менѣ, що я держала себе гордо, холодно; нѣбы бѣля мене були не такі-жь живі люде, якъ я сама, а якісь, не то деревянї, куклы; не то хочъ и люде, та безъ душѣ, безъ серця, не такі якихъ я бачила въ книжкахъ .. Отъ не гордуй я, гадалось менѣ, може-бъ и мене покохали доси... Може-бъ... Але тутъ уставало друге пытанє: чи є въ мене, хочъ що небудь таке, за що-бъ можна мене полюбити? Не молода вже я справдѣ, зъ „дѣвочихъ“ лѣтъ выросла, але-жь хиба мои лѣта вже такі старі, що не можна и любити мене? Сама я добре зваю, що я не красавиця, (Горовенко поглядѣвъ на ѣѣ и довго не зводивъ очей зъ неи) але-жь знаю и те, що я не машкара яка... А що до душѣ, до серця — сама зновъ знаю, що вони не злі. Освѣта моя не велика, правда, та за для Глупова и еи вволи буде... Отъ и вдарилась я шукати жениха... И дивне диво! Якъ я не неволила себе, до нѣкого зъ Глуповцѣвъ не желало мое сердце! А лѣта

минали... Щожъ вы думаете, торѣкъ вподобався менѣ такій чоловѣкъ, що теперъ ажъ бридко згадати... Я закохалась!.. вгадайте въ кого?

— „Трудно... та я тутъ нѣкого и не знаю“.

— „Нѣ, вы его знаете..“

— „Чи вже-жь таки въ Ганусенка?“

— „Вгадали..“

— „А вѣнъ?“ спытавъ Горovenко якимсь зляканымъ поглядомъ.

— „Вѣнъ... вѣнъ посватався... я одмовила“

— „Чудно“, промовивъ Горovenко и въ очахъ его блиснувъ промѣнь веселости.

— „Нѣ, не чудно; бо я тѣлько одинъ день кохала его такъ, що въ той день вѣнъ бувъ для мене и Богомъ и батькомъ, усѣмъ на свѣтѣ... Я тодѣ не знала, чи вѣнъ кохае мене чи нѣ.. На другій день я почала розбирати Ганусенка.. на третій.. Та що и казати... Ставъ вѣнъ менѣ смѣшнымъ .. Тымъ и скѣнчилось наше кохане..“

— „Давно вѣнъ сватавъ васъ?“

— „Нѣ, не що давно. Вы вже були у Глуповѣ“.

Горovenко глянувъ въ вѣкно: „Еге! вже свѣтъ на дворѣ.. забалакались мы..“

— „И не счулись коли нѣчь минула“.

Вони розбѣшлись и кожний думавъ свою думку.

— „Отъ кого я люблю, такъ люблю!“ думала Наталя. „Яка-бъ я була щаслива, колы-бъ

вѣнъ мене полюбивъ... Отъ се той чоловѣкъ, про якихъ я читала..." и вона заснула повна мрѣвъ, повна надѣвъ...

„Пропацій я чоловѣкъ, думавъ Горovenко! що я дѣятиму? выбрати чувство, заказати серцю не любити, нема сили.. тягне до неї.. чувство боре розумъ... а втѣкти вѣдъ неї — куды? У Глупоѣвъ — даремна рѣчь... вернусь.. колы-бъ куды далеко, далеко.. такъ зъ чимъ же? Але и такъ не можна жити? До чого воно дѣйде? самъ себе мучитиму, тѣлько.. що колы-бъ вона мене кохала, такъ де! нѣчого и сподѣватись на се.. Та хиба менѣ теперъ можна про любощѣ дбати? Хиба се моя задача?... Нѣ! нѣ! Я повиненъ крѣпитися. Мушу боротися... нехай серце горить, перегорить, попелѣе; чувство не вѣчне; розумъ переживе его... Трудна рѣчь таке бороте; але-жь и я не парубокъ... волосе посивѣло“.

V.

Скоро якось послѣ святъ приѣхавъ до Галкина Лиштва обѣдати и посмаковати настоянки. Пѣслѣ чарки другої, вѣнъ розказавъ, що бачився сегоднѣ зъ исправникомъ и чувъ вѣдъ его, що прїйшла якась нова бумага про Горovenка. У Наталѣ серце то тѣохкало, то завмирало.

— „Може ослобонили?“ сказавъ Галкинъ.

— „Де тамъ! може чи не дальшь куды засылають“, вѣдповѣвъ Горovenко.

Наталя поблѣдла.

„Може ще и прибѣжить сегодня“, сказавъ Галкинъ.

— „Нѣ, я читавъ: каже завтра а то и послѣ завтра“.

— „Коли такъ, такъ мусить бути пусте щось“, промовивъ Галкинъ.

— „А я думаю навпаки“, озвався Горовенко: „певно, що дальше кудысь зашлють; тымъ вѣнь и не иде до мене заразъ, щобъ спершу усе приготувити а тодѣ, приѣде, скаже. сѣдайте, конѣ вамъ готовѣ, и годѣ...“

— „Сего не може бути!“ вырвалось зъ Наталчиныхъ грудей, мимо еи волѣ.

Лиштва глянувъ на ѣѣ, а Галкинъ зрозумѣвъ, вѣдъ чого у его дочки вырвалися тѣ слова.

— „Цить“, промовивъ вѣнь, „но такъ: нѣчого вгадувати, а ось пообѣдавши мы зъ Василемъ Федоровичемъ, поѣдемо у Глупѣвъ, вѣнь пѣдведе мене до исправника, я въ его усе роспытаю. Таитья вѣнь не стане“.

Стемиѣло. Горовенко сидѣвъ въ своѣй хатѣ, перебиравъ „на всякій случай“ папери въ шухлядцѣ и думавъ: „булобъ не гѣрше, колы-бъ куды мене вѣдсѣль заслали, хочъ-бы въ якій тамъ Челябинскъ, або що. Разомъ бы вѣдрѣзавъ усе... Коли треба буде, все одно и въ Челябинску, якъ и въ Глуповѣ не вдержать мене... абы тѣлько приказъ, абы звелѣли ити... а переѣздъ теперечки зъ Глупова вѣдорвавъ-бы мене

вѣдъ Наталки, вже що-бъ тамъ не було, а легше, швидче загоїться рана, коли я що дня не буду розверезувати єи. Рипнули дверѣ, вѣйшла Наталка. Горovenко пѣйшовъ до неї на встрѣчу: вѣнъ здивовався, сего нѣколи не було, що-бъ вона заходила до єго вѣ кѣмнату.

— „Выбачте“, промовила вона: „може я помѣшала вамъ?“

— „Нѣ, нѣ... нѣчого... я нѣчого не робивъ...“

— „Я на годиночку. Менѣ треба щось сказати вамъ... я маю до васъ велике и важне дѣло“.

Горovenко не знавъ, що и подумати и спытавъ: „дѣло? до мене?“

— „До васъ..“ вѣдповѣла вона, дивлячись на долѣвку... „у мене просьба є до васъ... чи вы не вѣдмовите, чого проситиму?“ Вона глянула єму вѣ очи.. „Не вѣдмовите, кажѣть?“

— „Чого вона може просити у мене?“ дивувався Горovenко.

— „Коли вѣдъ мене залежить, такъ не вѣдмовлю“.

— „Вѣдъ васъ, цѣлкомъ вѣдъ васъ.. тѣлько вѣдъ васъ, бѣльшь нѣ вѣдъ кого.. такъ не вѣдмовите?“ вѣ довгому поглядѣ єи видно було и проханє, и бажанє и надѣю и страхъ и молитву.

— „Кажѣть що? що вѣдъ мене — я усе, усе зроблю, абы вѣ моѣй силѣ було“.

— „Я мушу просити... я не можу не просити васъ...“ Слова якось не ишли у неї зѣ

усть... груди еи высоко по́днимались; наче вона выдавлювала зъ нихъ слова... „Вы може здивуетесь, чого я попрошу... але я не можу, инакъ... мене душитъ... отуть...“ вона вказала на сердце... голосъ еи дрижавъ, лице поблѣдло.

— „Що зъ нею?“ подумавъ Горovenко и промовивъ: „Вы тревожені чимсь? сядьте отуть, заспоко́йтесь, роскажѣть менѣ спокóйно... Я клянуся зробити задля васъ усе... усе... що скажете...“

Наталка заридала... „Боже! чого - жь вы плачете?“ говоривъ Юрко; „заспоко́йтесь... не плачте“.

— „Е!...“ промовила вона махнувши хусточкою... „що буде, те буде... справдѣ сѣ слезы не въ пору..., де вони взялися?..“ Вона швидше, якось нервово вытерла слезы, оборудовала сама собою и взявши Горovenка за руку, сказала: „нѣколи и не треба говорити вамъ передмовы... коли вамъ чудно покажется те, що я скажу — вы тóлько не смѣйтесь... не ображайте мене...“ Горovenко хотѣвъ щось говорити, „тривайте, цитьте, не перебивайте, а то я нѣколи не скажу... менѣ трудно застановлюватись... швидше треба все сказати... коли васъ зашлють куды зъ Глупова — чи вы згодитесь, щобъ я за вами ѣхала туды...“

— „Вы? за мною? Наталю? чого?“

— „Я, я... за вами... хочь на край свѣта...“

чого?.. чого?... Господы! та того.. того, що безъ васъ менѣ не жити, ... того, що я васъ люблю..“

Розумъ потухъ у Горovenка... въ очахъ у его потемнѣло...

— „Що-жь... кажѣть? згодитесь?..“

— „Наталю! Наталю! чи вы подумали про се?“

— „Що-жь тутъ думати, Юрасю? я твоя, твоя! безъ тебе я не можу жити..“

Вона кинулась до его на шию и крѣпко обвила ѣѣ своими руками.

— „Я твоя тѣломъ и душею чи на вѣкъ, чи на годину, чи тѣлько на отсю одну хвилину“.

Горovenко нѣчого не бачивъ, нѣчого не чувъ, вѣнъ тѣлько впився устами въ Наталчинѣ уста и заплющивши очи, цѣловавъ ѣѣ. Вѣнъ чувъ якесь нове жите; вѣнъ впавъ у те небесне раюване, коли увесь свѣтъ зъ его людьми, неправдою, болотомъ, самосиламъ и утисками счезае, провалюється въ якусь безодню; а надъ усѣмъ организмомъ чоловѣка орудуе мягке, тихе чувство задовольненя, раюваня и чоловѣкъ увесь вѣддається сему новому чувству и боиться, щобъ воно не скѣнчилось... Жалко ему розлучитися зъ симъ роюванемъ,.. инодѣ такъ жалко буває намъ прокинутись пѣсля сну, въ котрому мы пережили яснѣ, чудовнѣ години!.. Горovenко забувъ увесь свѣтъ, вѣнъ живъ тѣлько сѣю годиною; вѣнъ забувъ, чи не знавъ, що такѣ години купуються дорогою цѣною: за одну таку годину доводиться переживати довгѣ

роки негоды, роки журливѣ а тяжкѣ. Вѣнъ тихо, щильно водивъ свѣй горячѣй поглядъ на рожевому лицу Наталѣ, наче хотѣвъ завчити, добре запримѣтити кожную чертку сего лица, коженъ выразъ его — коженъ промѣнь, сяева еи очей. Наче вѣнъ боявся, що такого лица вѣнъ нѣколи вдруге не бачитиме и силковався на вѣки залишити въ свѣй памяти милый, дорогѣй образъ сего лица, якимъ воно е теперъ въ отсю святу, неземну годину неземного житя.. И Наталя дивилась на его и вѣнъ вѣй здавався якимсь другимъ, не тымъ звычайнымъ, а кращымъ. Обидвое вони дивились не червонѣючи, не соромлячись: щось незвычайне, мѣцне обгорнуло ихъ; наче вони вперше зустрѣлись и коженъ держався крѣпко одинъ за другого, боячись, щобъ ся „перша“ стрѣча не сталася останнею. Вони зрозумѣли, чули якъ ихъ душѣ переливалися одна въ другу... Имъ здавалось, що вони — не вони, що янголы зъ неба; що се не Горовенко и Галкѣвна зрушають вечѣрну тишу, кѣмнаты своїми поцѣлунками, а що се пѣсня янголѣвъ, небесна музыка, а вони вѣ слухають, не наслухаються.

Минуло кѣлька годинъ такого раюваня.. Въ вѣкно дивився мѣсяць, зорѣ... Наталка глянула на ихъ и перша заговорила:

— ,Юрасю! вони дивились на насъ... вони нашѣ свѣдки.. вони розмовляють про насъ..“

На дворѣ заскрипѣли сани. Наталя прожо-

гомъ выскочила на рундукъ, поѣбѣгла до саней и не даючи Галкину вылѣзти зъ нихъ, пытала :

— „А що, татусю! що? засылають его?“

— „Нѣ, нѣ... добрѣ вѣсти“.

— „Освобонили?“

— „Де тамъ! вѣдъ губернатора прийшли якѣсь грошѣ Горовенкови, отъ и усе..“

— „Слава тобѣ Господи! и я жъ вамъ татусю скажу добрѣ вѣсти: я люблю Юрася, вѣнъ мене любить... мы любимось и поберемось..“

Вона швидко поцѣловала батька въ сиву бороду и стрѣлою понеслася до Горовенка, вона вже не чула, якъ Галкинъ вѣдповѣвъ у слѣдъ ѣй

— „Я се давно доною бачу и знаю що вы любитесь“

Наталя вѣбѣгла въ комнату Горовенка, взяла лице его въ обидвѣ руки, поцѣловала и швидко проговорила :

— „Нѣкуды тебе не засылають, Юрасю! грошѣ тобѣ якѣсь прийшли... Я сказала татови усе... що мы любимось, чуешь?“ вона зновъ поцѣловала его и выбѣгла зъ хаты. Вона въ сю годину походила на малу дитину, котрѣй подаровано нову играшку.

— „Татусю, татусю! швидче роздягайтесь, та идѣть сюды“ и Наталя потягла за руку Галкина до Горовенка.

— „Ну, кажѣть теперь, чи подобається вамъ такій зять? подобається?“

— „Кращого и не сподѣвався..“

— „Такъ благословѣть же насъ“.

Галкинъ глянувъ на ней и на Горовенка. Останный стоявъ наче вкопанный и мовчавъ.

— „Чого-жь ты Юрасю мовчишь?“ говорила Наталя...

— „Щасте не дае говорити“, збрехавъ Горовенко: справдѣ его душила думка, що вѣнь ще гѣрше затыгъ петлю. Галкинъ розповѣвъ ему, що исправникъ одержавъ вѣдъ губернатора 350 карб., котрѣ прийшли въ Ломакѣвъ зъ редакціѣ, а зъ Ломакова переслали ихъ до Н. губернатора, сей же переславъ до Глупѣвського исправника, щобы вѣддавъ ихъ Горовенкови. „Що-жь отъ я теперъ натворивъ, думавъ Горовенко: теперъ грошѣ в, теперъ-бы можна перебраться вѣдъ Галкина на другу квартиру, та втихомирячись трошки, взятъся-бъ за роботу, а я якъ разъ въ сю годину взявъ тай пришивъ себе...гвоздкомъ прибивъ до отсега мѣста! Якъ-же теперъ? хйба взявши грошѣ, та ноги на плечѣ зъ Глупова? але куды? за чимъ? тай якъ-же не спытавшись тамъ? але я вѣддавъ имъ усе-го себе, сказавъ, що що вони не звелѣли-бъ, куды-бъ не пѣслали, а я завсѣгды готовъ... а тутъ вони кинуться до мене, а мене въ Глуповѣ нема... але-жь хйба не можна звѣстити ихъ де я.. въ Глуповѣ у ихъ дѣла нема.. А въ друге ухо хтось ему шептавъ: а Наталя? якъ-же зъ нею? на що-жь ты цѣловавъ вѣв?.. хйба то-бѣ не жалко ей покинуть? хйба честно буде

такъ? хѣба не пѣдло буде втекти не сказавши ѣй нѣ слова? Вона просила тебе взяти ѣѣ зѣ собою на край свѣта, въ засланѣ; вона ради тебе готова була обрести себе на тяжке жите десь на пѣвночи, въ неволи, и не якъ дружина вѣнчана, а якъ полюбовниця. Вона вѣддавала себе на наругу людямъ, на глумъ, на смѣхъ; вона для тебе жертвовала усѣмт, усѣмъ на свѣтѣ; вона саму себе вѣддала тобѣ; и поѣхавши зѣ тобою твоєю полюбовницею — выставила-бѣ на глумъ и на смѣховище сву голову свого батька!... а ты?! погадай про се.

Горовенко стисъ обома руками свою голову.

— „Благословѣть-же насъ тату?“ говорила Наталя. Горовенко притисъ до себе старого Галкина и не мѣгъ нѣ слова промовити Галкинѣ зложивъ на хрестъ руки и перехрестивъ ними дочку и Горовенка.

— „Чи будете-жѣ вы щасливѣ? — спытавъ Галкинѣ.

— „Коли беремось, такъ сподѣваемось на щастѣ...“ вѣдповѣла Наталя.

— „Добре коли такъ.. дай Боже, дай Боже вамъ щастя.. Але-жѣ, коли крый Боже, постигне васъ яке нещастѣ, не виноватьте мене...“

— „Нѣ, нѣ не во вѣкъ, татусю“, вѣдповѣла Наталя впиваючись въ старе чоло. „Коли-жѣ мы звѣнчаемось?“ спытала вона.

— „Про мене, хочъ заразъ, хочъ завтра, хочъ

нѣколи; не всѣ-жь тѣ вѣнчаються, що вѣрненько кохаються“, вѣдповѣвъ Галкинъ.

— „А ты Юрасю! якъ?“ допытувалася Наталка? переходячи вѣдъ батька до его: вона уся теперь була одні нервы, одно чувство.

— „Якъ ты, такъ и я“, вѣдповѣвъ Юрко, и самъ собѣ подумавъ: чи не помылявся я часомъ гадаючи, що Галкинъ шпѣгунъ? чи можежь такій шпѣгуномъ бути чоловѣкъ, котрый має такий поглядъ на вѣнчане? чудный для мене чоловѣкъ отсей Галкинъ.. нѣ якъ не розкушу я его“.

Лишившись у двохъ зъ Горовенкомъ, Галкинъ помовчавъ кѣлька хвилинь, а потѣмъ обѣзвався до его: „Юрій Александровичъ! вы спати ще нехочете?“

— „Нѣ!... я не засну...“

— „Такъ ось послушайте мене, що я вамъ роскажу. Берете вы Наталку.. берете тымъ, що любите.. тымъ, що вона васъ любить, а чи знаете, чію вы дочку берете?...“

— „Якъ чію? вашу...“

— „Мою, то мою.. та не знаете, хто я такій?“

Горовенко ще бѣльшь здивувався.

— „Думаете, що я Галкинъ, якійсь тамъ судовикъ... а може що и гѣршь думали? Такъ?“

— „Такъ“ — вѣдповѣвъ тихо Горовенко не зводячи зъ его очей.

— „Отъ-же нѣ, я не Галкинъ! а хто я такій — сего навѣтъ и Наталка не знае, сего я нѣкому не казавъ, се моя велика тайна!... не

хочу я нести їх зь собою въ могилу, але не хочу и благовѣстити їх на увесь свѣтъ .. Якъ велика ся тайна судѣть зь того, що я рѣднѣй дочкѣ не говоривъ про неї, нѣкому въ свѣтѣ не говоривъ, а вамъ скажу... тѣлько вамъ; бо васъ вважаю яко чоловѣка честного... яко товариша по долѣ, по засланию.“ — Горovenko увесь обернувся въ слухъ, въ увагу. — „Слухайте-жь: Я родомъ зь Киѣвщины, зь канѣвського повѣту, сынъ украинського попа-уніята, я не Олександръ Галкинъ, а Романъ Натальскій! Я студентъ виленського університету, лѣкаръ колись бувъ, докторъ медицины..“

Горovenko слухавъ и ухамъ своимъ не вѣривъ, тѣлько гадавъ — „а я думавъ... що я думавъ про его... якъ я ображавъ его .. колы-бъ вѣнъ знавъ про те..“

— „Я бувъ молодымъ парубкомъ, якъ почалось польське повстанє... я пѣшовъ у польську армію лѣкаремъ; я хотѣвъ служити не шляхецькѣй Польци, а тымъ нещастнымъ мученикамъ раненымъ за волю... мене тягла туды невѣдступна сила... пѣдъ дощемъ куль я перевязувавъ раны, носивъ раненыхъ... Штурмовали Прагу. Я забувъ про штурмъ, я тѣлько пильновавъ надъ ранеными и такъ запильновався, одрѣзуючи у одного солдата руку, що не чувся, коли той штурмъ скѣнчився.. я бантовавъ руку, якъ почувъ, що мене мовъ довбнею хватило щось по головѣ.. я впавъ... кѣлька хви-

линь я пролежавъ безъ чувства. Тѣлько що пѣдвѣвся, дивлюсь — коло мене стоить Донецъ, та якъ утне мене вдруге нагайкою по головѣ, я повалився якъ снѣпъ!.. Що було далѣй и доси незнаю... Очунявъ я — дивлюсь — я въ тюрмѣ... Насъ тутъ валялося на бруднѣй долѣвцѣ чоловікъ пятьдесять. Мене судили и засудили на пятнайцять лѣтъ у каторгу.. повезли.. Въ Персіѣ я занедужавъ, мене положили въ больницу.. лѣкаремъ бувъ тамъ тогдѣ Полякъ Кіяковскій.. Тутъ я вмеръ.. Розумѣете: Романъ Натальскій вмеръ.. его поховали.. Я ставъ канцелярськимъ судовикомъ, одставнымъ урядникомъ Олександромъ Захаровичомъ Галкиномъ...

Горовенко схвативъ руку его, горячо поцѣловавъ и промовивъ :

— „Простѣтъ менѣ, простѣтъ!.. я думавъ... бридко вымовити...“

— „Що исправникъ пѣдсогласивъ мене назирати надъ вами?“ — перебивъ его Галкинъ.

— „Еге,“ — тихо вѣдповѣвъ Горовенко.

— „Се нѣчого — слухайте далѣй. Въ Персіѣ добрїі люде вырядили мене, я подався въ Петербургъ; тутъ помогли менѣ вступити на службу въ канцелярію міністра внутреннихъ дѣлъ. Петербурське болото стало обзыватьсь на мовму здоровю, я перепросився на службу въ Херсонъ, потѣмъ перевели мене въ Ригу вѣдсѣля въ Харкѣвъ. Тутъ зустрѣвся я зъ одною

Нѣмкинею, сподобалась вона менѣ; мы побрались... Богъ намъ давъ дочку.. На споминъ своєї настоящей фамілії я нарѣкъ ѣѣ Наталею.. Останне все вы знаете, Наталя, певно розказувала вамъ... У Глуповѣ я осѣвся тымъ, що тутъ не дорого жити и вельми сподобався менѣ вашъ хуторъ: я такого мѣста довго шукавъ, щобъ у тишѣ зъ природою дожити вѣку... Теперъ вы розумѣете все.. розумѣете и мою прихильнѣсть до васъ... та такъ бы я обернувся и до всякого засланця.. Отъ вамъ моя сповѣдь: сховайте ѣѣ на саму глубину душѣ.. Сеи сповѣди нѣхто, нѣхто не чувъ вѣдъ мене кромѣ васъ и нѣхто не вчує бѣльше... Теперъ же ще отъ що. Я добре розумѣю жаданя и задачѣ вашѣ... Не думайте, що нѣщо сучасне мене не интересує, гляньте.. се до васъ... се ще вчора я одержавъ, та не знавъ, зъ якого боку краще пѣдступити до васъ," — Галкинъ подавъ Горovenкови листокъ: се бувъ давно сподѣванный „приказъ“. Въ „приказѣ“ стояло, щобъ Горovenко сидѣвъ у Глуповѣ и ждавъ чоловѣка, котрый привезе ему роботу..

Новѣ чувства, новѣ думки обхопили Горovenка — „Та чи не во снѣ се все я бачу?“ — думавъ вѣнъ.

— „Бачте якій я шпѣгунъ,“ — сказавъ смѣючись Галкинъ: — „бачте, що мы одного поля ягоди; тѣлько, що зъ мене така вже ягода, якъ гнила рѣпа... та здається вѣ мои лѣта зъ

мене не можна бѣльше нічого и вымагати!.. якъ умѣю, такъ и сѣю.' — Помовчавши Галкинъ зновъ заговоривъ: — „Я правду сказавъ Наталцѣ, що кращого якъ вы — я собѣ зятя не бажаю... дай Боже, щобъ вона зробила васъ щасливимъ... тѣлько про одно мабудь не добре вы погадали: чи не звяжете вы собѣ рукъ?“ — Горovenко мовчавъ... — „Але,“ — промовивъ Галкинъ — „Наталка знае, що у людей есть обовязки высшї чувства до женщины. Наталка не скажу я, що патріотка, але не стане вамъ поперекъ дороги.“

Довго ще, довго Горovenко и Натальскій розмовляли мѣжъ собою про минувшину; про сучасне жите и вгадували будущину, судячи по минувшинѣ...

VI.

Черезъ тыждень Горovenко звѣнчався зъ Наталею: весѣле вѣдбулось тихо, безъ бучности, безъ пышности. Горovenко ставъ далеко спокѣйниѣй; дѣставъ зновъ свой паперы, матерїялы, принявся за роботу. Нѣ страхъ за шпѣгуньство Галкина; нѣ сподѣване „приказа“ вже не тревожили его; жѣничина любовь, тихї, розумнї розмовы зъ тестемъ наче бальзамъ спокою вливались въ его сердце... Работа пѣшла, хочъ и не такъ быстро, якъ бы вѣнъ хотѣвъ,

але все таки йшла. Наталка чула себе щасливою.

Тымъ часомъ выбухъ взривъ у зимному двѣрци у Петербурзѣ; за тымъ стрѣляне у міністра Лорисъ-Меликова и повѣшене Млодецького, а въ Киѣвѣ судъ зновъ засудивъ на шибеницю ажъ трохъ; двохъ повѣсили, третого Арсенія Богуславського помиловили. Реакція и паніка царювали скрѣзь по Россіѣ рикошетомъ обѣзвалися и въ сонному Глуповѣ.

Засуджений теперъ на шибеницю поповичъ Арсеній Богуславській вчащавъ колись де декотрыхъ зъ київськихъ Українофилѣвъ: якъ вырѣкъ ему судъ приговоръ на шибеницю, Богуславській впавъ въ ноги жандармамъ, ставъ каятися и присягатися, сказати „усе що вѣнъ знае“. Знавъ вѣнъ мало — просто нѣчого не знавъ, а може и нѣчого було знати. Богуславського посадили писати свою сповѣдь — донсеъ. И почавъ вѣнъ въ свою нечестиву грамотку записувати усякого, кого вважавъ за Українофиля, кого стрѣчавъ въ Українофилѣвъ!... чіе жите згадавъ, те и промовлявъ его гадючій языкъ, те и писала его юдина рука... и написала вона цѣлу сотню именъ и мѣжь ними имя Горovenка... Сего доволъ було, щобъ зъ Киѣва написали у Глупѣвъ до исправника, щобъ потрусили Горovenка

Довелoся Горovenкови вдруге вынести знаему вже колотнечу, знаему наругу чоловѣка и

его домашнього кубла. На сей разъ Горovenковѣ нервы выдержали себе лучше; хочъ трусениця пожерла усѣ его матеріялы, що збиравъ за для своєї исторіѣ Исправнику не було написано, чого вѣнъ мусить шукати, трусячи Горovenка: „отобратъ все, что окажется противозаконнымъ“, стояло у Киѣвському приказѣ. Пухно, чоловікъ зъ університетською освѣтою, не довго ломавъ свою освѣчену голову надъ питаннямъ, що „противозаконне“, а що нѣ? вѣнъ забравъ усѣ Горovenковѣ папери и вѣдославъ у Киѣвъ: — „нехай вже тамъ розбирають,“ — говоривъ вѣнъ, — „а менѣ тутъ нѣколи возитися надъ усякою дурницею, у мене и свого дѣла доволѣ, ось поки,“ — вѣнъ провадивъ пучкою по шиѣ пѣдъ бородою.

— „Дурнѣ мы, дурнѣ зъ тобою,“ — говоривъ Натальськѣй зятевѣ; — „щобъ було усѣ твоѣ папери держати у мене вѣ кабинетѣ.“

— „Хтожь его сподѣвався! на его трусеницю.. а ще бѣльшь, хто-бъ его сподѣвався, що заберуть „яко противозаконне“ выписки и вырѣзки зъ цензурованыхъ книжокъ и часописей, або зъ архивныхъ документѣвъ.“

— „Жаль, великѣй жаль...“

— „Якъ не жаль, кѣлько то лѣтъ я збиравъ, а теперь все пропало. Отъ жите!“

— „Юрасю любый! ты вельми тревожився,“ — заспокоювала его Наталя; — „спочинь, втихомирся.“

— „Легко тобѣ сказати: втихомирся, та не легко менѣ се зробити,“ — вѣдповѣвъ Горovenko: — „якъ его втихомирится? якъ его примирится? якъ его жити? Таке жите выкликуе въ моѣй душѣ не апатию, а ненависть... пѣмсту... слѣпу, може нерозумну; але справедливу. Добре-бѣ помирится, добре-бѣ сѣдати, колы-бѣ я бачивъ, що хочь десь далеко, далеко днѣе, займається на мирный, спокѣйный свѣтъ, а не на бурю... колы-бѣ я бачивъ, що наша „интелигентна“ громада ворухиться, хоче жити своимъ житемъ, а то!. Я-бѣ втихомирився, коли-бѣ я бачивъ, що моѣ вымаганя не сходятся зъ громадськими, що я мушу щось спустити, уступити, и якось пѣдладиться до громадського життя.. Колы-бѣ... колы-бѣ... Гляньте, що дѣється: громада не живе, а тлѣе, гние, наче колода въ багнѣ, у неї нема, вона незаявила нѣякихъ своихъ вымагань... До чого-бы тутъ можна примирится, зъ чимъ примирится, зъ чимъ погодится? чимъ затихомирится?...“

Наталя не знала, що вѣдповѣдати и мовчала: вона бачила, що въ політичныхъ пытанняхъ вона мало ще розумѣе и вслухувалась и вдумувалась въ спѣрки и розмовы чоловѣка зъ батькомъ. — Жите Горovenkѣвъ пѣшло собѣ спокѣйно, тихо; тѣлько у Юрковѣй душѣ не було спокою, але про се вѣнѣ мовчавъ; вѣнѣ не любивъ дѣлитися своимъ лихомъ; одинѣ

тільки батьківській поглядъ старого Галкина догадувався, що дѣється въ душѣ его зятя.

Прійшла весна 1880 року — и розпустився своєю пишною красою Горovenкѡвъ садъ! Природа послѣ довгои, холоднои зими ожила и звала чоловѣка до себе на роботу. Знайшлася работа и Горovenкови: вѡнъ зрадѣвъ; вѡнъ щодня на рѡвнѣ зъ тыжневими наймитами рано встававъ и выходивъ на роботу; копавъ городъ, садивъ, бороновавъ; пѡдчищавъ дерево, вырѣзувавъ сушнякъ, чистивъ дорѡжки, копавъ грядки на квѣтки. Приходивъ снѣдати — вставала его люба Наталя... пѡслѣ снѣданя вона упоравшись по своему хатному дѣлу выходила до его въ садъ и помагала ему коло квѣтокъ; сѣяла ихъ, пересажувала. Старый Натальскій и собѣ не вѡдстававъ вѡдъ дѣтей: тамъ копне заступомъ, тамъ пѡдрѣже суху гилю, тамъ обмаже деревину. . Прійдуть до обѣду:

— „Не той вже я ставъ дѣтки!... Здоровя нема... отъ, отъ — кавкнуну...“

А въ вечерѣ иде у ихъ друга рада: „якъ бы то добре було отуть завести ремѣничу школу! ты-бъ учивъ школярѡвъ наукамъ; Наталя вчила-бъ дѣвчатъ! шити, а я-бъ господарювавъ.. Е! та се мрїя..“

— „Треба попробувати, треба переговорити зъ земцями,“ — вѡдповѣдавъ Юрко.

— „Даремна рѣчь — теперъ и говорити зъ ними про се дѣло... теперъ имъ и безъ того

всюды верзеться соціалізмъ, а у хуторѣ Горovenка — по ихнему у самому гнѣздѣ соціалізму, щобъ завести школу, та ще щобъ ты вчителювавъ!... ба! та вони при одній гадцѣ про се перелякаються!... зъ такими мертвыми людьми нѣчого и говорити. Трѣвай, въ осени выборы, може новыхъ выберуть, не такихъ полыхливыхъ, не такихъ тупоголовыхъ.“

Пройшла весна. Затихли вѣшаня.. Реакція починала нѣбы затихати; въ печати стало инколи прокидатися живе слово

— „Ты-бъ написавъ, Юрасю,“ — радивъ Горovenкови тесь, — „до Лориса листъ; може-бъ вѣнъ вызволивъ тебе зъ пѣдъ надзору.“

— „А що про се тамъ скажуть?“

— „Скажуть, що ты добре зробивъ; бо коли будешъ вѣльный чоловѣкъ, имъ же вѣдъ тебе бѣльшь користи буде.“

— „Справдѣ такъ; треба написати“

Горovenко сѣвъ у вечерѣ ‚сочиняти‘ листъ до міністра: не давалося ему то „сочиненіе“; напише разъ, прочитае, нѣ, негодиться; порве, пише вдруге, зновъ погано; „выходить все наче я чого выпрашаю!“ думавъ Горovenко: такъ не сѣдъ, се якое по лякейськи... просити менѣ нѣчого, нѣ за що.. вони мене двѣчи осоромили; двѣчи зробили менѣ наругу; вкрали здоровье, працю, заграбили мѣсто мое, вбили мою матѣрь и я-жь ще мушу у ихъ просити... Винитися... за що? въ чому я бувъ винный?“ Горovenко

кинувъ перо, розорвавъ третій листъ и сѣвъ
пѣдпершиись въ колѣна обома руками... Черезъ
кѣлька хвилинь ему показалоь, що въ хатѣ
дымно; вѣнь пѣдвѣвъ голову: на стѣнахъ, на
стелѣ, на столѣ, скрѣзь бачивъ вѣнь якѣсь чер-
вонѣ, наче кровавѣ плямы; вѣнь пѣдѣшовъ до
столу, щобъ роздивитися пляму, а бѣля столу
стояла мати.

— „Мамо!“ — тихесенько промовивъ Горовенко: — „се вы?“

Мати мовчала. Вѣнь спытавъ у друге, вѣдповѣди не було; вѣнь ступивъ до неи близшь.. мати зникла. Горовенкови стало холодно; вѣнь швидше потушивъ свѣчку и пѣшовъ въ залу |

— „Написавъ вже?“ — спытала жѣнка.

— „Нѣ, тричи писавъ и тричи рвавъ; нѣякъ не напишу, не зѣумѣю.“

— „Де таки не зѣумѣешь,“ — вѣдповѣла Наталя — „просто не хочешь..“

— „Не хочу, кажешь ты?“ — Горовенка такъ боляче кольнуло въ серце, що вѣнь не всидѣвъ на своему мѣстѣ.. — „Не хочу, я не хочу... ты не подумавши се сказала.“

Натальськѣй дивлячись зъ боку, зрозумѣвъ, якъ отсе слово вразило Горовенка. Бажаючи швидше потушити пожежу, котрой дочка не примѣчала, вѣнь сказавъ:

— „И я розумѣю;! що справдѣ вѣнь не може: чоловѣкъ зроду не писавъ канцелярськихъ

листо́въ. Се особа наука... я на їй зубы при́вѣв.. сяду, такъ сразу напишу... хочете?"

— „Напишѣть татусю! сказавъ Юрко.. Я пѣдпишу, абы знаете, не було того мерзенного лакейства...“

— „Не вчи, знаю‘, зъ симъ словомъ вѣнъ пѣшовъ въ кабинетъ Не минуло и пѣвъ години, якъ Натальскій вернувся зъ готовымъ листомъ до міністра.

— „Слухай Юрасю!“ вѣнъ прочитавъ листъ : „чи годиться, чи нѣ?“

— „Давайте заразъ пѣдпишу“.

— „Требажь переписати“.

Вранцѣ Горovenко вѣднѣсь той листъ до исправника; сей прочитавъ; запечатавъ и вѣдославъ на почту.

— Пѣшли у Горovenка нові сподѣваня.. Наталя спала и бачила тѣлько те, чого їй бажалося. „Отъ ослобонять Юрка; заразъ поѣдемо въ Киѣвъ.. я зроду не була въ Киѣвѣ.. такъ опера є; я зроду не була въ оперѣ... колибъ швидче“.

VII.

На Семена у Глуповѣ становиться ярмарокъ. Въ сию пору Глуповѣ оживає тыжднѣвъ на два, за котрї Глуповцѣ силкуються навеселиться, находится, награться на цѣлый рѣкъ, такъ щобъ стало чимъ споминати ярмарокъ

до другого, до нового. Бóльшь нѣмъ за тыждень до ярмарку, заразъ послѣ першої Пречистой показувались вже першій ознаки, що підходить ярмарковий часъ. Жидки незвычайно вертѣлись помѣсту будуючи на майданѣ ятки и балаганы. Приѣздили бердичевскѣй балагулы намощенї до полудрабкѣвъ ящиками „зъ краснымъ“ товаромъ, переправленнымъ контрабандою зъ Бродѣвъ у Радзивилѣвъ; зъ „самонувѣйшими“ модами, що торѣкъ не спродали паризкѣй модницѣ; поверхъ полудрабкѣвъ балагулы привозили натовпъ жидкѣвъ-факторѣвъ, перекущикѣвъ и всякихъ инчихъ „посредникѣвъ“ и мишуресѣвъ, безъ котрыхъ нѣ якъ не вмѣе нѣ купити, нѣ продати нѣ одинъ украинскѣй панъ; безъ сихъ пїявокъ ще и доси навѣтъ люде освѣченї не вмѣють нѣ збути плодѣвъ своєї працѣ, нѣ розбудити матерїалу для своєї працѣ. А що вже до позички грошей, такъ тутъ и гадати нѣчого! ся рѣчь у насъ зъ роду безъ жида не обходиться. Коли не самъ жидъ дає въ позичку грошѣ, такъ вѣнъ знає въ кого ихъ можна позичити.

Нѣ въ одного народу не має такого гострого понюху на грошѣ, якъ у жидѣвъ.

Темна ажъ чорна будѣвля невеличкого деревяного глупѣвського театру, цѣлый рѣкъ стояла замкнута, забита, була пристановищемъ галокъ и пугачѣвъ; послѣ Пречистой вѣвъ вѣдбивали, вѣдчиняли дверѣ, провѣтрували, щобъ не

воняло цвѣлью и гнилю, а на самого Семена входила въ сей „храмъ“ сама господарка его панѣ Мельцомена въ образѣ глупѣвськихъ охотникѣвъ и охотницъ до театру.

На сей рѣкъ головиха заходилася спорудити на ярмарковий часъ кѣлька спектаклѣвъ зъ охотникѣвъ.

— „Чи пѣйде жъ то теперъ Горовенчиха до нашого гурту?“ — радилася головиха зъ банкировою дочкою.

— „Чомъ же фй не йти? а коли и не схоче и безъ неи обѣдемось“.

— „То-то що нѣ; безъ неи трудно... я выбрала такі пѣсы, де богацько спѣвѣвъ, а хто въ насъ, краще Горовенчихи спѣватиме?“

— „Се правда; та вже-жъ ради еи, щобъ спектаклѣвъ не було!.. сего не можна; краще пѣсы перемѣнити“.

— „Нѣ сего вже не можна: я бачте выбрала такі патріотичнй пѣходячй до нашого часу..“

— „А нуте якй?“

— „Ямщики“, „Матросъ“, „Ворона въ павлиньихъ перьяхъ, знаєте?“

— „Знаю, гарнй; але якъ-же зъ Горовенчихою?“

— „Треба просити“.

Головиха фхала до Горовенчихи. Выпало такъ, що якъ разъ на той часъ нѣ Горовенка,

нѣ Галкина не було дома. Наталя сидѣла одна. Головиха не довго вѣ благала; вона згодилась

— „Юрасю! ты знаешь, що на Семена у насъ ярмарокъ?“ говорила Наталя своему чоловікови, якъ вѣнъ вернувся до дому.

— „Чувъ“.

— „Може чувъ, що и спектаклѣ будуть, гратимуть охотники“.

— „Про се не чувъ“.

— „Ты нѣчого не скажешь, якъ я до ихъ пристану?“

— „Не радивбы я.“

— „А я вже слово дала, приѣздила прохати головиха; нѣяково було вѣдмовити“.

— „Коли слово дала, такъ нащо-жь у мене пытати“, промовивъ Горovenко; вѣ голосѣ его чутно було ноту досады.

— „Завтра у насъ перша репетиція“.

— „Отъ-якъ!“

— „Я гратиму вѣ „Ямщикахъ“.“

— Горovenко скривився и нѣчого не сказавъ.

На репетицію зѣхалось доволѣ людей и мѣжь ними Ганусенко. Горovenко не хотѣвъ бути зѣ гостями и ще до приѣзду ихъ зѣйшовъ вѣ садъ. Репетиція скѣнчилась, гостѣ пѣйшли проходиться вѣ саду.

— „Отъ вы де!“ — промовивъ Ганусенко пѣдходячи до сосны, пѣдъ котрою лежавъ Горovenко“.

— „И тутъ знайшли“, подумавъ Горoven-

ко; швидче вставъ поздоровився зъ гѣстьми и сказавъ: „я умысене пѣшовъ зъ хаты, щобъ не мѣшати; менѣ здається зайвий чоловѣкъ — завжди мѣшає“.

— „Вы нѣколи не можете бути зайвымъ у нашѣй громадѣ,“ — сказала головиха.

— „Вы ще пользу-бъ намъ зробили, порадили-бъ насъ“, — вставивъ свое слово Ганусенко.

— „Яка вже моя рада! я зроду не гравъ на сценѣ“.

— „А якъ гратиме Наталя Олександровна! заговоривъ Ганусенко: просто и сказати не можна яка вона артистка! задивишся на неѣ, хочь не схочешъ“.

Горовенкови не подобалося, що Ганусенко хвалить его жѣнку.

Головиха принялася дяковати Горовенка и Наталю и выхваляти ей гру, ей голосъ. „Усе мѣсто дяковатиме ѣй за тѣ години, що проведуть у театрѣ; та и дѣло добре зробила. Вы знаете, спытала вона у Наталѣ, куды мы повернемо тѣ грошѣ, що зберемо зъ спектаклѣвъ?“

— „Нѣ, я про се и байдуже“.

— „Вѣддамо исправникови, щобъ нанявъ бѣльшь полиціантѣвъ: сихъ що е мало на Глупѣвъ, особливо въ ночи“.

— „Здається можна бѣ пригадати що краще“, — озався Лиштва — „здається у Глуповѣ усе тихо, благополучно и нѣчимъ не вымагаться бѣльшь полиціантѣвъ“.

— „И я такой думки була; такъ отъ-же прійшовъ у думу вѣдъ губернатора приказъ, щобъ непримѣнно завести нѣчну сторожу; а въ думѣ — де тѣ грошѣ ..?“

„Себѣ то новый налогъ треба завести .. такъ отъ мѣй чоловѣкъ радився, радився зъ исправникомъ и придумали на ярмарковый часъ спектаклѣ, три, або чотиры; збиремо тысячу карбованцѣвъ, отъ и десять сторожѣвъ.“

Горовенка вѣдъ сихъ слѣвъ наче хто прискомъ обсыпавъ.

— „Я не знавъ сего,“ вѣдповѣвъ Лиштва, „а коли такъ, такъ выбачте менѣ: я не хочу заробляти на поліцію. Сторожа — дѣло думы; коли вона ѣй треба нехай, вона и наймае на свой грошѣ, а не треба, нехай такъ и вѣдпише губернатору“.

— „Такъ вы и не будете грати? — „спытало Лиштву разомъ кѣлька голосѣвъ“.

— „На поліцію — не буду; на що инче радъ“.

— „Перемѣнити сего вже не можна; себѣ образило исправника ..“

— „Годѣ безъ мене“.

— „Обѣдеться!“ проговорила зъ насмѣшкою головиха и вѣдвернулась вѣдъ Лиштвы“.

Ростѣ розѣхались. Горовенко прійшовъ у хату и сидѣвъ мовчки. Наталя стала вчити свою роль.

— „Якъ душно въ хатѣ, промовивъ Горовенко и пѣйшовъ въ садъ. Въ лице ему пахнуло

свѣжимъ вѣтерцемъ: вѣнь потягъ въ себе свѣ-
 жого пахучого повѣтря. Повновидый мѣсяць
 плывъ по небу и дивився на его зъ чистого
 блакитного неба... нѣгде нѣ хмарыночки! нѣчь
 стояла ясна чудовна. Горовенко глянувъ на
 небо и довго дивився на мѣсяць, на зѣрки и
 на далекій безконечный краезѣръ. И разомъ у
 его по душѣ, по серцю пролетѣли споминки
 той ночи, коли Наталя просила его взяти ѣѣ
 зъ собою. И тодѣ стояла мѣсячна нѣчь! тодѣ
 вѣнь раювавъ! Щось чудне нѣбы вщипнуло его
 за серце. Вѣнь опутивъ голову и повагомъ
 ставъ ходити по саду. Ёго почала грызти думка
 зовсѣмъ нова, якои вѣнь и не выкликавъ, и не
 сподѣвався: ёму тяжко було, що Наталя, пѣшла
 грати, та ще въ „Ямщикахъ“, та ще на користь
 полицѣ. Вѣнь сѣвъ на траву и схопився рукою
 за лѣвый бѣкъ, наче хотѣвъ придержати сер-
 це, щобъ воно такъ не билось, такъ не щимѣло.

А въ хатѣ мѣжь батькомъ и дочкою ишла
 така розмова:

— „Не слѣдъ-бы тобѣ, Наталю! грати; хiba
 ты не бачишь, що Юркови се не подобається;
 я радивъ-бы тобѣ кинути“.

— „Не можна, татусю! коли-бъ тѣлько вы
 знали, якъ менѣ хочеться грати! такъ хочеться,
 що и сказати не можна...“

— „То хочъ-бы въ кращѣй пѣсѣ... хочъ-бы
 не на таке дѣло...“

— „Се ще краще, татусю! особливо теперъ, коли пѣйшовъ до міністра Юркѣвъ листъ“.

„Міністеръ певно запитає про Юрка поліцію; а Пухно, бачучи, що я граю...“

— „Цить! перебивъ їй отець! не выривайся зъ симъ! зрозумѣй, що се хула на твого чоловіка!.. та знаєшь ты, що колы-бъ вѣнь вчувъ твои слова... що бъ вѣнь сказавъ? Послухай доню!“ — заговоривъ вѣнь зновъ ласкаво — „покинь се дѣло, не сердь Юрка“.

— „Татусю! я вблагаю его, вѣнь не сердитиметься.. ось побачите — самъ пѣде въ театръ... я заразъ вблагаю его“.

— „Нѣ вже краще сегодня не нагадуй ему про се дѣло.. Бачу я, що мало ты знаєшь свого чоловіка! стережись, щобъ зъ сего шива не выйшло якого дива...“

На другій день зновъ зѣбралась репетиція но мѣсто Лиштвы головиха привела секретаря думы. Горovenko всю репетицію просидѣвъ у хатѣ не спускаючи очей то зъ жѣнки, то зъ Ганусенка.

— „Юрасю! серденько!“ — говорила Наталя цѣлюючи свого чоловіка: „ты вже не сердишься на мене? нѣ?“

— „За що?“

— „Що я граю! коли хочъ, я покину“.

— „Се буде приневолюване.. я нехочу нѣкого, а тымъ паче тебе, неволити“.

— „Значить ты не сердишься.. а въ театрѣ по́дешь, якъ я гратиму?“

— „Подо́ду, але зъ умовою: не сидѣтиму мѣжъ публикою, а за кулісами“.

— „Добре, добре... хиба менѣ не все одно; де хочь сиди; абы я знала, що се ты тутъ“.

„Отъ дякую; тобѣ за се“. Вона его жарко поцѣлувала, а вѣнъ чогось зѣтхнувъ.

Прійшло Семена: наступивъ ярмарокъ. Въ Глуповѣ тискъ народу! Зъ самого ранку жидки спують зъ одного заѣзного двора у другій, розносячи въ узликахъ на показъ крамарямъ вѣдъ панѣвъ ленъ, пшеницю, вовну. На майданѣ коло коней циганяць задѣпрянскѣй жидки, циганы зъ Волоцины и ремонтеры зъ Московцины: округъ стоить крикъ, гомѣнъ, галась... Глуповскѣй панѣ переходяць зъ одной крамницѣ въ другу, выбираютъ на вечеръ въ театрѣ своимъ донькамъ, кружево, рукавцѣ, стрѣчки.

— „Отся стрѣчка и гарна и добротна и широка, та чи буде къ лицу Галѣ? пытае голосно сама себе якась панѣ“.

— „Буде къ лицу, якъ разъ къ лицу буде“, завѣряе вѣ крамарь, жидокъ зъ Бердичева“.

— „Хиба ты знаешь мою Галю, що завѣряешь такъ?“

— „Ну що-жь що не знаю! на що знати?“ се така стрѣчка, що хочь кому до лица буде... Отъ примѣрте до себе. Жидокъ

приложивъ коробку зъ стрѣчками до грудей панѣ. „Ай вай!“ якъ хороше!... просто — а! якъ-бы вашъ панъ побачивъ, якъ вамъ до лица! ай вай! наче не вы; наче молода панянка“.

Панѣ купує стрѣчку...

У вечерѣ почався спектакль. Горovenко не спускавъ очей зъ жѣнки. Зъ театра головиха позвала до себе вечеряти усѣхъ акторѣвъ и чимало гостей.

— „Наталю!“ — говоривъ Юрко своѣй жѣнцѣ: „ходѣмъ до дому, въ мене голова болить..“

— „Якъ-же таки се можна: головиха такъ просила, а мы не пѣдемъ... вона-жъ розсердиться“.

— „Такъ иди сама“.

— „Де таки се видано, щобъ середъ ночи самѣй ходити... Та и тамъ усѣ люде будутъ якъ люде, я одна, нѣ вдова нѣ дѣвка“.

Горovenко бѣльшь не змагався и пѣйшовъ. На вечерѣ вѣнъ перекинувся кѣлькама словами зъ знаємыми и пильновавъ якъ Ганусенко вився бѣля Наталѣ, наче пчѣла бѣля квѣтки. Горovenко чувъ, що его щось шарпає за серце: може тѣ речи, котрѣ ходили округъ его.

— „Вамъ земство припоручило мосты перемостити? пытавъ голова въ одного земця: якѣ палѣ ставитимете?“

— „Положено дубовѣ“.

— „Положено — звѣстно; але се однѣ выгадки, можна на половину; одну дубову, двѣ

сосновыхъ : а я-бъ додѣливъ вамъ зъ свого лѣсу такой соснины, що всякого дуба перестоить“.

— „Добре! заходьте завтра, помѣркуемо“.
— Горовенко сплюнувъ и перейшовъ у друге мѣсто.

— „Добре я продавъ свою вовну : купцѣвъ ваѣхало сила ; цѣны высокѣ, зъ рукъ рвуть .. въ одинъ куль подивились — а до останнихъ и не доторкнулись!.. а тамъ знаете було всяково : приказчикъ понапихавъ у середину и обнѣжкѣвъ и всячины .. хо, хо, хо!.. усе пѣйшло за перегонъ...“ хвастався одинъ панъ другому.

— „Поталанило вамъ, а отъ менѣ не веде зъ леномъ, бракують усе.. кажуть не пѣдточений.. дешево дають.. Мабуть не продамъ.. Голова радить заложить у банкъ.. вѣнъ же тамъ усему сила.. обѣцяе пѣдъ закладъ дать продажню цѣну.. А тамъ каже — вѣдцураетесь, просрочите.. мы продамо самѣ.“

— „Се добре дѣло“.

— „Не ледаче, абы тѣлько тое . головѣ сюды“, вѣнъ сунувъ руку въ кишеню и додавъ : „куртамъ, звѣстно ; безъ того не можна“.

— „Вашъ могоричь!“ говоривъ въ другому кутку маленькѣй товстенкѣй панокъ высокому, чорнявому, похожому на Поляка своему сусѣдови.

— „За що?“

— „Ще и пытаете! нѣбы не знаете! бачь якѣй святой та божѣй! ставивъ муку помѣшану

зъ вапномъ... сподѣвались усѣ, що за те борошно тобѣ подрѣжуть фалды; а теперъ онъ: вышла тобѣ ще и нагорода! Станислава дали“.

— „Чи чули, панове, чи чули: поймали Гартмана!“

— „Поймали? що-жь ему?“

— „Та ще нѣчого; ще Франція не дав..“

— „Якъ вона смѣе не дати!“ Гартманъ нашъ по́дданий!.. Хиба Французы забули вже, що мы були въ Парижи?“

— „Такихъ собакъ мало вѣшати“.

— „Годѣ вамъ про Гартмана. Ось послушайте, що въ Ломаковѣ дѣється“.

— „А що тамъ таке?“

— „У якогось инжинера машину знайшли“.

— „Се брехня!“ думали, що въ его въ сѣняхъ справдѣ стоить якась машина Рупера, чи Румпеля, — та боялись по́йти до его трусити; думка така: приїдемо, а вѣнь припаль по́дложить, усѣхъ розѣрве... Такъ по́дкупили якихесь злодѣвѣвъ, щобъ викрали той ящикъ у ночи зъ сѣни.. Украли, привезли въ полицію.. Ходять коло ящика, остерѣгаються, не знають якъ розпаковати. — Страшно, щобъ не рвонуло... ну, якось осмѣлились; зѣрвали вѣкко, дивляться, ажъ тамъ... щобъ вы думали?“

— „Динамітъ — та тѣльки не той, що рве, а той що склеює...“

— „Якій се такій?“

— „По́просту — цементъ...“

Усѣ покотились зъ реготу...

— „Кхи, кхи!“ кашльнувъ зъ боку Пухно.

Свѣтомъ вже Горовенки вернулись до дому. Юрко не мѡгъ спати. Вѡнъ довго ходивъ у себе по кѡмнатѣ, потѡмъ пѡйшовъ въ садъ. Черезъ кѡлька годинъ выйшовъ и Галкинъ: вѡнъ нѣчого не розпытувавъ у Юрка про вчерашный спектакль и вечерю у головы: по лицу, по очамъ Горовенка вѡнъ бачивъ, чога стояла ему та вечера. Вони йшли мовчки по дорѡжцѣ. Надъ головами у ихъ пролетѣвъ табунъ дикихъ гусей.

— „Отъ якъ-бы рушниця була“, сказавъ Горовенко

— „А ты стрѣляєшь?“ — спытавъ Галкинъ.

— „Колись я бувъ завзятый охотникъ“.

— „А я сего и не знавъ; чомъ-же ты давно не сказавъ; я-бъ тобѣ роздобувъ заразъ рушницю.. У Лиштвы есть зайва Я пѡшлю до его“.

Тутъ на глупѡвськихъ болотахъ сила дичины.

— „Сегоднѣ зновъ у насъ репетиція?“ спытавъ Горовенко.

— „Здається“.

Горовенко глянувъ въ бѡкъ, щобъ не стрѣчатись зъ поглядомъ Галкина.

— „А вѡдъ Лориса нѣ одвѣту, нѣ привѣту“, сказавъ трохи згода Горовенко.

— „Нема“.

— „Певно що и не буде... и вѡдтѣля нѣчого?“

— „Нѣчого“.

— „Замовкли щось..“

— „Гольдембергъ богато нашкодивъ“.

— „Не втерпѣвъ дїяволѣвъ жидюга“, рѣзко проговоривъ Горovenко.

— „Не то, що не втерпѣвъ, менѣ здається вѣнѣ збожеволѣвъ...“

— „Добре збожеволѣвъ, перебивъ его Горovenко; прочитайте, якъ гладко, якъ лончно вѣнѣ показує“.

— „По тому ще не можна судити... Треба самому чути и бачити чоловѣка... Я инакѣ не розумѣю, що вѣнѣ зъ глузду зеунувся. Здоровый чоловѣкъ на таке-бѣ паскудство не пѣшовъ“.

VIII.

Ще двѣчи Наталя грала въ спектакляхъ и разъ спѣвала въ концертѣ.

Горovenко не перечивъ вже їй нѣ въ чому и мовчки ходивъ зъ нею въ театрѣ. Ёго наче що пригнѣтало. Ярмарокъ снѣнчився и жите въ Глуповѣ пѣшло своєю сонною чергою.

Горovenко ставъ що дня ходити на охоту. Разъ вернувшись у вечерѣ до дому вѣнѣ побачивъ свѣтло у своѣй кѣмнатѣ. Тамъ зъ Галкиномъ сидѣвъ якійсь незнаемый ему чоловѣкъ. Галкинъ заразъ выйшовъ зъ хаты. Цѣлу нѣчь незнаемый просидѣвъ зъ Горovenкомъ и чуть свѣтъ поѣхавъ вѣдъ его.

— „Хто въ тебе бувъ?“ — пытала жѣнка.

— „То старый товаришь мой; вмѣстѣ були въ университетѣ... фде зъ Крыму; лѣчився тамъ усе лѣто; такъ завернувъ до мене“.

— „Хиба вѣнъ знавъ, що ты тутъ?“

— „Хтось зъ ломакѣвськихъ написавъ ему“.

Горовенко взявъ швидче рушницю и поплѣвся въ поле.

— „Ну отъ тобѣ и работа!“ — думавъ вѣнъ идучи шляхомъ: „що-жь се за работа: писати статѣ за для „Народной Воли!“ Та се на одинъ вечеръ работа. — Сиди кажутъ и жди... въ се-му роцѣ вже нѣчого не сподѣвайся. Якъ бачу, такъ мабудь вже менѣ нѣчого сподѣватись нѣ звѣдкѣль. Думавъ покличуть туды, тамъ яке дѣло загадають... ажъ отъ що: сиди, та жди... „ты намъ згодишь ся въ свою пору“. — Коли тота пора буде? Нѣ, не приходится менѣ сидѣти згорнувши руки... теперь... треба щось самому гадати“.

У вечерѣ вѣнъ пѣзно вертався до дому. Вѣнъ вельми втомився, и щобъ швидче прійти пѣйшовъ черезъ садъ. Въ домѣ горѣло вже свѣтло. Горовенко ставъ супротивъ дома, обперся на рушницю и глянувъ въ вѣкно. Наталя ходила по залѣ зъ Ганусенкомъ.

— „Ой!“ скрикнувъ Горовенко, захопивъ рукою за лѣвый бѣкъ и пѣшовъ въ дѣмчѣ.

Наталя сердечно стрѣла его.

— „Ты втомився, Юрасю!“ — сказала вона

цѣлюючи єго, „ляжъ спочинь, поки чай, а може обѣдатимешъ? страва горяча“.

— „Нѣ, я не хочу нѣчого,“ — вѣдповѣвъ вѣнъ, „тѣлько полежу трохи“. Поставивши рушницю въ кутку сѣней, Горovenко пѣйшовъ прямо въ свою хату..

Зайшовши поздоровитись зъ Ганусенкомъ; вѣнъ сѣвъ на лѣжку, пѣдперъ голову долонями и загадався. Черезъ кѣлька хвилинь почала болѣти голова, щось здавило въ горлѣ; на все-го єго спустилась якась невидима сила, але важко тяжка сила, зъ пѣдъ котрои не мѣгъ вѣнъ выслобонитись а котра не давала єму нѣ мыслити, нѣ чувствовати нѣчого кромѣ важноты сєи силы... въ грудяхъ стисло; дыхати важко..

— „Отсе я застудився такъ“, прѣйшло на думку Горovenкови. „Треба лягти“ Вѣнъ вставъ щобъ скинути чоботы, але голова закрутилась, вѣнъ швидче спустився на лѣжку.. Не то сонъ, не то забуте найшло на єго. Минуло зъ пѣвгодины! „Ой“ скрикиувъ вѣнъ и прокинувся!... єму було и страшно и брѣдко! єму здалося, що Наталя цѣловалася зъ Ганусенкомъ; вѣнъ самъ своими ушми чувъ, якъ вони цѣловались... Вѣнъ пѣдскочивъ зъ лѣжка. „Нѣ, нѣ!..“ сего не може бути!.. нѣ! щобъ вона промѣняла мене на отого дурного шолудивого Ганусенка! нѣ!... Ой, Наталю Наталю, якъ-же я тебе люблю и якъ ты вразила мене отыми своими спек-

таклями.. на... користь... Господи!.. тьфу!..
 — Злѣсть пѣдступила пѣдъ сердце. — „А все
 отсе зъ того, що нема у неї характеру:
 голова у неї свѣтла, сердце добре, нѣжне, а
 силы — волѣ нема!.. живе вона бѣльшь чув-
 ствомъ, сердцемъ, нѣжъ розумомъ... Пѣдбити вѣ
 не довго... спершу пообѣцає вона, а тодѣ вже
 думає.. Ну щожъ! теперъ вже не рано; вѣ
 такї лѣта вже не виховаєшь, не переробишь
 характеру.. Буду мириться зъ симъ, абы вона
 любила мене.. вона-жъ знає, що у мене крѣмъ
 єї любви нѣчого вже нема.. Нѣ, вона любить
 мене: се така нѣсенѣтница приверзлася менѣ“.

Горовенко вийшовъ вѣ залу. Усѣ трое си-
 дѣли за чаемъ: Горовенко обнявъ жѣнку и
 поздоровивъ Ганусенка.

— „Вбили що?“ спытавъ сей.

— „Гуску застрѣливъ“.

— „Коли-жъ вѣстимемо вѣ“.

Горовенко строго глянувъ на єго; нѣбы
 хотѣвъ сказати: „тебе нѣхто не просить“.

— „Хочь и завтра“, вѣдповѣда Наталя.

Горовенко глянувъ и на неѣ; хотѣвъ вѣсмѣх-
 нутися, та уемѣшка замерла у єго на лицѣ.

Ганусенко скоро попрощався. Юрко ставъ
 ходити по хатѣ, потѣмъ здавивъ голову рука-
 ми, наче що згадавъ и сѣвъ на канапѣ. Черезъ
 хвилину вѣнъ зновъ вѣставъ, сѣвъ бѣля Наталѣ,
 обвѣвъ єї шию своєю рукою и довго дивився
 вѣ вѣ очи.

— Чого ты такъ дивишися на мене?“ спытала Наталя.

Юрко притисъ вѣ до серця и крѣпко поцѣловавши спытавъ ;

— „Ты любишь мене?“

— „Наче не знаешь...“

— „Знаю, знаю... Ехъ колы-бѣ можна зъ сего гаспидьского Глупова куды поѣхати!“ — вырвалось зъ усть Горovenка.

— „Мабудъ не скоро... Отъ хваленыи Лорисъ: бѣльшь пѣвроку нѣякои вѣдповѣди“.

— „А тобѣ не огидъ отсей Глупѣвъ, Наталю?“

— „Я привыкла до его...“

— „Привыкла“, подумавъ собѣ Горovenко. „Привыкла!“ кажешь ты говоривъ вѣнъ далѣй ; „а якъ бы прѣйшлое выѣхати жалковалабѣ чи нѣ?“

— „Може-бѣ за чимъ и жалковала“.

— „За чимъ же?“

Натали нагнулась пѣднати хустку зъ долѣвки и вѣдповѣла :

— „Та отъ за садомъ жалковалабѣ“.

Минула Покрова. Пѣсля кѣлькохъ дощевыхъ днѣвъ зновъ прояснилося и наступила незвычайна тепла, ясна година. Вѣ саду зновъ знайшлося дѣло : треба позаконувати на зиму виноградъ, а поки морозы, треба его пѣдрѣзати, заготовити ямки. Треба походити коло квѣтокъ.

— „Се добре, що ты працюешь вѣ саду“, —

говоривъ Галкинъ Юркови, а то глянь якій ты ставъ, якъ змаривъвъ...

— „Хиба?“

— „Подивись въ зеркало: пожовтѣвъ, лице обвисло; кожа та кости; наче ты вылежавъ мѣсяць... Ты таки справдѣ нездужаєшь..., я бачу.

— „Нѣ тату, я здоровѣ“.

— „Говори кому другому, а не менѣ“.

Галкинъ хотѣвъ повести зъ зятемъ щиру розмову про єго здорове, про єго душевний станъ; та на лихо єго розмову перебили чужі люде. Пришло два мужики и баба просити ратунку: въ одного не здужала дочка, а двое тихъ просили въ позичку грошей.

— „За подушне зборщики душать... Зарадьте пане..“

— „Отакъ бачишь, сказавъ Галкинъ Горovenкови: бабѣ 60 лѣтъ, крѣмъ ветхой хаты та на ступнѣхъ грядки — нема въ єи нѣчого, а 16 лѣтъ платитъ подушне за мертвого чоловіка... А вѣнъ, вказавъ вѣнъ на мужика: бувъ добрымъ хозяиномъ, та звѣвся“.

— „Лихо мене звело“.

— „Знаю, що не добро, а лихо. Старшій сынъ робѣтникъ вмеръ, за нимъ и жѣнка тудыжъ; лишився чоловікъ зъ пятьма малими дѣтьми.. треба ихъ одягти, обути... Позаторѣкъ пара волѣвъ здохла и корова..“

Галкинъ давъ имъ грошей.

— „А вѣддають въ срокъ?“ спытавъ Горovenко.

— „У мене нѣякихъ срокѣвъ нема; колы спроможеться, тодѣ и принесе..“

„За всѣ 10 лѣтъ якъ вони позичають у мене ще нѣ за кимъ и копѣйка не пропала.. Вельми убогѣ люде тутъ по селамъ... Землѣ велика недостача, не дають выпасѣвъ..“

— „Тай не дадутъ“ — пустивъ зъ серця Горovenко“.

Увесь день до вечора Горovenко не брався вже за роботу въ саду, а просидѣвъ у себе въ хатѣ. Журба якась обгорнула его, грызла его и не знавъ вѣнѣ самѣ причины ей, не знавъ зъ чого и до чого вона „Такъ тяжко, тай годѣ!“

Всю нѣчь не зводивъ Горovenко очей, сонѣ не йшовѣ, голова болѣла.

— „Се вѣдѣ того, що я мало ходжу“, сказавъ вѣнѣ враицѣ Галкину и заразъ пѣсля обѣду взявъ рушницю на плечѣ и пѣйшовѣ. Одначе хочъ на польованю вѣнѣ добре втомився, але въ ночи все таки мало спавѣ.

День за день стала и Наталя примѣчати перемѣну зъ Юркомъ: вѣнѣ ставѣ незвычайно смутный, замысленый, незвычайно суворый, а инколи и надто грубый зъ жѣнкою. Попробувала вона кѣлько разѣвъ спытати его: чого вѣнѣ такѣй сумный? „Нѣ вѣдѣ чого бути веселымъ“, сухо и грубо вѣдкаже вѣнѣ.

— „Та ты нездужаешь Юрасю?“ каже вона нѣжно.

— „Не тревожся! се вже мое дѣло... колы-бъ нездужавъ такъ бы лежавъ“.

Наталя бѣльшь не роспытувала и йшла на розмову до батька.

— „Татусю! чи вы не примѣчаете перемѣны зъ Юркомъ? чого вѣнъ ставъ такимъ смутнымъ, сердитымъ? нѣчимъ его не вдовольнишь, за все сердиться, все не по его“.

— „Бачу я и самъ ее все, доню; та не знаю, якъ и руки пѣдложити“.

— „Вѣдъ чого се все?“

Старый нѣ слова не вѣдповѣдавъ, тѣлько зѣтхавъ...

— „Може-бъ до лѣкаря треба?“

— „Треба-бъ; та якъ ты зъ симъ до Юрка пѣдступишь! Давно вже я хочу зъ нимъ побалакати про его здорове, та все що нѣчну, такъ або хто перебѣе, або вѣнъ на друге що зверне“.

А Геровенко сидѣвъ собѣ въ хатѣ и мысливъ: „Ну, що отсе воно таке зъ нею сталося? поцѣлую ѣѣ и наче мѣжь моими и еи губами есть щось таке, чого нѣколи не було, щось гѣрке... и се страшне, се гѣрке щось не дае менѣ спокою! Чомъ теперь вѣдъ еи ласкъ, вѣдъ еи поцѣлункѣвъ не наступае вже те высоке, небесне чувство радости, яке бувало перше? Вѣдъ чого се? Хтось зъ насъ, та перемѣ-

нився, певно перемѣнився, прохоловъ... хтожь? Вже таки не я. Я якимъ бувъ, такимъ и є.

Мое серце те-жь саме.. мое чувство до неї не перемѣнилось.. Водъ чогожь мѣжь моимъ чувствомъ и єю наче що лежить, щось таке, що загорожує дорогу моимъ ласкамъ до єї серця?... Такъ не я, а вона перемѣнилась, а черезъ що?... На кого вона мене промѣняла? Га! — Горовенко виходивъ въ залу, скрегочучи зубами, зливсь, до всего причеплявся, за все сердився, силкувався умысле образити Наталю; а потѣмъ зновъ йшовъ до себе въ хату и зновъ мысливъ: „та за щожъ я її образивъ? що вона мене не любить; такъ хиба вона винна въ сему? Хиба не я виненъ? Хиба я стою того, щобъ мене любити? Хиба я мало ще її допѣкаю? а за що? за те, що вона зазирнула люблячимъ окомъ у мою душу, на саме дно; полюбила мене, отдалася менѣ? а що я її за се давъ?

Одно зване „Горовенчиха“... велика цяця! богацько давъ! серце ще давъ... добре серце, добру любовъ, коли такъ її ображаю, не шаную...“ На Горовенка находила хвиля каєтя, вѣнъ плакавъ... „Мене не можна любити, мене нѣ за що любити.. я теперъ вже не той, якимъ вона мене любила.. черезъ що-жь я перемѣнився? черезъ те, що сиджу безъ всякого дѣла, безъ работы, самъ не знаю — чого сиджу, чого жду, на що живу?... Я хотѣвъ бы работы, я хотѣвъ-бы працювати, заподѣяти що таке, зъ чо-

гобъ була людямъ користь и щобъ та работа, те дѣло сталося цѣмстою народнымъ ворогамъ, катамъ моеи матери!.. Гмъ! а чомъ же я нѣчого не роблю? що менѣ не дає, що мѣшає, що душисть мене отуть у тому Глуновѣ? Ба! те, що въ мене нема силы — волѣ!... а колись була! де-жь вона дѣлася? чи я її згубивъ, чи кому вѣддавъ, чи въ мене вкрали її? Одно слово: не ма єи! зъ нею-бъ чоловікъ выбився и не зъ такого тяжкого стану... зъ нею нѣщобъ не примусило мене кипѣти въ отсеми пеклѣ, и що години чути, що въ жилахъ у мене не кровь, а кипячій лѣй; що въ мене не нервы, а горяче вуглє..“

Горовенко ставъ швидко ходити по хатѣ.. Въ залѣ почувись акорды а далѣ Наталчинъ голосъ спѣвавъ: „Я все ще єго безъумная люблю...“

— „Тѣлько не мене! не мене ты любишь“, говоривъ Горовенко самъ до себе нѣбы вѣдно-вѣдаючи на слова пѣсни.. Мене нѣ за що любити.. Я заѣвъ твоє щастє.. Трѣвай Наталю! я верну єго! ты будешъ щасливою! Ты повинна бути щасливою... Але чи зъумѣю-жь я се зроби? чи стане въ мене хочъ на се силы-волѣ“.

„Все что могъ я, уже совершилъ“ — почавъ вѣнъ деклямувати стихи; а Наталя такъ гарно, такъ сердечно спѣвала!... Горовенко не вдержався. Вѣнъ прійшовъ въ залу, припавъ до неѣ на груди и ставъ цѣловати. Вона хо-

тѣла взяти его за голову и почувла, що на руки до неи падали теплї ажь горячї слезы зѣ очей Юрка.

— „Юрасю! ты плачешь? чого?... скажи серденько? скажи!“

— „Такъ... такъ! нѣчого, нѣчого; дарма, менѣ такъ лучче... менѣ такъ лекше“.

Вѣнъ зновъ цѣловавъ ѣѣ... „Есть, есть щось гѣрке у неи на губахъ“, — думавъ вѣнъ. — „Се та трута, що я наливъ ѣѣ въ сердце, гадаючи, що наливаю кохане“. — Вѣнъ сидѣвъ мовчки, схиливши голову на жѣичине плече.

Бѣля рундука загуркотѣли колеса, затупѣли конѣ; хтось приѣхавъ зѣ дзвѣнкомъ Юрко и Наталя здрогнули, крѣпко схопились одинъ за другого и занѣмѣли, пильно дивлячись другъ другови въ очи. У кожного вертѣлося пытане: хто се? и коженъ боявся промовити сї простї, звычайнї слова.. Не диво! хто въ той часъ мѣгъ ручатися, що не пѣдѣбжать зѣ дзвѣнкомъ тройки, не являться „неподѣванї“ гостѣ и не скажутъ „потрудитесь собраться въ дорогу!“ Спокѣйно сидѣли и спали тодѣ однї полицїянты, та легальнї люде.

Вѣдчинилися дверѣ.

„Ба! ба! Копачь! Игнате! друже мѣй!“ — скрикнувъ Горovenко, бѣжучи на зустрѣчь Копача: „вѣдкѣля ты? чи не зѣ неба?“

— „Нѣ, зѣ самого Ломакова“, вѣдповѣвъ Копачь, цѣлующись зѣ Горovenкомъ.

— Отъ кого не ждавъ, не сподѣвався.. чи на довго ты?

— „Та ты спершу познаемъ мене зъ дружиною, та дай попоѣсти; бо я не ѣвъ ще зранку; а тодѣ „вже и роспытуй“.

— „Здорово ты перемѣнився“, — говоривъ Копачъ послѣ вечери, сидячи за столомъ: „похудѣвъ вельми, змарнѣвъ!... зъ такою дружиною, зъ такимъ тестемъ, зъ такою настоянкою! та я-бъ молодѣвъ и молодѣвъ и нѣяке-бъ заслане мене не вгрызло..“

— „Колы-бъ я не тинявся безъ дѣла!“

— „Ты бъ кмокавъ потрохи отсею добрячку, отъ-бы тобѣ и дѣло“, шутковавъ Копачъ, смакуючи настоянку, а потѣмъ розказавъ, що его „перевели“ на службу у Пензенську губ. и отсе вѣиъ ѣдучи туды завернувъ до Горовенка.

— Бесѣда перейшла на сучасну політику. Приятелѣ забалакалися и не примѣтили, що на дворѣ свитає.

— „Нѣчого значить ждати, нѣчого сподѣватися“, сказавъ Горовенко выслухавши вѣдъ Копача, що того трусили, другого засадили въ тюрму, тамтого заслали на Амурь.

— „Нѣ“, — вѣдповѣвъ Копачъ, — „сподѣваються на конституцію“.

— „Нехай дурнї сподѣваються! Де се видано, щобъ урядъ такъ дешево поступався своимъ самовластемъ?...“

Копачъ хотѣвъ свѣтомъ ѣхати.

— „И не гадай сего!... не пушу... пообѣдай зо мною... може въ останне“. Копачь згодився; бо дивлячись на Горovenка, вѣнь справдѣ думавъ, що вѣдвернуло вже его вѣдь житя. — „Погибѣ чоловікъ“, — думавъ вѣнь, выѣздячи зъ Горovenкового двору.

„Нѣ за що погибѣ! Погибѣ за свой честнѣ и чистѣ прямуваня. Въ инчому мѣстѣ: при инчихъ обставинахъ не те-бѣ зъ его вышло! Гнѣтъ и самовласте задавили чоловіка... чоловіка зъ розумомъ. зъ талантомъ, зъ добрымъ серцемъ. Ехъ! не по людски у насъ дѣється! Не треба намъ такихъ людей; вони не знаходять у насъ для себе работы... свой знаня, свою працю — мы примушуемо ихъ розвѣювати, роскидати, або въ чужинѣ де за границею, або поховати де на мочарахъ, або на отсихъ глупѣвськихъ пустыняхъ. Ой, темне, темне царство!... Кругомъ неправда и неволя; народъ замученый мовчить... Поганяй голубчику швидче!“ — обернувся Копачь до погонича, — „поганяй!“

Выпровадивши Копача Горovenко почувъ зновъ свою тюрму, почувъ ще мѣцнѣй. — Вѣнь кинувъ на плечѣ рушницю и потягъ черезъ садъ за Глупѣвку...

Звечерѣло... Повный мѣсяць стоявъ надъ садомъ и дивився на садъ, на могилу, на дѣмъ, на вѣкна въ дѣмъ, на Горovenка, котрый пова-

гомъ, посупившись, замыслившись вертався до дому.

Надъ головою Горovenка пролетѣла якась птиця и хлопаючи крылами, спустилася и сѣла на хрестѣ. Горovenко пѣдвѣвъ голову въ гору. Зѣ за другого боку могилы выходила мати: мовчки зрѣвнaлась вона зѣ нимъ и мовчки ишла поручь его. Пѣдѣшли кѣ дому. Одсвѣтъ зѣ вѣконѣ падавъ на ганки. Горovenко зѣупинився противъ вѣкна: въ залѣ бѣля роялѣ сидѣла Наталя; пучки еи лежали на клавишахъ: поручь еи сидѣвъ Ганусенко.. Наталя выняла зѣ кишенѣ хустку и впустила ѣѣ до долу: и вона и Ганусенко разомъ нагнулись пѣднимать хустку... Горovenкови здалося, що вони поцѣловались... у его помутилось и въ очахъ и въ головѣ; вѣнѣ схопивъ рушницю, приложився, прицѣлився въ те мѣсто, де сидѣла Наталя!.. „Хиба вона винна?“ почувъ вѣнѣ ненѣчинѣ голосъ... руки въ его затряслись, вѣнѣ вѣдступивъ въ бѣкъ.. „Нѣ“, — мигнула въ его думка, — „нѣ, не ѣѣ!“ вѣнѣ зновъ приложивъ до щокки рушницю, наводячи ѣѣ на Ганусенка. Хлапъ! рушниця не выпалила. Горovenко забувъ, що вѣнѣ не наложивъ... Вѣнѣ озирнувся: матери нема.

„Не судилося!“ — подумавъ вѣнѣ... значить такъ тому и треба... И на що его вбивати? коли я вбѣю его — вона-жѣ вбиватиметься за нимъ, а я обѣцявъ зробити ѣѣ щасливою“. А

въ ôкна видно було, якъ Наталя и Ганусенко привѣтливо дивляться одинъ на другого...

У Горовенка зновъ якимсь полумямъ за-слѣшило очи: вѣнь не мѡгъ рушитись зъ мѣста, вѣнь стоявъ мовъ вкопаний, мовъ отуманеный, мовъ що оглушило его; у серци на самому днѣ ворушилось щось темне, тяжке... Ђму показалось, що вѣнь стоить по колѣна въ калюжи, въ багнѣ; що на его усякій прохожій кидае грязюкою...

— „Нехай же вони живуть щасливѣ“, промовивъ вѣнь и тихесенько пѡшовъ въ дѡмъ, въ свою кѡмнату: сѣвъ пѡдъ вѡкномъ и задивився на хрестъ на могилѣ, на мѣсяць, на зорѣ. Все минувшє житє его пѡднималось передъ нимъ, наче зъ землѣ росло... „Годѣ себе обманювати, годѣ другихъ нѣвечити“, — думавъ Юрѣй Горовенко: „годѣ менѣ загорожувати другимъ шляхъ до щастя. Коженъ чоловѣкъ бажає собѣ щастя и простує до его... Годѣ! А мати, а пѡмета!.. Е-е! нема силы, знемѡгєся, и поки я пѡмщу — скѡлько то нароблю лиха моей любѡй, моей милѡй Наталѣ... Матѣнко моя! прости мене! прости... благослови!“...

Рушниця бацнула!

Наталя, Ганусенко и Галкинѣ выскочили въ сѣни.. нѣчого нема! вони кинулися въ Юркову кѡмнату:

— „Свѣтла, свѣтла дайте швидче сюды“, крикнувъ не своимъ голосомъ Галкинѣ, по-

чувши, якъ на долѣвцѣ пѣдъ вѣкномъ стогнавъ Горовенко.

Ганусенко принѣсь свѣтло.

Горовенко лежавъ долѣ, впершись головою въ кутокъ... въ ногахъ лежала рушница... зъ головы бѣгла цѣвкою кровь, на стѣнѣ поприлинали шматочки мозку, перемѣшаного зъ кровю.

Наталя, мовъ снѣцъ повалилась на груди свого чоловіка.

Горовенко розплющивъ очи.

„Наталю! я любивъ, я люблю тебе“, тихо проговоривъ вѣнъ Наталя ридала. — „Наталю! прости! я бажаючи тобѣ щастя.. я.. будь щасливою... люби! Тату!⁴ Вѣнъ глянувъ на Галкица, котрый возився бѣля его раны... „Тату! Наталю! пѣмста за матѣръ . за мене.. за нар ..

Вѣнъ недоговоривъ и на вѣки замовкѣ...

Чого вѣнъ не договоривъ?

Чи за нар—угу?

Чи за нар—одъ?

1883 р.

МИХАИЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

„Руско - украиньску Бібліотеку“ набути можна у Львовѣ въ книгарни Ставропигійскѣй и п. Лукашевича (пляцъ Маріяцкѣй) и у видавця (ул. Словацкаго ч. 6 I. поверхъ); на провінціи у всѣхъ головнѣйшихъ книгарняхъ.

П. Т. Вѣдбирателѣ зъ провінціѣ зволѣть для догѣдности пересилати предплату на кѣлька дальшихъ выпускѣвъ разомъ — або замовляти кѣлька дальшихъ выпускѣвъ за послѣплатою. До предплати залучити належить по 2 кр. вѣдъ одного выпуска на оплату порта.

Руско-украиньскои Бібліотеки вийшло доси:

- 1) **Запорожцѣ**, опов. И. Нечуя Левицкаго 10 кр.
- 2) **Соннї мары молодого питомця** оповѣдане Володимира Барвѣньскаго 10 кр.
- 3—4) **Оповѣданя Олексы Стороженка** (серія перша) первѣстно 20 кр. по випущеню сконфискованыхъ оповѣдань 10 кр.
- 5) **Prima vera**. Збѣрникъ поезій Юліи Шнайдеръ 10 кр.
- 6) **Оповѣданя Данила Мордовцева**, 10 кр.
- 7—10) **Юрїй Горовенко**. Повѣсть Красюченка 40 кр.

Въ слѣдуючѣмъ выпускѣ появляться:

„Галицкї образки,“ Ивана Франка.

B-1592

1986/1992

B 1.592

Красюченко, Ю. Горовенко

С. П.